

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

УДК 32

Број 1/2024.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије, Добрињска 11, Београд

Телефон: 011 3349-204

E-mail: ips@ips.ac.rs; spm@ips.ac.rs

https://www.ips.ac.rs

www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 1/2024. XXXI vol. 83

Главни и одговорни уредник

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политике студије

Заменик главног и одговорног уредника

др Драган Траиловић, научни сарадник, Институт за политике студије

Извршни уредник

др Нада Радушки, научни саветник, Институт за политике студије

Редакција часописа

др Милан Јовановић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Дејан Ђурђевић, редовни професор, Правни факултет, Универзитет у Београду,

др Живојин Ђурић

др Јасна Милошевић Ђорђевић, редовни професор, Факултет за медије и комуникације,

др Ђуро Бодрожић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије,

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политичке студије,

др Драган Траиловић, научни сарадник, Институт за политичке студије,

др Кирил Шевченко, професор, члан Међународне академије за русинску културу,

др Вишња Стојадиновић, научни сарадник, Институт за политичке студије

Секретари часописа

ма Олга Стевановић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Андријана Јазаревић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Љиљана Коларски, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Јелена Вујановић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије

Савет часописа

др Зоран Аврамовић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду,

др Сретен Сокић, редовни професор у пензији, Факултет политичких наука,

Универзитет у Београду, др Милован Митровић, редовни професор у пензији, Правни факултет,

Универзитет у Београду, др Миломир Степић, научни саветник, Институт за политичке студије,

др Драган Симеуновић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Милан Брдар, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду,

др Зоран Стојиљковић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Драгана Митровић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Љубиша Деспотовић, редовни професор,

Факултет за европске правно-политичке студије у Новом Саду

Чланови савета из иностранства

dr Mamoru Sadakata, Professor, Graduate School of Law, Nagoya University, Japan, dr Simon James Critchley, Professor, New School for Social Research, dr Anastasia Mitrofanova, Professor, Diplomatic Academy of the Russian Federation, Moscow, dr Ewa Bujwid-Kurek, Professor, Institute for Political Science and International Relations of the Jagiellonian University, Krakow, Poland, др Иван (Алексејевић) Чарота, професор, члан Белоруске академије наука; члан Руске академије наука; члан Српске академије наука и уметности, др Михаил Залиханов, професор, члан Руске академије наука

Лектура и коректура

Ања Маљевић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ДВОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPТ налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа

SCIIndeks, С.Е.Е.О.Л. (Central and Eastern European Online Library) и

ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа

Донат граф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

Тема броја:

ДРУШТВЕНА КОХЕЗИЈА, КУЛТУРНИ УТИЦАЈИ И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Нада Радушки

ПОПИС 2022 – СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ ПРЕМА
НАЦИОНАЛНОЈ ПРИПАДНОСТИ.....07-27

Душан Достанић

ОСВАЛД ШПЕНГЛЕР И ПРУСКИ СОЦИЈАЛИЗАМ.....29-58

Матија Малешевић

СКИТИЗАМ И ЕВРОАЗИЈСТВО, ТРАГОВИМА
РУСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ.....59-76

Марија Ђорић

УЛОГЕ ЖЕНА У САВРЕМЕНОМ ТЕРОРИЗМУ:
ИЗВРШИОЦИ, ЖРТВЕ ИЛИ НЕШТО ТРЕЋЕ?.....77-100

Артјом Сусолија

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ У ХХИ ВЕКУ.
СЛУЧАЈ РУСИЈЕ.....101-117

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Ристо Митровић

АНАЛИТИЧКИ ЦЕНТРИ У
СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА.....119-140

Слободан Радојевић, Срђан Благојевић

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
ЗА УЧЕШЋЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ У
МИРОВНИМ ОПЕРАЦИЈАМА.....141-160

Ивана Лукнар, Филип Јовановић
РАЗЛИЧИТЕ ВРСТЕ САЈБЕР ПРЕТЊИ.....161-177

Бојана Секулић
ИНСТИТУЦИОНАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ ЗА ДИЈАЛОГ
И ТОЛЕРАНЦИЈУ У СРБИЈИ.....179-197

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Ивица Младеновић
ОД КАПИТАЛА ДО КАПИТАЛА И ИДЕОЛОГИЈЕ.....199-208

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENT

This Issue's Theme:

SOCIAL COHESION, CULTURAL INFLUENCES, AND NATIONAL IDENTITY

Nada Raduški

CENSUS 2022 – POPULATION OF SERBIA ACCORDING
TO NATIONALITY.....07-27

Dušan Dostanić

OSWALD SPENGLER AND PRUSSIAN SOCIALISM..... 29-58

Matija Malešević

SCYTHIANISM AND EURASIANISM:
TRACING RUSSIAN STRATEGIC CULTURE..... 59-76

Marija Đorić

THE ROLES OF WOMEN IN CONTEMPORARY TERRORISM:
PERPETRATORS, VICTIMS OR SOMETHING ELSE?..... 77-100

Artem Susolia

PROBLEMS OF DEMOCRATIZATION
IN THE XXI CENTURY. THE CASE OF RUSSIA.....101-117

ESSAYS AND STUDIES

Risto Mitrović

ANALYTICAL CENTERS IN THE
UNITED STATES OF AMERICA.....119-140

Slobodan Radojević, Srđan Blagojević
NATIONAL INTEREST OF THE REPUBLIC OF SERBIA FOR
PARTICIPATION OF SERBIAN ARMED FORCES
IN PEACEKEEPING OPERATIONS.....141-160

Ivana Luknar, Filip Jovanović
VARIOUS TYPES OF CYBER THREATS.....161-177

Bojana Sekulić
INSTITUTIONAL EDUCATION FOR DIALOGUE
AND TOLERANCE IN SERBIA.....179-197

REVIEWS

Ivica Mladenović
FROM CAPITAL TO CAPITAL AND IDEOLOGY.....199-208

Нада Радушки*

Институт за политичке студије, Београд

ПОПИС 2022 – СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ ПРЕМА НАЦИОНАЛНОЈ ПРИПАДНОСТИ**

Сажетак

Етнодемографска и етностатистичка проучавања становништва Србије према националној припадности заснивају се на пописима као најважнијим, званичним изворима података, који се одржавају сваких десет година и пружају информације о демографском кретању, броју и карактеристикама свих етничких заједница у Србији, али и базу података за доношење неопходних мера популационе, социјалне, економске, мањинске и других државних политика, значајних за стабилан, равномеран и просперитетан развитак земље. У раду је истакнуто деловање различитих фактора на национално декларисање, као и флотантност овог обележја које је, иначе, фигурирало у свим пописима, а чија субјективност је утицала на велике осцилације у бројности појединих етничких заједница, као и на поузданост и могућност компарације пописних резултата. На промене у популационој динамици свих, а посебно неких националности битан утицај имала је и промењена пописна методологија, критеријуми, класификације и дефиниције, првенствено као резултат политичких одлука и друштвених околности. У раду се анализира национални састав становништва Србије (без Косова и Метохије) према подацима последњег пописа из 2022. године, као и значајне демографске промене које су се десиле у периоду између два пописа (2011-2022), уз сагледавање сличности и разлика између

* Имејл-адреса: nada.raduski@ips.ac.rs.

** Овај рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

региона Србије. У фокусу истраживања су најважнији фактори који су утицали на промену етничке структуре, као што су разлике у стопама природног прираштаја и миграционог салда према националности, али и етничка алтернација под утицајем бројних демографских, и то политичких, социјалних, религијских, психолошких и других чинилаца. Различита популациона динамика етничких заједница детерминисала је правац и интензитет промена националног састава становништва, као и процес етничке хомогенизације или дисперзивности појединих националности, што је свеукупно креирало и мењало етничку слику Србије.

Кључне речи: попис, методологија, национална припадност, демографска динамика, региони, Србија

Сваки попис становништва представља огледало актуелних друштвено-политичких прилика у којима се спроводи и изазива велико интересовање у научним и стручним круговима, а првенствено у сфери демографије, социологије, економије, политикологије и других научних дисциплина. Поред стварања базе података о бројности и одликама становништва, један од основних циљева пописа као најсвеобухватније статистичке акције је да изгради темељ за спровођење краткорочних и дугорочних државних политика и за доношење и имплементирање конкретних мера усмерених на побољшање демографске и социо-економске ситуације у земљи. Због осетљивости ове проблематике, пописи се не састоје само у прикупљању информација, већ подразумевају и анализу, односно што објективније тумачење засновано на научним принципима и стабилној, али актуелизованом научној методологији. На квалитет, валидност и објективност статистичких резултата утиче велики број фактора, као што су начин спровођења пописа, увођење нових методолошких решења, формулација и врста питања, дефиниције, критеријуми и класификације, а посебно политичка обојеност појединих обележја, што све указује на неопходност критичког гледања на реализацију и коначне резултате пописа становништва. Методолошке разлике, неједнаки временски интервали пописивања, извесна ограничења, као и различите друштвено-политичке околности у којима су се пописи у Србији спроводили, имали су за последицу

различити степен поузданости и упоредивости података што знатно отежава демографска истраживања (Radovanović 2005, 38).

НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ КРОЗ ПРИЗМУ ПОПИСНЕ МЕТОДОЛОГИЈЕ

Истраживање националне припадности становништва посебно је осетљиво питање, имајући у виду да је Србија вишенационална и мултикултурална држава на чијој територији живе бројне етничке заједнице, што захтева додатну објективност и прецизност при анализи пописних података. То отвара различита питања из сфере међуетничких односа, поштовања права и регулисања положаја националних мањина, као и односа између већинског и мањинског становништва, па не изненађује блиска повезаност званичне статистике и државне мањинске политике. Демографска, социо-економска и политичка комплексност етничких токова имплицира посебне аспекте и захтеве кад је реч о пописно-статистичком истраживању националних заједница, која су у великој мери условљена историјским развојем, степеном развоја демократије, културом и традицијом (Raduški 2007, 11-13).

У Србији је у периоду од 1948. до 2022. године спроведено укупно девет пописа становништва, који се иначе према препорукама Уједињених нација, а у циљу међународне упоредивости података, организују сваких десет година (тј. прве године нове декаде), и у сваком од њих фигурирало је питање о националној припадности. Међутим, да ли ће ово питање бити инкорпорирано у садржај пописа зависи од националних и политичких потреба сваке државе, што значи да је то факултативно или допунско обележје, за разлику од основних обележја која су обавезна, али недовољна за проучавање етничке структуре у вишенационалним државама.¹ У земљама Европске уније, мада генерално ниједна земља експлицитно не забрањује прикупљање таквих информација, ситуација се

---

¹ Према Препорукама Конференције европских статистичара за попис становништва и станова при УН, којима се усмерава спровођење пописа према јединственим статистичким стандардима у циљу међународне упоредивости, држављанство и земља/место рођења спадају у обавезна обележја, а етничка припадност, матерњи језик и религија у групу допунских или факултативних обележја (United Nations Economic Commission for Europe 2015).

знатно разликује од државе до државе. На пример, француски статистички заводи уопште не прикупљају податке о припадницима етничких, религиозних или језичких заједница, поштујући принцип једнаког третмана свих грађана као један од главних фактора социјалне кохезије. У Немачкој се подаци прикупљају на основу миграционог порекла, док су у Словачкој све етничке одреднице (језик, вера, етнос, и др.) обједињене и садржане у појму националности. У Швајцарској, државни пописи прикупљају податке о религијској припадности и језику, док се националност у смислу држављанства и географски концепт (порекло и место рођења) користе као показатељ мултикултуралности те државе (Haug, Compton, and Courbage 1998; Farkas 2017, 10-12).

Етнодемографска кретања и промене у националној структури Србије, као и увид у популационо кретање и особености различитих етничких заједница, могуће је пратити на основу пописа као основног и најважнијег званичног извора података. Захваљујући кључном етничком обележју као што је националност, располаже се обимном статистичком документацијом, што пружа бројне могућности за научна проучавања, израду пројекција становништва и доношење одговарајућих мера популационе и мањинске политике.

Питање о националној припадности према пописној методологији свих претходних, па и последњег пописа, дефинисано је као отворено питање (тј. без понуђеног одговора), што значи да је декларисање слободно, уставом загарантовано право, али исто тако и да нико није обавезан да се национално изјашњава.² Пописивачи не смеју вршити утицај на пописивано лице и у обавези су да региструју тачно онакав одговор какав су добили, чиме су испуњени највиши међународни стандарди у вези са правом на слободно (не) изјашњавање о националности. При томе, никакви документи нису потребни као доказ, али се подразумева да објективне чињенице коинцидирају са етничким опредељењем. Јасно је да принцип субјективности омогућује промену националне припадности услед политичких, социјалних, психолошких и бројних других фактора,

² У већини земаља централне и источне Европе, статистичка истраживања ретко покушавају да објективно идентификују етничке групе, већ се базирају на субјективној перцепцији, што претпоставља да се становништво самодефинише у смислу националне или етничке припадности. Англосаксонска имиграциона друштва су више заинтересована за селективни аспект етничитета, док се експлицитно дефинисање етничких група не користи (Haug, Compton, and Courbage 2000).

као и због асимилационих и интеграционих процеса, али истовремено и да то знатно отежава компарацију пописних података. Могућност промене и прелазак у неки други национални корпус (тзв. етнички трансфер) не само да се рефлектовао на популациону динамику и велике осцилације у бројности неких етничких заједница (Роми, Власи, Југословени и др.), већ је чак утицао и на промену броја модалитета будући да су неке националности током времена „нестајале“ а друге се „појављивале“ (Raduški 2007, 15-20).

Поред принципа субјективности, на демографско кретање националних заједница у Србији утицале су и измене у методолошким приступима, коначним решењима и класификацијама, као и административне одлуке, а еклатантан пример су Буњевци. Актуелна национална идеологија социјалистичке Југославије директно је ограничавала идентитетски и демографски развитак припадника буњевачке националне мањине, који су у Србији тек од пописа 1991. године статистички третирани као посебна национална заједница, док су у свим ранијим пописима, по тадашњој методологији, приказивани збирно са Хрватима (Raduški 2023, 59).³

Проблем статистичког праћења етничких и демографских промена посебно је изражен код Муслимана и Југословена, у чијем популационом кретању су кључну улогу имала нова методолошка решења и који су имали различит третман условљен првенствено друштвеним и политичким околностима. Тако су Муслимани, хронолошки посматрано, третирани најпре као Национално неопредељени (пописи 1948. и 1953.), па као Муслимани у етничком смислу (1961), а затим Муслимани као конститутивни народ бивше СФРЈ (1971, 1981 и 1991).⁴ Почетком 21. века, имајући у виду крупне геополитичке промене, по први пут је у попису 2002. године поред Муслимана уведена и нова одредница Бошњак, иако је у суштини реч о истом етничком корпусу, што је важило и за последња два пописа (2011 и 2022), па су у коначној класификацији националности присутна оба модалитета. Тако су Муслимани, генерално,

³ У Декрету Главног НОО Војводине од 14. маја 1945. године каже се: „Како Буњевачке и Шокачке народности не постоје, то вам се наређује да све Буњевце и Шоке имадете третирати искључиво као Хрвате, без обзира на њихову изјаву“ (Marković 2021, 1).

⁴ У појмовном одређењу реч Муслиман са великим почетним словом означавао је националну, а са малим словом верску припадност, при чему је идентификација религије са националним обележјем и његовим називом представљала јединствен случај у свету (Radovanović 1995, 186).

прешли пут од национално неопредељених лица, затим као један од шест конститутивних народа бивше СФРЈ, па до националне мањине (Raduški 2007, 18).

Појава Југословена као флотантне и недефинисане категорије становништва своје објашњење налази у бројним факторима: примењена или промењена методологија, етнички хетерогени бракови, идеологија југословенства, односно поистовећивање са државом у којој живе, етничка мимикрија у зависности од политичких услова, итд. (Кнежевић 2011, 134). Југословене чине лица различитих националности, а да ли су специфична политичка категорија или равноправни ентитет зависило је у великој мери од политичке позадине и друштвене климе. Несумњиво су претрпели значајне статистичке промене, док је увођење овог модалитета у попис имало утицаја на бројност свих националности, а првенствено на смањење Срба. У методолошком смислу, „у почетку су били у најтешњој вези са Муслиманима (1953), затим су обухватили лица која се нису национално определила – Југословени неопредељени (1961), па као посебна група – Југословени (1971, 1981), да би у наредна два пописа (1991, 2002) имали статус национално опредељених лица и у класификацији били сврстани одмах иза тадашњих конститутивних народа (Срба и Црногораца), док су 2011. и 2022. године прво наведени Срби, а затим све друге националности по азбучном реду, укључујући и Југословене” (Raduški 2013, 13-14).

Етничка структура Србије је добрим делом и рефлексивна националне политике у бившој СФРЈ која је још „током Другог светског рата и непосредно после њега створила две нације – црногорску и македонску, а убрзо затим и трећу – муслиманску, као што је утицала и на стварање флотантних етнокултурних идентитета Југословена и регионално неопредељених“ (Radovanović 1995, 186). Промене при националном декларисању и јак политички утицај на национално питање деловали су не само на квалитет пописних резултата, већ су и „допринели растакању српског етнонационалног и етнокултурног идентитета, што је нарочито постало видљиво после распада заједничке државе” (Кнежевић 2011, 134).

У званичној статистици коришћена је и различита терминологија за националност (у смислу синонима, а не садржаја), што је поред субјективности још једна карактеристика ове важне одреднице, тако да у пописима видимо: народност (1948, 1953, 1961), народност или етничка припадност (1971), народ, народност или етничка

група (1981), национална припадност (1991), национална или етничка припадност (2002) и национална припадност (2011, 2022). Исто тако, с обзиром да не постоји међународна општеприхваћена дефиниција и назив за припаднике мањинских заједница, у статистици, научној литератури и званичним документима у употреби су различити термини: етничке мањине, националне мањине, националне заједнице, мањинске групе, националности, етничке заједнице, итд. Интересантно је да се пре Другог светског рата званично употребљавао термин националне мањине, да би у бившој СФРЈ био предефинисан у народности и етничке групе при чему су у политичко-идеолошком смислу народности (лица чија се матица налази у некој другој држави, нпр. Мађари, Румуни, Албанци, Бугари и др.) ближи народима (Срби, Хрвати, Словенци и др.), док су етничке групе малобројније заједнице без државног суверенитета (Власи, Роми и др.). Појам национална мањина замењен је да би се избегле све негативне конотације које собом носи реч мањина, „јер у социјалистичком самоуправном систему не може бити националних мањина и већина у оном смислу у коме су ови феномени поимани у прошлом веку – веку национализма” (Stanojčić i Sentić 1968, 37). Дакле, промењен назив имао је за циљ да и термилошки покаже како припадник сваке националности има равноправан положај и једнака права без обзира да ли је припадник већинског или мањинског народа (Raduški 2007, 16).

ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СРБИЈЕ И ПРОМЕНЕ У ПЕРИОДУ 2011-2022.

Последњи попис становништва у Србији, који је требало да буде одржан пратећи десетогодишњу динамику спровођења пописа 2021. године, одложен је за наредну годину због пандемије изазване вирусом Ковид 19. Основна методолошка разлика овог у односу на претходне пописе, значајна за правилно разумевање и компарацију података, односи се на укупан број становника Србије. У попису 2022. године извршена је допуна статистичке базе формиране директним пописивањем становништва подацима преузетим из административних извора (пре свега из Централног регистра становништва), у циљу добијања потпуније слике укупне популације Србије, при чему за лица која су „импутирана” из

административних извора информација о националној припадности није позната (RZS 2023, 7).

Подаци о етничкој структури Србије исказани су у складу са Уредбом о номенклатури статистичко територијалних јединица, према административној подели на Србију – север, у оквиру које се налази два региона: Београдски регион и регион Војводине, и на Србију – југ која обухвата три региона: регион Шумадије и Западне Србије, регион Јужне и Источне Србије и регион Косова и Метохије (без података). Сваки регион чини одређени број области (бивши окрузи) у оквиру којих се налазе припадајуће општине.⁵

Према попису из 2022. године у Србији (без КиМ) регистровано је укупно 6,6 милиона становника, што је у односу на прошли попис смањење за преко пола милиона (за 7% мање него пре једанаест година), а основни разлози су интензивирани трендови у природном кретању (негативни природни прираштај) и исељавање становништва (емиграције).⁶ Кроз призму националне припадности етностатистички подаци показују да је Србија вишенационална земља у којој поред Срба као већинског народа живе и припадници бројних националних мањина, веома различитих према бројности, историјском, геополитичком и демографском развоју, као и по лингвистичким, професионалним и културолошким карактеристикама. По последњем попису Срби броје 5,4 милиона (80,6%), а три по бројности најрелевантније националне мањине су Мађари (184,4 хиљаде или 2,8%), Бошњаци (153,8 хиљада или 2,3%) и Роми (131,9 хиљада или 2,0%), док остале националности појединачно учествују са испод 1% (Албанци 61,7 хиљада или 0,9%, Словаци 41,7 хиљада или 0,6%, Хрвати 39,1 хиљада или 0,6% и други). Број оних који нису желели да се национално изјасне износи 136,2 хиљада (2,1%), а статистички су значајна и лица у колони „непознато” (322,0 хиљаде или 4,8%) (табела 1).

⁵ У свим пописима становништва (осим 2011. и 2022.) подаци у оквиру Србије исказивани су за три макроцелине: Централна Србија, Војводина и Косово и Метохија.

⁶ Приликом компарације, треба имати у виду да је претходни попис бојкотован од велике већине припадника албанске националне мањине у две општине на југу Србије (Бујановац и Прешево).

Табела 1. Промене у етничкој структури Србије (без Косова и Метохије), 2011-2022.

Национална припадност	Број		%		Пораст – смањење 2011-2022	Индекс (2011=100)
	2011	2022	2011	2022		
Укупно	7 186 862	6 647 003	100,00	100,00	-539 859	92,5
Срби	5 988 150	5 360 239	83,32	80,64	-627 911	90,0
Албанци *	5 809	61 687	0,08	0,93	...	...
Бошњаци	145 278	153 801	2,02	2,31	8 523	105,9
Бугари	18 543	12 918	0,26	0,19	-5 625	69,7
Буњевци	16 706	11 104	0,23	0,17	-5 602	66,5
Црногорци	38 527	20 238	0,54	0,30	-18 289	52,5
Горанци	7 767	7 700	0,11	0,12	-67	99,1
Хрвати	57 900	39 107	0,81	0,59	-18 793	67,5
Југословени	23 303	27 143	0,32	0,41	3 840	116,5
Мађари	253 899	184 442	3,53	2,77	-69 457	72,6
Македонци	22 755	14 767	0,32	0,22	-7 988	64,9
Муслимани	22 301	13 011	0,31	0,20	-9 290	58,3
Немци	4 064	2 573	0,06	0,04	-1 491	63,3
Роми	147 604	131 936	2,05	1,98	-15 668	89,4
Румуни	29 332	23 044	0,41	0,35	-6 288	78,6
Руси	3 247	10 486	0,05	0,16	7 239	322,9
Русини	14 246	11 483	0,20	0,17	-2 763	80,6
Словаци	52 750	41 730	0,73	0,63	-11 020	79,1
Словенци	4 033	2 829	0,06	0,04	-1 204	70,1
Украјинци	4 903	3 969	0,07	0,06	-934	80,6
Власи	35 330	21 013	0,49	0,32	-14 317	59,5
Остали	17 558	21 643	0,24	0,33	4 085	123,3
Нису се изјаснили	160 346	136 198	2,23	2,05	-24 148	84,9
Регионална прип.	30 771	11 929	0,43	0,18	-18 842	38,8
Непознато	81 740	322 013	1,14	4,84	240 273	393,9

Извор: (RZS 2012; 2023).

Напомена: Према званичној класификацији РЗС наведене су све националности у Србији са преко 2000 припадника.

* Непотпун обухват припадника албанске националности у попису 2011. години

Број Срба у последњем међународном раздобљу (2011-2022) значајно се смањило (за 627,9 хиљада), као и удео (са 83,3% на 80,6%), а разлоге треба тражити у већој стопи морталитета од наталитета, убрзаном процесу демографског старења и старој старосној структури

(просечна старост износи 44,6 година), као и негативном миграционом салду. И готово све остале националне заједнице одликују негативни демографски трендови и депопулација, што је имало за последицу и промену етничке структуре становништва Србије.

Највеће смањење бележе Црногорци (индекс раста 52,5), Муслимани (58,3) и Власи (59,3), због демографских чинилаца (негативан природни прираштај), али и субјективног фактора који је одиграо главну улогу у етничким променама. Број и удео Црногораца је готово преполовљен (са 38,5 хиљада на 20,2 хиљаде, тј. са 0,5% на 0,3%), а оправдано се претпоставља да је, као и у претходном раздобљу (2002-2011), у питању етнички трансфер из политичких разлога. Муслимани, упркос релативно високом природном прираштају, бележе смањење за 9,3 хиљаде (са 22,3 хиљаде на 13,0 хиљада), што указује на промену у изјашњавању о националној припадности, односно да су се определили за други етнос (Бошњаци, Југословени) или су прешли у групу непознато. Све интензивније негативне тенденције у популационом развоју најважнији је фактор који је довео до опадања бројности Влаха (са 35,3 хиљада на 21,0 хиљаду), за разлику од међупописног периода 1991-2002., када је субјективни чинилац (промена у националном изјашњавању) одиграо кључну улогу у порасту броја припадника ове етничке заједнице. Мађарска национална мањина бележи апсолутно смањење за готово 70 хиљада (индекс 72,6), као и процентуалног удела (са 3,5% на 2,8%), а разлози су висока стопа морталитета (просечна старост износи преко 48 година), низак наталитет и последично негативни прираштај, мешовити бракови, као и емиграције ка Мађарској и другим државама.⁷ И код припадника других етничких заједница (Хрвати, Словаци, Румуни, Бугари, Буњевци, Македонци, Немци и Словенци, са индексом раста између 60 и 80), слични процеси и негативни демографски трендови водили су ка депопулацији. Роми су, мада неочекивано, забележили апсолутно смањење, и то за 15,7 хиљада (са 147,6 хиљада на 131,9 хиљада), упркос позитивним трендовима у природном кретању становништва. Као најмлађа етничка заједница у Србији (просечна старост 30 година), Роми имају високе стопе фертилитета и ниске стопе морталитета, док је висок

⁷ Велики број становника Србије, претежно Мађара из Војводине, затражио је мађарско држављанство, првенствено због одласка у земље Европске уније, при чему Србија не ограничава процес добијања двојног држављанства за разлику од држава које такође имају значајан проценат мађарске мањине (нпр. Словачка и Украјина) (Grad Subotica 2011).

природни прираштај главна компонента њиховог популационог раста, па није било за очекивати смањење бројности, посебно имајући у виду да од пописа 1971. године бележе континуирани тренд раста. С друге стране, добијање статуса националне мањине и бројне законске мере и стратегије усмерене на побољшање њиховог положаја требало је да допринесу ређем прибегавању етничкој мимикрији и слободнијем декларисању о свом националном идентитету. Разлоге за смањење броја Рома, поред стално присутног субјективног фактора,⁸ треба тражити и у већим или мањим пропустима приликом пописивања припадника ове етничке заједнице, на шта посебно указују невладине организације и ромска удружења.⁹

Истовремено, између два пописа припадници само три етничке заједнице (Југословени, Бошњаци и Руси) имали су пораст броја и удела у етничкој структури Србије. Мада се очекивало да ће се негативни тренд у демографској динамици Југословена наставити, будући да држава са којом се идентификују више не постоји, и да су у претходном периоду (2002-2011) имали смањење за преко три пута (са 80,7 хиљада на 23,3 хиљада), као и у периоду 1991-2002 (за 70%), по последњем попису Југословени су забележи пораст (са 23,3 на 27,1 хиљада и индекс раста 116,6). Може се претпоставити, имајући у виду да се актуелне политичке прилике и друштвене околности одувек највише одражавају управо на Југословене, да је један од разлога етнички трансфер припадника других националних заједница (нпр. Муслимани, Црногораца и др.), као и лица из осталих категорија (регионална припадност, неизјашњени). Бошњаци, временски посматрано, имају стабилан и континуирани раст, а доминантну улогу у томе има репродуктивни модел понашања, па тако и на овом попису бележе повећање броја за 8,5 хиљада (са 145,3

⁸ Социокономска маргинализација Рома имала је за резултат и да се они свесно асимилију у већинску нацију (што је чешће случај са образованим Ромима), сматрајући да тако могу избећи негативне друштвене предрасуде, сегрегацију и дискриминацију (Petsinis 2004, 225).

⁹ Покрет Опре Рома Србија на конференцији за штампу (01.11.2022) указао је да за Роме „попис није статистичка већ политичка акција”, да су Роми „историјски подбројани у свим пописима” и да „закон позива на слободно изјашњавање, а да нису створени услови за то”. Исто тако, сматрају да је било недовољно пописивача ромске националности, да су избегавали тешко доступна ромска насеља, као и да је било присутно штуро испитивање у последњи час, изостанак питања о националној припадности или сугерисање одговора, постављање „непримерених” питања (на пример о малолетничким браковима), и друго (Опре Roma Srbija 2022).

хиљаде на 153,8 хиљада и индекс раста 105,9), као резултат релативно високог наталитета и ниског морталитета, због младе старосне структуре (просечна старост је 36,4 година). Убедљиво највећи скок (индекс раста 322,9) забележили су Руси, чији је број порастао преко три пута (са 3,2 хиљаде на 10,5 хиљада). Мада су и у претходном међупописном периоду имали благи раст (са 2,6 хиљада на 3,2 хиљада), на велико повећање у овом попису највише је утицала миграциона компонента иницирана ратом између Русије и Украјине, а у извесној мери и промена приликом националног изјашњавања.

Важно је истаћи да је број недеklarисаних лица (136,2 хиљада или 2,1%) мањи него на прошлом попису (за 24 хиљаде), као и оних која су се изјаснили у смислу регионалне припадности (за 18,8 хиљада), док се истовремено број лица у категорији непознато драстично повећао (са 82 хиљаде на чак 322 хиљаде). Имајући у виду методолошко објашњење ове колоне, намеће се закључак да је то последица чињенице да за један број лица подаци нису добијени пописивањем већ су преузети из Централног регистра, али без информације о националној припадности, као и да на тај начин један део становништва исказује свој револт и незадовољство према друштвеној и политичкој ситуацији у земљи.¹⁰

ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СРБИЈЕ ПО РЕГИОНИМА, ПОПИС 2022.

Територијални распоред становништва Србије према националности условљен је етнички диференцираним природним прираштајем и миграцијама, али и историјским, економским, социо-културним и бројним другим чиниоцима. У циљу сагледавања јасније етничке слике, на основу квантитативне анализе могу се видети сличности и разлике у бројности, етнодемографском развоју и националном саставу по регионима Србије, као и одређене специфичности које се огледају у изразитој концентрацији и јачању процеса етничке хомогенизације, са једне, и просторној дисперзивности појединих националних заједница, са друге стране (Spasovski 1994). Заједничко за све регионе у односу на прошли попис су и

¹⁰ Категорију непознато чини укупан број лица за која није прикупљен одговор на питање о националности или је добијен одговор који не представља изјашњавање о националној припадности (Ванземаљац, Марсовац, Космополита, Мохиканац, Хобит, Вилењак, Пингвин итд.), као и број лица за која су подаци преузети из административних извора (RZS 2023, 14).

даље присутни депопулациони трендови, односно смањење броја становника (осим у Београдском), и то највише у региону Шумадије и Западне Србије (око 200 хиљада), затим у Војводини (око 182 хиљаде) и региону Источне и Јужне Србије (око 143 хиљаде), док је у региону Београда број становника повећан (за 22 хиљаде).

Београдски регион (1.681.405 становника) је у оквиру Србије етнички најхомогенији, јер у овом региону 86,2% становника чине Срби, на другом месту су Роми (1,4%), следе Југословени (0,6%), Црногорци (0,3 %) и Горанци (0,3 %), а затим Руси, Хрвати и Македонци (нешто испод 0,3 %), док друге националности учествују са процентуално знатно мањим уделом. У поређењу са осталим регионима, Београдски бележи највише лица у категорији „непознато”, око 122 хиљаде (7,2%) (табела 2).

Табела 2. Етничка структура Србије (без КиМ), по регионима, 2022.

Национална припадност	Република Србија	Београдски регион	Регион Војводине	Рег. Шумад и Западне Србије	Рег. Јужне и Источне Србије
<i>Укупно</i>	<i>6 647 003</i>	<i>1 681 405</i>	<i>1 740 230</i>	<i>1 819 318</i>	<i>1 406 050</i>
Срби	5 360 239	1 449 241	1 190 785	1 547 121	1 173 092
Албанци	61 687	932	1 935	675	58 145
Бошњаци	15 3801	1 515	718	151 374	194
Бугари	12 918	889	1 123	352	10 554
Буњевци	11 104	119	10 949	21	15
Власи	21 013	336	185	923	19 569
Горанци	7 700	5 249	1 283	606	562
Југословени	27 143	10 499	12 438	2 327	1 879
Мађари	184 442	1 386	182 321	374	361
Македонци	14 767	4 293	7 021	1 218	2 235
Муслимани	13 011	2 718	2 419	7 559	315
Немци	2 573	341	1 985	113	134
Роми	131 936	23 160	40 938	17 167	50 671
Румуни	23 044	1 064	19 595	412	1 973
Руси	10 486	4 659	4 208	1 123	496
Русини	11 483	215	11 207	41	20
Словаци	41 730	1 656	39 807	122	145
Словенци	2 829	1 050	1 291	181	307
Украјинци	3 969	458	3 133	184	194
Хрвати	39 107	4 554	32 684	994	875
Црногорци	20 238	5 134	12 424	1 582	1 098
Остали	21 643	8 900	8 024	2 008	2 711
Нису се изјаснили	136 198	30 130	70 339	15 234	20 495
Рег.припадност	11 929	1 007	9 985	652	285
Непознато	322 013	121 900	73 433	66 955	59 725

Извор: RZS 2023.

Напомена: Према званичној класификацији РЗС, наведене су све националности у Србији са преко 2000 припадника.

Војводина (1.740.230 становника) је етнички најкомплекснији регион у коме живе припадници бројних националних заједница, диференцирани по религији, језику, историјском и политичком развоју, култури и традицији. У овом региону дошло је до смањења степена хетерогености, јер се удео Срба упркос смањењу њихове бројности повећао (са 66,8% на 68,4%) услед веће негативне стопе раста припадника других националности (негативни прираштај, емиграција, етнички трансфер и др.). Мађари су по броју и уделу најзначајнија национална мањина (182,3 хиљаде или 10,5%), затим Роми (40,9 хиљада или 2,4%), Словаци (39,8 хиљада или 2,3%) Хрвати (32,7 хиљада или 1,9%), Румуни (19,6 хиљада или 1,1%), док све остале националности појединачно партиципирају са мање од 1% и чине сложени етнички мозаик Војводине (Црногорци, Југословени, Буњевци, Русини, Македонци, и др.). У овом региону је убедљиво највише лица која нису желела да се национално изјасне (70,3 хиљаде или 4,0%), као и декларисаних у смислу регионалне припадности (10 хиљада или 0,6%), што је одувек карактеристика овог региона, али и друштвене климе у којој се спроводи попис. Припадници мађарске националности имају апсолутну етничку већину у пет општина: Кањижа (16,7 хиљада или 83,1%), Сента (13,6 хиљада или 75,7%), Ада (9,7 хиљада или 72,7%), Бачка Топола (14,6 хиљада или 55,7%) и Мали Иђош (5,2 хиљаде или 51,89%), док у општини Чока имају релативну етничку превагу (3,8 хиљада или 44,8%). Територијални распоред Мађара карактерише висок степен етничке хомогености на северу Војводине, док у Суботици по први пут Срби имају већи број и удео (38,2 хиљаде или 30,8%) од Мађара (37,2 хиљада или 30,0%), „преузимајући” на тај начин релативну већину у тој општини. Поред мађарске националне мањине, Словаци такође имају две већинске општине, односно апсолутну етничку превагу у Бачком Петровцу (7,0 хиљада или 60,6%) и релативну у општини Ковачица (8,7 хиљада или 41,0%), у којима је настањено готово 40% Словака Војводине, што је најбољи индикатор њихове просторне дистрибуције.

Регион Шумадије и Западне Србије (1.819.318 становника) одликује релативно висок степен етничке хомогености и бимодална национална структура, што је главна карактеристика овог региона, односно традиционална подељеност становништва на два доминантна етноса – српски и бошњачки/муслимански, који заједно чине чак 93,7% укупне популације. После Срба (1,5 милиона или 85,0%) и Бошњака (151,4 хиљада или 8,3%), најбројнији су Роми (17,2

хиљада или 0,9%), Муслимани (7,6 хиљада или 0,4%), Југословени (0,1%), док остале етничке заједнице партиципирају са маргиналним уделитема (испод 0,1%). Етногеографски размештај показује да од укупног броја Бошњака/Муслимана из овог региона само у Златиборској и Рашкој области живи преко 98%, што јасно илуструје степен њихове концентрације у западном делу Србије (Gigović 2009). Бошњаци имају етничку већину у Тутину (30,4 хиљаде или 92,0%, а заједно са Муслиманима 93,0%), затим у Новом Пазару (85,2 хиљаде или 79,8%, са Муслиманима 81,6%) и Сјеници (17,7 хиљада или 73,3%, са Муслиманима 77,8%).

Регион Јужне и Источне Србије (1.406.050 становника), по бројности најмањи, карактерише разуђена национална структура. Поред Срба (1,2 милиона или 83,4%), на том простору живи велики број припадника етничких заједница, при чему су номинално најзначајнији Албанци (58,1 хиљада или 4,1%), Роми (50,7 хиљада или 3,6%), Власи (19,6 хиљада или 1,4%) и Бугари (10,6 хиљада или 0,8%), уз веома велики број лица у категорији непознато (59,7 хиљада или 4,2%). У овом региону две погранично настањене националне мањине имају етничку доминацију у укупно четири општине, и то Албанци са апсолутном већином у Прешеву (31,3 хиљаде или 93,7%) и Бујановцу (25,5 хиљада или 62,0%), док Бугари имају у Босилеграду (4,1 хиљада или 67,2%) апсолутну, а у Димитровграду (3,7 хиљада или 45,6%) релативну већину.¹¹

Дакле, у Србији поред већинске нације још пет етничких заједница има високу територијалну концентрацију са апсолутном или релативном етничком превагом у најмање једној општини, и то Мађари у шест општина, Словаци у две, Албанци у две, Бошњаци у три и Бугари у две општине (карта 1). Просторни распоред показује да је етнички простор Срба знатан, функционално повезан и изразито хомоген, док је висока етничка компактност бројчано релевантних националних мањина на периферним деловима земље. Реч је о погранично настањеним мањинама које имају специфичан географски распоред и етничку доминацију, па је регулисање њиховог положаја и поштовање мањинских права од великог значаја за спољну политику Србије и добросуседске односе у региону

¹¹ Популациону динамику општине Димитровград, хронолошки посматрано, најбоље илуструје податак да је бугарска мањина по претходном попису (2011) имала апсолутну етничку превагу (као и 1991), док је на последњем (2022), као и на попису две деценије раније (2002) забележила релативну већину.

(Raduški 2013, 24). Али, важно је нагласити да бројност и просторна компактност, мада релевантни демографски фактори, нису ни предност ни препрека за остварење основних људских и мањинских права, која су по уставу и националном законодавству загарантована припадницима свих етничких заједница у Србији.

Карта 1. Национални састав становништва Србије по општинама, 2022.

Извор: RZS 2023.

ЗАКЉУЧАК

Промене у националној структури и етнодемографском развоју Србије, као и у просторном размештају националности у посматраном периоду, условљене су првенствено великим разликама у репродуктивном понашању припадника етничких заједница, тако да су присутна два дијаметрално супротна модела репродукције. С једне стране, недовољно обнављање становништва, стопе фертилитета испод нивоа неопходног за просту репродукцију и континуирано опадање броја становника одликује већинску нацију и припаднике других националности хришћанске вероисповести (Мађари, Словаци, Бугари, Хрвати, Власи, Румуни и др.), а истовремено, са друге стране су националности исламске вере које одликује другачије репродуктивно понашање, односно високе стопе фертилитета које у синергији са младом старосном структуром за резултат имају позитиван и релативно висок природни прираштај и стални популациони раст (Албанци, Бошњаци, Муслимани, Роми и неке мање етничке скупине, нпр. Горанци). Посебну групу чине националности код којих се могу запазити велике осцилације у популационом кретању, а које се не могу објаснити демографским факторима, већ честим променама приликом националног изјашњавања (Власи, Роми и др.), затим етничке заједнице на које је директно утицала промењена пописна методологија (Муслимани, Југословени, Бошњаци и др.), као и националности нејасног, политички обојеног етничког идентитета (Црногорци, Југословени и др.).

Временом, због разлика у природном прираштају и миграционом салду, као и због етничке алтернације, поједине националне заједнице повећавале су број и удео, док су друге имале стагнирајуће или негативне трендове у популационој динамици, што је утицало на сталне промене етничке слике Србије, која ће се и у будућем периоду мењати у зависности од кретања демографских фактора (наталитет, морталитет, миграције) и стабилности у етничком декларисању, али и од општих геополитичких и социоекономских процеса у Србији.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Farkas, Lialla. 2017. European Commission Analysis and comparative review of equality data collection practices in the European Union Data collection in the field of ethnicity 27.10.2023. https://commission.europa.eu/system/files/2021-09/data_collection_in_the_field_of_ethnicity.pdf pristupljeno.
- Gigović, Ljubomir. 2009. „Etnički procesi stanovništva Novog Pazara u drugoj polovini XX veka.” *Demografija*, knjiga 6, 133–148. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu – Institut za demografiju.
- Grad Subotica 2011. Poslednji pristup 27.12.2023. <http://www.gradsubotica.co.rs/madarsko-drzavljanstvo-za-sve-starosedeoce>.
- Haug, Werner, Paul Compton, and Youssef Courbage. 2000. „The demographics characteristics of national minorities in certain European states.” *Population Studies*, No. 31 (2). Strasbourg: Council of Europe.
- Haug, Werner, Youssef Courbage, and Paul Compton. 1998. „The demographic characteristics of national minorities in certain European states.” *Population Studies*, No. 30 (1). Strasbourg: Council of Europe.
- Knežević, Aleksandar. 2011. „Metodološki problemi etnostatističke evidencije i etnodemografskih proučavanja stanovništva Srbije.” *Demografija*, knjiga 8, 199–144. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu – Institut za demografiju.
- Marković, Saša. 2021. Bunjevci u procepu stvaranja nacionalnog identiteta. Subotica: Centar za kulturu Bunjevaca Ambrozije Šarčević.
- Opre Roma Srbija. 2022. Bilten, novembar 2022. 13.10.2023. <http://www.opreromasrbija.rs/bilten/22-bilten-novembar-2022#-Toc12011598>.
- Petsinis, Vassilis. 2004. „Vojvođanske nacionalne manjine – sadašnje stanje i budući trendovi”, *Sociološki pregled*, br.1-2: 219–237.
- Radovanović, Svetlana. 1995. „Etnička struktura i maternji jezik stanovništva.” U *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*, 185-216. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za demografska istraživanja i Savezni zavod za statistiku.

- Radovanović, Svetlana. 2005. „Dva veka popisne statistike u Srbiji.“ *Demografija*, knjiga 2, 33–43. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu – Institut za demografiju.
- Raduški, Nada. 2007. *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji – etničke promene i demografski razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Raduški, Nada. 2013. „Nacionalna pripadnost stanovništva po popisu 2011. godine.” *Srpska politička misao*, br. 1.
- Raduški, Nada. 2023. „Bunjevci u Srbiji – Hrvati, Srbi, ili posebna nacionalna zajednica.” *Politička revija*, br. 1.
- Republički zavod za statistiku. 2012. *Nacionalna pripadnost, podaci po opštinama i gradovima, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji*, knjiga 1. Beograd: RZS.
- Republički zavod za statistiku. 2023. *Nacionalna pripadnost, podaci po opštinama i gradovima, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. u Republici Srbiji*, knjiga 1. Beograd: RZS.
- Spasovski, Milena. 1994. „Teritorijalni razmeštaj naroda i nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji.” *Jugoslovenski pregled*, br. 1: 27–39.
- Stanojčić, Ilija i Milica Sentić. 1968. „Neke promene u međunacionalnoj strukturi i odnosima u Jugoslaviji.” *Statistička revija*, br. 1–2.
- United Nations Economic Commission for Europe. 2015. *Conference of European statisticians Recommendations for the 2020 Census of Population and Housing*. New York and Geneva.

Nada Raduški*

Institute for Political Studies, Belgrade

CENSUS 2022 – POPULATION OF SERBIA ACCORDING TO NATIONALITY

Resume

Ethno-demographic and ethno-statistical studies of the population of Serbia according to nationality are based on the census as the most important official source of data, which is held every ten years and provides information on demographic trends, the number and characteristics of all ethnic communities in Serbia, but also provides a database for the adoption of necessary measures population, social, economic, minority and other state policies important for the stable, even and prosperous development of the country. The paper highlights the impact of various factors on national declaration, as well as the buoyancy of this feature, whose subjectivity has influenced large fluctuations in the number of individual ethnic communities, as well as the accuracy and possibility of comparing census results. Changed census methodology, new methodological solutions, criteria, classifications, definitions, often as a result of national ideology, political decisions and social circumstances, had a great immediate impact on the changes in the population dynamics of all, and especially some nationalities. The paper analyzes the national composition of the population of Serbia (without Kosovo and Metohija) according to the data of the last census from 2011, as well as the significant demographic changes that occurred in the period between the two censuses (2011-2022), while looking at the similarities and differences between the regions of Serbia (Belgrade region, Vojvodina region, Šumadija and Western Serbia region and Southern and Eastern Serbia region). The focus of the research is on the most important factors that influenced the change in the ethnic structure, such as differences in the rates of natural increase and migration balance according to nationality, but also ethnic alternation under the influence of numerous non-demographic, namely political, social, economic, religious, psychological and

---

* E-mail address: nada.raduski@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 07. јануара 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.

other factors. The different population dynamics of ethnic communities, i.e. the increase in the number and share of some, while at the same time the decrease in the number of others, determined the direction and intensity of changes and affected the national composition of the population, as well as the process of ethnic homogenization or dispersiveness of individual nationalities, which created and changed everything the ethnic image of Serbia.

Keywords: census, methodology, nationality, demographic dynamics, regions, Serbia

Душан Достанић*

Институт за политичке студије, Београд

ОСВАЛД ШПЕНГЛЕР И ПРУСКИ СОЦИЈАЛИЗАМ**

Сажетак

У чланку аутор испитује концепт пруског социјализма Освалда Шпенглера. У првом делу рада се Шпенглер приказује као политички писац, при чему се његова политичка мисао доводи у везу са његовим филозофским идејама. Као политички писац Шпенглер је припадао струји конзервативне револуције. У другом делу аутор покушава да истакне разлику између ове струје конзервативне мисли и либералног конзервативизма, указујући на утемељеност Шпенглеровог схватања социјализма у старијој конзервативној критици тржишта. У последњем делу се разматра Шпенглерово, конзервативно, схватање социјализма, његов утицај на немачку конзервативну револуцију, те значај у данашњем времену.

Кључне речи: Освалд Шпенглер, пруски социјализам, конзервативизам, конзервативна револуција

ШПЕНГЛЕР КАО ПОЛИТИЧКИ ПИСАЦ

Име Освалда Шпенглера (*Oswald Spengler*) пре свега се везује за филозофију повести, односно за теорију културе. При томе

* Имејл-адреса: dusan.dostanic@ips.ac.rs.

** Овај рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

се, међутим, олако превиђа да је Шпенглер био и политички писац и то један од „вероватно публицистички најуспешнијих” (Sieferle 2019, 151) односно да је свакако спадао међу утицајније и значајније политичке мислиоце прве половине XX stoleћа. Имајући у виду да је Шпенглерово главно дело настало под великим утицајем културно-политичких услова,¹ да је производ једне кризне епохе, те да из њега логично следе политички закључци изнети у *Политичким списима* (Spengler 1934) јасно је да се Шпенглер као филозоф повести и теоретичар културе не може одвојити од Шпенглера као политичког писца. Наиме, управо „радикална и безилузорна дијагноза времена ствара позадину и претпоставку за елементе политичког мишљења које је Освалд Шпенглер формулисао пре свега у другој књизи *Пропаст Запада* у одељку *Филозофија политике*” (Kraus 2018, 120). То потврђује и Шпенглер када у уводу за спис о социјализму каже да је тај кратки текст произашао је из бележика за *Пропаст Запада*, и то управо за други том (Spengler 1920, 3).

Као политички писац, Шпенглер полази од претпоставке да се стварна политика врло често погрешно схвата. Кривицу за то он у првом реду сваљује на професионалне мислиоце. То је иста она критика политичких писаца и професора која се може пронаћи и у спису о социјализму. Зато Шпенглер жели да се уместо идеолошког система „створи једна *физиогномика* политике, онаква каква је у склопу целокупне историје заиста стварана, а не онаква каква би требало да буде” (Špengler 2003, 559–560). Он не жели да ствара планове за поправљање света који немају никакве везе са стварношћу, већ свој задатак поглавито види у томе да разуме и последњи смисао „великих чињеница”, да их види, осети у њима оно што је симболички значајно и да то опише (Špengler 2003, 560). Другим речима, Шпенглер полази од историјски фундиране политике. Он је реалиста, а не идеолог или пропагандиста. Према томе, њега не занимају конструкције о томе како би ствари требало да изгледају, него увек полази од онога што јесте. Зато се у свом сазнавању основних форми политичког мишљења и деловања Шпенглер

¹ У време када је писао прву књигу *Пропаст Запада*, која је изашла 1918. године, Шпенглер је још веровао у немачку победу у рату. Тако је књигу писао у нади да би могла да војној и политичкој елити Немачке буде од помоћи у стварању новог поретка у Европи после рата. Пораз и распад који је уследио су га изненадили, али га нису навели да ревидира своје прогнозе (Weißmann 2005, 20).

оријентише према историјском искуству. „У историјској стварности нема идеала; постоје само чињенице” (2003, 465). А чињеница повести је да је политика људска судбина и да се од ње не може побећи. Тако је за њега политика неодвојива од живота. „Људске струје бића називамо историјом, чим их уочимо као покрет; а род, народ, сталеж, нацију називамо историјом чим их уочимо као нешто што је покренуто. Политика је начин на који се покренуто биће одржава, *расте*, тријумфује над осталим животним струјама. *Цео живот је политика*, до сржи, у свим нагонским цртама. Оно што данас са задовољством обележавамо као ’животну енергију’ (виталност), оно ’то’ у нама које тежи напред и навише по сваку цену, слепи, космички, чежњиви нагон за виталношћу и моћи, који је попут биљке и расе везан за земљу, ’*домовину*’, она усмереност и принуђеност на деловање – то је заправо оно што свуда међу вишим људима, као израз политичког живота тражи велике одлуке и мора да их тражи, да би људи постали судбина или да би подносили судбину. У стварности постоји само раст или изумирање, треће могућности нема” (2003, 560).

На основу овог динамичног и виталистичког Шпенглеровог одређења политике изводе се сви остали елементи његовог политичког учења (Kraus 2018, 122). Одатле следи и његово схватање демократије, парламентаризма, слободе штампе и владавине новца, које долази до изражаја и у спису о социјализму. Иза свега тога као основно питање стоји питање моћи. Тако уставни и институционални аранжмани за Шпенглера имају другоразредну улогу у односу на моћ која делује из позадине и која се њима служи као оруђима. „А судбинско питање за стварну државу, не за ону која је створена у умовима, није питање о њеним идеалним задацима и подели, него о њеном *унутрашњем ауторитету*. . . Кључни проблеми нису у изради устава, [. . .] већ у сталности и надмоћности политичког вођства. Уколико се све то само по себи разуме, уколико се мање о свему томе говори и спори, утолико је држава савршенија, утолико је виши њен ранг, историјска животна способност, па тиме и судбина једне нације” (Špengler 2003, 465–466). На овом месту било би погрешно упасти у замку поједностављивања. Моћ није исто што и физичка снага, а „унутрашњи ауторитет“ не може се одржавати само помоћу материјалне силе, него и поверењем у способности које имају чак и противници. Дакле, моћ код Шпенглера произлази из познавања реалности, односно из способности да се препозна дати

положај и да се на основу њега политички делује. Ту се Шпенглер у потпуности слаже са још једним значајним савремеником – Карлом Шмитом (Carl Schmitt) – који је говорио: „Свака реч је одговор. Сваки одговор долази из питања. Свако питање долази из ситуације” (Mohler 2018, 11). С обзиром на првенство питања о положају, за Шпенглера је, као и за Бизмарка, политика уметност могућег (Spengler 2003, 567). Рођени државник је познавалац људи, ситуација и ствари (2003, 563). Он мора поседовати осећај за оно што је у датим условима могуће и изводљиво. На другом месту Шпенглер говори о „страхопоштовању према чињеницама” (Spengler 1933, 9). За државника као човека чињеница најважније је да схвата положај у коме се налази. Ни овде не треба упасти у замку поједностављивања ствари. Положај се не може изједначавати само са положајем у простору. Разумети свој положај значи разумети „време за које се рађамо. Ко не схвата и не наслућује најтајније силе времена, ко не осећа и на себи самом нешто сродно, што га вуче напред правцем који не може да се опише појмовима, ко запажа само оно што је површно, јавно мњење, крупне речи и дневне идеале – није дорастао догађајима времена. Он је у власти тих догађаја, а не они у његовој” (Spengler 2003, 564). Другим речима, ко нема осећај за време у коме живи и његове захтеве, тај не може бити државник.

Питање положаја не би требало схвати превише круто, јер се сваки положај одликује извесном мером еластичности. Имајући у виду ту еластичност Шпенглер жели да испита простор деловања у оквиру датог повесног момента. Тако он каже да је државна вештина „јасан поглед на велике линије које су непоколебљиво унапред повучене и сигурна рука за непоновљиво, за лично, за оно што у оквиру тих линија може од извесности неуспеха да оствари одлучујући успех” (2003, 568). И ово је једно од кључних места у Шпенглеровом схватању политике. Осећање за силе времена и смисао о сопственом положају значи да мерила не треба узимати из прошлости, али ни из површног посматрања садашњости, као ни из утопијских представа оних који желе да према својим конструкцијама поправљају свет. Нема смисла равнати се ни према ономе што је прошло, као ни према нашим жељама и хтењима. Шпенглер одбацује све политичке идеале који говоре о коначном стању повести или који пропагирају остварење неког коначног циља повести. „Живот нема никакав циљ”. Човечанство нема никакав циљ. Постојање света у коме ми на нашој малој звезди испредамо једну

малу епизоду је нешто сувише узвишено да би ништавности попут 'среће већине' могле бити циљ и сврха. У бесмислености лежи величина представе" (Spengler 1920, 80).

Ипак, важно је подвући да Шпенглеров реализам није реакционаран, ни рестаураторски, као што није ни демократски. Он не жели повратак у прошлост, већ неку нову форму,² нови облик за оно што „вечно важи". Попут Артура Мелер ван ден Брука (*Arthur Moeller van den Bruck*) и Шпенглер тражи конзервативце који умеју да створе ствари које су вредне очувања (Moeller van den Bruck 1923, 215). Заправо, према свом схватању политике Шпенглер представља једног од најзначајнијих представника немачке конзервативне револуције (Mohler, Weißmann 2005). Реч је о струји мишљења, и појму који је многим теоретичарима представљао нерешиву загометку, јер како је могуће бити истовремено и конзервативац и револуционар? Није, дакле, чудно што су и многи савременици били збуњени пред појавом те струје конзервативизма и што су неку ондашњи конзервативни часописи у Немачкој – попут традиционалистичког листа *Konservative Monatsschrift* – негативно оценили *Пронаст Запада* (Weißmann 2005, 19–20). Стога је оправдано поставити питање какав је то конзервативизам који Шпенглер заступа, или другачије речено, може ли се бити конзервативац и истовремено аргументовати у корист социјализма?

ЛИБЕРАЛНИ КОНЗЕРВАТИВИЗАМ ИЛИ КОНЗЕРВАТИВНА РЕВОЛУЦИЈА?

Уколико се међу конзервативце убрајају писци попут Лудвига фон Мизеса (*Ludwig von Mises*) или Фридриха фон Хајека (*Friedrich von Hayek*), односно политичари као Маргарет Тачер (*Margaret Thatcher*), Роналд Реган (*Ronald Reagan*), те Вацлав Клаус (*Vaclav Klaus*),³ онда је одговор на постављено питање негативан, и нема

² То се, уосталом, види и из једног његовог писма из 1918. године у коме он говори о „пруском државном социјализму" (Weißmann 2005, 21).

³ Хајек је на пример уврштен у антологију конзервативних текстова коју је уредио Џери Милер (*Jerry Muller*), као и у зборник радова који се бави представницима аустријског конзервативизма. Ноел О'Саливен (*Noël O'Sullivan*) такође убраја Хајека заједно са Милтоном Фридманом (*Milton Friedman*) међу либералне конзервативце, што чини и Роберт Низбет (*Robert Nisbet*) када међу заступнике конзервативизма поред ове двојице сврстава и Мизеса и Вилхелма Репкеа (*Wilhelm Röpkе*) чије се име често налази и у другим

много смисла говорити о конзервативизму и социјализму. Штавише, тада би се мирне душе могло закључити да су конзервативци поборници слободног тржишта и конкуренције те самим тим љути противници сваке врсте социјализма. Наравно, за такво мишљење није тешко пронаћи историјске аргументе, па се тако указује на Дејвида Хјума (*David Hume*) као на комбинацију политичког конзервативизма и представника комерцијалног духа (Muller 1997, 25; Hume 1994, 93-104, 105-114), или се тврди да је чак и Едмунд Берк (*Edmund Burke*) био „апостол *laissez fair-a*” који је ценио и поштовао Адама Смита (*Adam Smith*) и дивио се његовом *Богатству народа*, те да је тржишни поредак схватао као природни ред ствари (Nisbet 2003, 58).

Могуће је ићи и даље од овог историјског аргумента. Наиме, ако се прихвати мишљење Ноела О’Саливена који конзервативизам схвата као „филозофију несавршености”, односно „ограничени стил политике”, тешко би било наћи принципијелну замерку зашто би тако дефинисан конзервативизам био неспојив са тржиштем. Штавише, слободно тржиште на коме држава не интервенише и где се допушта да ствари иду својим током слаже се са идејом људске несавршености као и са ограниченом политиком, чији је циљ „очување разлике између приватног и јавног живота (или између државе и друштва)” (O’Saliven 2008, 18), односно очување аутономије пред силама неспутане државе. Тако није тешко уочити везу између спонтаног, историјски насталог поретка и деловања слободног тржишта. Заправо, из конзервативних премиса о људској несавршености, интелектуалној и когнитивној ограничености (Quinton 1976, 11; Muller 1997, 10), те о ненамераваним последицама људског деловања могуће је извести аргумент у корист тржишта, а против сваког облика планске привреде и социјализма, као што то, на пример, чини Хајек. Дакле, могло би се закључити да слободно тржиште и конзервативизам међусобно условљавају. Истовремено, тржиште се може посматрати и као средство друштвене дисциплине и као инструмент одржавања друштвене стабилности, на исти начин на који су то судство или полиција. На крају крајева, могло би се приметити и да неутрално и слободно тржиште само од себе ствара некакав ред и хијерархију.

зборницима који се баве конзервативном мишљу XX stoleћа (Muller 1997; Zeitz 1999, 325-350; O’Saliven 2008, 166-175; Nisbet 2003, 58, 114).

Посматрано из ове редукционистичке перспективе Шпенглерово пледирање за пруски, дакле конзервативни, социјализам постаје сасвим неразумљиво, ако не и бесмислено. Заправо, уколико би либерални конзервативизам који брани тржиште био једини истински конзервативизам, тада Шпенглер више не би био конзервативац већ једноставно социјалиста. Истина, то не би био марксистички социјализам, већ један другачији, национални социјализам. Стога и није чудо да поменути Хајек уз Вернера Зомбарта (*Werner Sombart*), Артур Мелер ван ден Брука, Фердинанда Фрида (*Ferdinand Fried*) и Шпенглера смешта међу интелектуалне претходнике националсоцијализма (Хајек 1997, 243–261). Полемички смисао Хајекове књиге писане 1944. године не може се превидети. За њега је социјализам негативна карактеристика и сви који не деле његов либерализам бивају жигосани као социјалисти – било да су леви или десни – односно као они који се крећу путем у ропство.

Невоља са оваквом Хајековом интерпретацијом није само у томе што олако у исти кош трпа различите идеје и свесно игнорише Шпенглерово противљење националсоцијализму, које је било видљиво већ 1924. године (Spengler 1934), а затим додатно наглашено у његовој књизи *Године одлуке* (Spengler 1933), нити што не обраћа пажњу на Розенбергове (Alfred Rosenberg) и Хитлерове нападе на Шпенглера,⁴ већ и у томе што занемарује дугу традицију конзервативне критике тржишта и конкуренције. Када се та традиција узме у обзир, однос између конзервативизма и слободног тржишта није ни близу онако једноставан као што то може деловати на први поглед. Такође, посматрано са становишта те идејне струје у оквиру конзервативизма Шпенглеров спис о социјализму који никаква аномалија, нити претеча националсоцијализма, већ једна карика у ланцу у дугој традицији конзервативне критике либерализма, парламентаризма и слободног тржишта. Да би се Шпенглеров

⁴ Розенберг је као водећи идеолог националсоцијализма Шпенглера напао још 1933, а Хитлер је исто учинио у свом говору од 1. маја 1935. године. Главна замјерка била је да Шпенглер не разуме централни значај појма расе, односно да расу схвата духовно, а не биолошки. Поред тога, Шпенглер је националсоцијалистима изгледао као сувише велики фаталиста. То, дакле, значи да је Шпенглеров спор са националсоцијалистима био начелног карактера. Још пре доласка Хитлера на власт Шпенглер је изражавао своја неслагања и скепсу према његовим државничким потенцијалима. Поврх тога, у светлу елиминације конзервативне опозиције 1934. године, Шпенглер је имао разлога да се плаши за сопствени живот (Мааб 2013, 95).

спис боље разумео потребно је пружити кратак преглед те конзервативне традиције. Другим речима, потребно је укратко представити однос конзервативаца према тржишту и конкуренцији. Имајући у виду да Шпенглер у првом плану има Пруску, неопходно је посебан нагласак ставити на традицију немачког конзервативизма.⁵

КОНЗЕРВАТИВНА КРИТИКА ТРЖИШТА

У европској аристократско-конзервативној традицији доста рано се уочава супротстављање града и села које ће са собом носити и супротстављање градске мануфактуре и трговине селу и пољопривреди. Нећемо погрешити ако кажемо да европска конзервативна традиција од својих најранијих почетака са подозрењем гледала и на трговину и на конкуренцију. Тако се, на пример, у оквиру немачке камералистичке традиције која је у немачким земљама доминирала све до пред крај XVIII столећа, владар представља као отац чија је дужност да се брине и унапређује материјално благостање својих поданика. Отац се стара да његова деца имају све што им је потребно у сврху унапређења савршенства свог унутрашњег и спољашњег стања, док су деца, са друге стране, дужна да чине оно што им њихов брижни родитељ налаже. У концепцији Лудвига фон Зекендорфа (*Veit Ludwig von Seckendorff*) разрађеној у његовој књизи *Teutscher Fürstenstaat* владар је дужан да помаже земљорадњу, мануфактуру и фабрике, контролише цене, да штити и регулише домаћу производњу, надгледа трговину са иностранством, као и да води рачуна о томе да имућни не отежавају положај сиромашних (Beiser 1992, 16). Поврх тога, владар би према Зекендорфу морао водити рачуна и о духовној добробити и доброј савести својих поданика. Стога је његова дужност да пази да им живот не буде сувише испуњен ужицима и обиљем. Ово наглашавање лоших страна луксуза посебно је интересантно ако се посматра у оквиру доцнијих Зомбарових истраживања о вези између луксуза и капитализма (Sombart 1922). Заправо, већ у конзервативној литератури која настаје у периоду од XVI до XVIII века јавља се реч луксуз која се користи у прилично широком значењу. Ту ова реч неретко има призивак онога што ће се доцније називати новчаном привредом. Тако на пример Кондилис (*Panajotis Kondylis*)

⁵ За преглед конзервативног односа према тржишту и конкуренцији види (Dostanić 2022, 93–106).

скреће пажњу на поменутог Зекендорфа који је у своје време упозоравао на лоше стране луксуза, као и на злоупотребу трговине, истовремено се противећи претераном умножавању мануфактура и трговачких радњи. У складу с тим током целог XVIII столећа су из конзервативних кругова долазили позиви владарима да у својој политици акценат стављају на пољопривреду, а не на трговину (Kondylis 1986, 178-180).

Заправо, као што показује Кондулис, међу конзервативцима се већ у оно време може срести изванредно негативан однос према новцу, новчаној привреди, као и свему ономе што је новац симболисао. На исти начин се у конзервативним круговима посматрала и трговина, а представници раног конзервативизма у суштини нису правили разлику између лихвара и трговца. У истом смислу су из тих кругова допирали и захтеви за ограничење трговине, односно за забрану камате, јер као што је сматрао Коук (*Coke*) „лихва је директно противна Божјем закону“ („usury is directly against the law of God“). Граф цу Золмс (*Graf zu Solms*) је примера ради тражио да се „сељаци и занатлије заштите од трговаца који све откупљују и носе ван земље, да би тако насталу несташницу надоместили увозом чиме штете домаћим занатлијама“ (Kondylis 1986, 179-180). Рани заступници конзервативизма такође су са истих позиција реаговали и против апсолутистичких покушаја да се укину цехови, дозволи слободан избор професија, односно да се уведе слободно предузетништво.

Иста одбојност према трговини наставља се и касније па је налазимо код Хердера (Herder) који тврди да је трговачки дух Холандије ову довео до њене неизбежне пропасти, која, истина, долази постепено. Трговачки дух и комерцијализација, према Хердеру, са собом доводе до моралне кварежи. Они истискују дух храбрости, предузетништва, стварне државничке мудрости и учености, те на крају све постаје роба и све је на продају. Трговачки дух лишава једну земљу генија (Herder 2008, 88-89). Тако се већ код Хердера среће аргумент да трговачки дух снижава културни ниво једне нације. На њега ће се доцније надовезати романтичарски конзервативци, те се и код њих може наћи јасна аверзија према трговини. Тако Новалис разликује „прави трговачки дух“ од његовог „бастарда“ (Novalis 1907a, 98). На другом месту Новалис упућује где треба тражити истински, креативни дух трговине. „Племенити трговачки дух и права велепродаја цветали су само у средњем веку, а

посебно у време немачке Ханзе. Медичи, Фугери били су трговци какви би и требали бити. Наши трговци у целини, не изузимајући ни највеће, нису ништа него ћифте” (Novalis 1907b, 124-125). Према Новалису истински и племенити дух трговине цветао је у средњем веку, док је у његово време које је славilo слободно тржиште тај племенити дух нестајао и трговину претварао у ситничави и рачунцијски посао.

Полазећи од Хердера и Новалиса немачки романтичари развијају снажну конзервативну критику капитализма. Треба, међутим, истаћи да та критика никако не подразумева и укидање приватног власништва над средствима за производњу. Романтичари су конзервативци, али згрожени оним што виде као негативне последице деловања тржишта и конкуренције. Можда најгора последица деловања ових сила, према романтичарима, била је опште опадање културе и морала, те стварања раздора и дисхармоније. Тржишна економија погодује расту материјализма и општем утилитаризму, цени се само оно што доприноси непосредном, физичком уживању те према томе не остаје места за духовност, културу, религију, филозофију и уметност. Новалис на то скреће пажњу у фрагментима *Вера и љубав или краљ и краљица*. Ту он уочава да растућа култура чини да човекове потребе постају разноврсније као и да све више „расте вредност средстава за њихово задовољење”, али истовремено примећује да морални став заостаје за овим процесом, док је „чулност сувише брзо освојила огроман простор” (Novalis 1907c, 158). Није тешко уочити да код Новалиса опстаје иста она одбојност према луксузу која је карактерисала и раније конзервативце. На истом трагу је и Фридрих Шлегел (*Friedrich Schlegel*) када у спису о свом путу у Француску каже да су „профит и зеленаштво” оно што свиме руководи и о свему одлучује (Schlegel 1966, 71-72). Не без одбојности Шлегел указује на трговачку ужурбаност Меца. На улицама је продавница до продавнице, свуда је маса људи и свуда влада метеж, а живот делује растворен у општој куповини и потрошњу. Ту се може наћи све да задовољи чулност, али ништа што би задовољило фантазију (Schlegel 1966, 69-70). Оно што романтичарима посебно смета је представа о томе да су све ствари отуђиве, а коју тржиште доноси са собом. Ако је трговина већ толико опасна, а то се посебно односи на спољну трговину, најбоље би било да се она некако дисциплинује. Управо то је оно на шта Шлегел мисли када у једном каснијем тексту предлаже да се искључиво држава сме

бавити трговином са иностранством (Schlegel 1964, 120, 129). Он, такође, сматра да Мецом, тим, трговачким градом, заправо влада безгранични егоизам. Међутим, на егоизму се не може заснивати заједница и добар политички поредак, што је примедба коју налазимо код Новалиса у фрагментима *Vera и љубав*. У том смислу тржиште, конкуренција и егоизам уништавају заједницу и органски поредак, што, према романтичарима, може довести до фаталних последица. Према Адаму Милеру (*Adam Müller*) новчана привреда је „најопштија манифестација асоцијалног духа, арогантног егоизма, безморалног одушевљења за лажни ум и погрешно просветитељство” (Müller 1921, 21). Она уништава солидарност и добротинство међу људима. У том смислу Милер је спремно повукао паралеле између развоја просветитељства, политичке револуције у Француској и индустријске револуције у Енглеској.

Моралну квареж до које доводи тржишно оријентисана привреда подвлачи још један романтичар – Фридрих Шлајермахер (*Friedrich Schleiermacher*). Он наводи да људи који су осуђени да су милиони људи под притиском механичког рада, те да они који обављају досадне механичке операције немају више нити времена нити енергије да се посвете свом унутрашњем животу и свом односу према универзуму. „Не постоји већа препрека религији него што је то да морамо бити наши робови, а роб је свако ко мора извршити нешто што би требало да буде могуће да се уради помоћу мртве силе” (Schleiermacher 1799, 231). Као што је Шлајермахер жалио због пропадања религије, Шлегел је указивао на опадање филозофије и поезије, наглашавајући да „ништа није апсурдније него ограничавати и изоловати живот као један обичан занат, јер стварна суштина људског живота састоји се у целини, потпуности и слободној активности свих снага” (Schlegel 1975, 49-50). Идеју да подела рада која влада у индустријском друштву негативно утиче на човеков развој прихвата и Милер, тврдећи да човеку треба „кугласти простор” како би се слободно развијао у свим правцима, да би затим наставио. „Човеку је потребан свестран, може се рећи, кугласт простор његовог деловања, ма колико да је иначе мали и ограничен. У најмањој кугли је закон исти као и у највећој и у најсиромашнијем као и у најбогатијем човеку може владати исти закон, само када се обома дозволи да потпуно и у свим правцима буду оно што по свом положају могу бити. Али ако подела рада у великим градовима или индустријским и рударским провинцијама

исецка човека, потпуно слободног човека, на точкове, ваљке, жбице и осовине итд. наметне му потпуно једнострану сферу у већ и онако једностраној сфери збрињавања сопствених потреба, како се онда може захтевати да тај фрагмент треба да се сагласи са целим, потпуним животом и са његовим законом – или правом; како да се ромбови, троуглови и фигуре сваке врсте, које су исечене из кугле, изоловано свака за себе сагласе са великом куглом политичког живота и њеним законима?” (Müller 1921, 46-47).

Код Милара се посебно јасно уочава и недвосмислено опредељење против слободе тржишта и конкуренције. Милер наводи да је за продуктивност приватног богатства неопходно да оно буде у односу са општем богатством. Међутим, при томе не може бити речи о било ком општем богатству, већ о свом, сопственом, националном, отаџбинском, државном. Да би илустровао своју позицију немачки романтичар се позива на пример брачне везе. „Питање да ли сваком посебном и трајном индивидуалном богатству припада и одређено и трајно опште богатство, или да ли то приватно богатство безусловно мора задржати слободу да по нахођењу ступи у однос са сваком могућом земаљском општом имовином је исто што и питати да ли треба да постоји један одређени брак, и сакрамент брака, или свако може ступати у однос са свим припадницима другом пола без обзира на грађански поредак” (Müller 1921, 36). Безусловна слобода радиности и конкуренција, дакле, према Милеру, значе исто што и безусловна слободна љубав, односно крај грађанског поретка. Према романтичарима конкуренција и слободно тржиште не могу гарантовати добро целине.

Са овим неповерењем према тржишту руку под руку иде и романтичарска аверзија према новцу, при чему треба додати да су и други конзервативци, као на пример Берк и чак и либералнији Токвил, такође показивали анимозитет према флуидној, покретној, новчаној имовини, описујући је као главни разлог нестабилности која увек мора пратити средњу класу у њеним тежњама (Nisbet 2003, 81). Ако све није на продају то исто тако значи да се све вредности не могу изразити новцем. Милер и романтичари, наравно, не желе да укину новац, шта више, Милер тврди да не постоји друштво без новца јер новац је, у крајњем, симбол људске социјабилности, односно заједнице. Међутим, они желе да ограниче његову моћ, а најбољу брану владавини новца, према Милеру, представља традиционална пољопривреда и земљишни посед. За Милера, као уосталом

и за Берка, постоји рат између старог, племенитог земљишног и новог, новчаног богатства. Новац подразумева жељу за променом и нестабилност, док земљишни интерес тражи стабилност, ред и одговорност. „Делатна снага новца је велика и благословена када су јој супротстављене независна пољопривреда, персонална снага праве уметности, неплатива част и врлина и када је задржавају у благотворним оградама, укратко када постоје и неутуђиве ствари и недељиви рад једног вишег реда, који су једини у стању да поставе границе катастрофалном упаду новчаних интереса у свете ствари живота, зато што нису слепо уплетени у потребу за новцем и од њега подјармљени” (Müller 1921, 22). Моћ новца и индустрије могу се држати у границама само у оквиру сталешког поретка, дакле уз јаке сталешке, корпоративне и породичне везе. Једино тако се може успоставити равнотежа између плативих и неплативих, отуђивих и неутуђивих добара.

Милер и романтичари такође инсистирају на томе да тржиште и неограничена конкуренција доводе до повећања сиромаштва, и то не „природног” него „вештачког” сиромаштва које је последица неприродног пословног окружења. Вештачки сиромашни нису осиромашили само у материјалном погледу него уз њега иде и „лично и морално понижење” оних који у пуној снази живе у сиромаштву тј. у ропству, њима је одузет „самооцењај слободне активности”, а њихови суграђани их ниподаштавају (Müller 1921, 67, 68). Одатле Милер изводи закључак да ће такав поредак ствари неминуовно довести до распада нације и поделе на онај „део који ради и плаћа таксе, и беспослени народ капиталиста и рентијера” (Müller 1923, 260-261), што би за последицу могло имати класну борбу и револуцију. Тако се може рећи да су романтичарски конзервативци „открили” социјално питање пре левих хегелијанаца односно сковали појам „пролетаријат” (Бадер).

Тakoђе, романтичари инсистирају на неком облику социјалне правде. Милер, на пример, указује на двоструку природу рада, тиме што тврди да рад доприноси благостању онога који ради, али и благостању заједнице, те према томе радник треба да очекује две плате. Није дакле реч о милостињи која унижава људско достојанство, него је реч о заслуженој накнади.

Полазећи од свог схватања државе као „тоталитета свих људских ствари” (Müller 1936, 33) што имплицира укидање поделе између друштва и државе, Милер и романтичари нису имали никакав

проблем да прихвате државну интервенцију у привреди. Заправо, држава има апсолутни ауторитет у економским стварима и не може се говорити о некој аутономном тржишту (Müller 1922, 7-10). Такође, држава је дужна „да свим својим члановима обезбеди развој њихових различитих снага” (Müller 1921, 19). Другим речима, заједнице којима појединац припада дужне су да му обезбеде свагдашњи хлеб и да му дају гаранције да му он никада неће зафалити. Имајући у виду да је сваки човек увек део неке породице, корпорације, општине, сталежа, те да је са њима везан на живот и смрт, исте те институције не могу избећи обавезе према својим члановима, односно брига о њима спада у дужности институција.

Поред тога, држава се поново посматра као сила која треба да дисциплинује економске снаге. Према Шлегелу она има задатак да надгледа размену имовине и да уједињује све снаге ка истом циљу. Држава води рачуна да се на једној страни не нагомила сувише богатства, а на другој сувише сиротиње (Schlegel 1964, 120).

Овакав развој није карактеристичан само за немачке земље у XIX веку. Наиме, и у Француској су конзервативци са Лујем де Боналом (*Louis de Bonald*) на челу сматрали да су трговина, индустрија и велики градови једнако субверзивни за уређено друштво као и доктрине природног права јакобинаца. У граду се повећава удаљеност међу људима, слабе брак и породица и свему у животу се придаје новчани карактер (Nisbet 2003, 83-84). У Енглеској се сличне мисли срећу код Семјуела Колрица (*Samuel Coleridge*) који не верује трговини и безличној идентификацији људи са њиховим имовинским статусом. Он повезује трговачко богатство са неодговорношћу, на супрот непокретној својини и земљишној својини која је повезана са одговорношћу и идејом репрезентације. Поред тога, Колриц није спреман да држави потпуно негира право интервенције како би очувала органски поредак, а то значи и интервенцију у економској и социјалној сфери. Штавише, он прихвата и финансирање јавне потрошње из дефицита. Заједно са романтичарима Колриц тражи да се сваком појединцу обезбеди да развија способности суштинске за његову људскост (O'Saliven 2008, 107-108). Томас Карлајл (*Thomas Carlyle*) је сматрао да иза *laissez fair*-а либерализма стоји намера богатих да остварују своје себичне интересе. Британским конзервативцима XIX столећа није било странао да указују на заједнички циљ који су имали са чартистима, као што је и доцније Шпенглер указивао на сличности између

пруских конзервативаца и социјалиста. У поднаслову Дизраелијевог (*Disraeli*) романа *Сибил* стоји фраза „две нације”, а његова политика „једне нације” није ништа друго него покушај да се спрече и предупреду последице поделе Енглеске на „два народа”, богате и сиромашне. Тако је Дизраели, заправо, створио савез између конзервативаца и радништва. Овај савез није промакао ни Хајековом оку који је писао да су причу о лошем животу индустријских радника у Мидланду и Северној Енглеској током тридесетих и четрдесетих година XIX столећа лансирани земљопоседници и конзервативна штампа управо у оквиру своје борбе против закона о жити и слободне трговине (Науек 1967, 210-211). Дакле, аргумент да се у капитализму погоршава положај радника изворно не потиче од радикала и социјалиста већ од торијеваца.

Деветнаесто столеће, међутим, водило је и све јаснијим поделама у конзервативном табору. Ако не раније, од револуције 1848. године може се пратити покушај конзервативаца да се, колико је то могуће, приближе либералима. Међутим, тај тренд није карактеристичан за конзервативизам у целини и без остатка. Тако се са једне стране може пратити настанак социјално-конзервативног правца који се надовезује на Бадерове и Милерове идеје. Социјал-конзервативци уочавају тежину социјалног питања, схватајући га као кризу друштвеног живота која се не може решити или олакшати помоћу добровољних и милосрдних организација. Ову кризу, према Херману Вегенеру (*Hermann Wegener*), изазвале су социјално деструктивне силе привредног либерализма које су уништиле старе, традиционалне и органске структуре социјално-економског поретка и довеле до општег сиромашења и најразличитијих облика беде (Kraus 2000, 176). Да би се избегла зла радничке револуције потребно је спровести озбиљне структурне реформе и интегрисати радништво у државу. Тако се предлажу обухватне државне социјалне реформе које се очитују пре свега у новој социјалној политици. Лоренц фон Штајн (*Lorenz von Stein*)⁶ најважнији представник социјално конзервативизма, увиђа да су експлоатација и сиромаштво у свеобухватном смислу, а не само када је реч о условима живота нужни пратиоци индустријског друштва. Он каже да индустријско друштво са собом доноси и нову врсту сиромаштва, пауперизацију или масовно сиромаштво. „Са пуним правом се у новије време концентрише на

⁶ Детаљније о Штајну и идеји социјалног краљевства види (Dostanić 2014, 247- 260).

ово индустријско сиромаштво више него на иједан други вид сиромаштва. Јер, то није само случајно и пролазно стање, него је то неизбежна консеквенца индустријског друштва” (Stein 1850b, 75). Такође, Штајн се доста детаљно бави питањем на који начин увођење машина и кризе у трговини доводе до незапослености (Stein 1850b, 77-79). Међутим, код њега није реч само о материјалној беди у којој живе радници. Штајн је заинтересован и за њихово духовно сиромаштво, јер свакодневно понављање истих радњи не избацује само тело, него и дух из његове природне равнотеже (Stein 1850b, 80). Он, такође, уочава да се радницима одузима свака могућност да се уздигну из свог положаја. Пауперизација добија свој пуни садржај када се схвати да то није више само обично сиромаштво једног дела радничког сталеза, нити обично осиромашење у индустријским односима, него да је реч о сиромаштву које се само изнова производи, о сиромаштву које постаје наследно (Stein 1850b, 83). Штајн ставља нагласак на сиромаштво као на наследно стање, које се стално обнавља. Дакле, реч је о квалитативно новој појави, јер док обично сиромаштво настаје због недостатка рада, а тиме и наднице, пауперизација се производи помоћу рада и наднице. Другим речима, радници више нису у стању да се из свог положаја издигну помоћу сопственог рада. Рад, дакле, не ослобађа како су то некада веровали филозофи, него потчињава.

Супротстављеност између рада и капитала, богатих и сиромашних, према Штајну води само у даље конфликте, а њена логична последица је социјална револуција, односно једнако насилни покушаји контрареволуције. Да би предупредио избијање револуције, са свим грозотама које тако нешто носи са собом Штајн се залаже за обухватне реформе, немајући при томе намеру да брише друштвене неједнакости као такве, уништава хијерархију, нити да укида антагонизам између рада и капитала за који верује да ће постојати све док буде постојало и људско друштво (Stein 1850a, XXIII). Такође, Штајн не заговара ни укидање приватне својине, јер као и други конзервативци сматра да својина омогућава слободу. Решење које он предлаже сасвим је другачије од Марксовог. Његова реформа подразумева омогућавање радницима да дођу до својине и образовања, односно да се помоћу сопственог рада уздигну из стања сиромаштва. „Одређење личне слободе у овом друштву лежи дакле у томе да последњи радник има могућност да постане поседник капитала” (Stein 1850a, CXXVIII). У позадини Штајновог

система јасно се виде типични конзервативне поставке, те се тако и код њега може наћи идеја да неспутане силе тржишта и конкуренције када им се допусти да делују без ограничења уништавају заједницу, односно воде потчињавању и неслободи. „Али, на другом месту, у том принципу друштва нужно се губи заједница, пошто је индивидуалном интересу сваки облик заједнице потребан као средство за појединца, а не за целину. Међутим, заједница је, као што смо показали, апсолутни услов за развитак сваког појединца. На тај начин произилази да принцип друштва, индивидуални живот и његов највиши развој, непрестано укида свој услов, заједницу индивидуа и уздизање појединца кроз заједницу” (Stein 1956, 29). Решење овог проблема Штајн види у држави. Она треба да очува заједницу и да омогући индивидуалан развој свих, а не само неких. Она је „организам, који по својој природи не може да има никакав посебан интерес, који ће напротив, заступати интересе свих појединаца. То је, најзад, један организам који ће у бескрајној разноликости појединачних интереса, као и у супротностима између посебних и класних интереса, већ изграђених у самостална дела, поставити себи као задатак и као највиши морални циљ оно што је пробитачно за све истовремено” (Stein 1956, 30). Овај задатак држава није у стању да реши ако истовремено нема довољну моћ да себи (односно општем интересу) потчини сваки појединачни или класни интерес. Она, дакле, захтева покораване свих, те према томе, држава не наступа међу супротстављеним интересима само као неутралан арбитар, него и као најмоћнија страна која захтева покорност свих. Она обједињује воље свих појединаца у једну вишу вољу. У друштвеним конфликтима држава делује као судија и модератор. Јасно је да у Штајновом систему нема места за либерално схватање државе као ноћног чувара. Држава не само да има право да се меша у привредне токове, него она има моралну обавезу то да чини. Тако заштита радничких интереса постаје обавеза државе. Оваква Штајнова схватања окруњена су његовом идејом социјалног краљевства, те се он може сматрати првим теоретичарем социјалне државе. Штајнов, а у још већој мери Вагенеров краљ је краљ у старој, конзервативној интерпретацији. Он је отац и заштитник народа. Према речима Карла Родбертуса (Carl Rodbertus) и у народној привреди се мора владати. Поново, није тешко уочити сличности између Шпенглерових и Штајнових размишљања о држави.

Иако је Штекерова (*Adolf Stöcker*) Хришћанско-социјална радничка странка пропала на изборима већ само стварање ове партије говори о правцу у коме се кретао конзервативизам пред крај XIX века. У одређеном смислу ово конзервативно наглашавање социјалних реформи значило је и одвајање од староконзервативног идеала сталешког друштва, као и признање да дотадашња политика није у стању да реши проблем пауперизације. Овај разлаз пада у очи код Вагенера који каже да више нема сталежа, те да се ради о томе да се створи нешто ново што би томе одговарало (Kraus 2000, 188). Управо преко Вагенера, који је био Бизмарков саветник, Штајнове социјал-конзервативне идеје деловале су на великог канцелара и његове социјалне реформе. Слободно се може рећи да је са Дизраелијем и Бизмарком конзервативизам постао социјалан.

На последице комерцијализације и деструктивно дејство тржишта указује и Леон Блоа (*Léon Bloy*) описујући последице пословне логике. Он у Бизнису препознаје „мистериозно божанство” које замењује сва друга божанства (Bloy 1922, 34).

Конзервативци током XX века одлазе још даље. Тако помињани Зомбарт пише да је капитализам изгубио своју динамику и зарастао у сало. Када супротставља карактер Немаца и Енглеца Зомбарт говори о херојима и трговцима, при чему се трговачки дух Енглеца посматра као низак и користољубив, за разлику од херојског духа Немаца који знају за вредније ствари од новца. Већ ту је присутно оно разликовање између Енглеца и Пруса, *homo economicus*-а и *homo heroicus*-а, на које се надовезује Шпенглер. Иако са приметним социјалистичким набојем Зомбартово дело заправо рециклира старе конзервативне мотиве (Zombart 2018). Није, дакле чудно што се и Зомбарт експлицитно позива на Адама Милера и Фихтеа. Исто се може рећи и за Томаса Мана (*Thomas Mann*) и његова *Разматрања једног неполитичког* (Mann 2001). Његова подела на културу и цивилизацију, на Немачку и Запад, одговара подели на конзервативне, аристократске Немце и декадентне, материјалистичке, индивидуалистичке, трговце са Запада. Ернст Јингер (Ernst Jünger) и Карл Шмит (Carl Schmitt) потпуно одбацују грађански поредак, „трговачки морал” и буржоаски дух, а самим тим и принципе тржишта и конкуренције. Ханс Фрајер (Hans Freyer) је са становишта етничког национализма критиковао тржишну привреду зато што она разара народ (Volk) и национални идентитет. Фрајер је од Мезера и Хердера преузео поштовање за партикуларизме, јединствености и

културне посебности, критикујући капитализам који те посебности поништава и животу одузима смисао који може да му да само колективитет као што је народ и посебна народна култура. На крају, Фрајер закључује да је отворено друштво – друштво без смисла (Muller 2002, 278-282). У овом контексту занимљиво је такође и Јингерово супротстављање радника и буржуја, при чему Јингер са поносом признаје да Немац никада није био добар грађанин (Jünger 2014, 15). То признање такође треба сматрати протестом против либерализма и генерално комерцијализације. Мелер ван ден Брук био је конзервативац који је желео да ствара поредак који је вредан очувања, при чему су у том новом поретку социјалистичке идеје имале посебно место, па је у својој борби против марксистичког социјализма могао да каже: „Сваки народ има свој сопствени социјализам” или још отвореније „непријатељ конзервативаца је либерал” (Moeller van den Bruck 1923, 200). „Либерализам је поткопао културе, он је поништио религије. Он је разорио отаџбине. Он је био саморастакање човечанства” (1923, 80). Та болест слабости је одувек постојала. Она је одговорна и за пропаст Грчке и исто духовно начело среће су у просветитељству.

У Француској Шарл Морас (*Charles Maurras*) сматрао је да су капитализам и плутократија криви за уништење традиционалног друштва колико и радикални демократи и социјалисти. Морас се грози економског и друштвеног поретка који је препуштен сукобу слепих личних интереса и несавладивој потрази за индивидуалним напредовањем (Maurras 1970, 265). Уместо прокламованог раја еманципација од окова традиционалног друштва у замену нуди ново ропство безличним силама новца које немају никакав осећај одговорности. „Ова најапсолутнија доминација, и најнеодговорнија од свих, је, међутим, она која влада у земљама које се називају напредним. У Америци она почиње да тежи више од религије, што не успева у Европи само зато што је стављена под туторство политичке моћи када је заснована на крви” (Maurras 2016, 7). Тако се и код Мораса у заоштрајеној форми понавља стари конзервативни став да политика мора имати примат над економијом, да је средњи век био бољи од модерног друштва и да се безличним силама новчане привреде морају супротставити силе крви и традиције.

СОЦИЈАЛИЗАМ У ОКВИРУ МИСЛИ КОНЗЕРВАТИВНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

У оквиру ове конзервативне традиције треба посматрати и Шпенглеров спис о социјализму. Он пише са тих позиција, схватајући пруску традицију као базу на којој се може формирати једна нова форма која би Немцима могла да гарантује будућност. Стога је код Шпенглера Фридрих Велики, а не Маркс означен као творац пруског социјализма (Spengler 1920, 6). Шпенглер жели да се надовеже на Фридриха Великог, Карла фон Штајна и Фихтеа. Са те стране он је у праву када потенцира сличности између пруских конзервативаца и социјалиста у њиховим илибералним, антикапиталистичким и антипарламентаристичким позицијама (63). Заправо, Шпенглер иде и даље тврдећи да Немци једноставно не могу другачије, те да је социјализам део њиховог карактера.

На основу своје анализе положаја Шпенглер закључује да је време либерализма чак и у Енглеској дошло до краја. Парламентарна демократија је у суштини само плутократија, владавина новца. Након потрошеног либерализма долази социјализам као форма будућности. „’Држава будућности’ је чиновничка држава. То спада у неизбежна крајња стања, која следе из претпоставки наше, у свом правцу утврђене цивилизације” (90). Остаје једно отворено питање какав ће тај социјализам бити, да ли ће доћи одозго или одоздо, односно да ли ће то бити пруски или англо-саксонски, конзервативни социјализам чиновника или милијардерски социјализам приватника. „Требало би, дакле, такође и с обзиром на величанствено образовање тог идеала у типу Јенкија, говорити о милијардерском социјализму и чиновничком социјализму. Првome припада човек попут Карнегија, који је најпре велики део целокупног народног богатства претвара у приватно богатство и затим га на блистав начин сасвим суверено троши за јавне сврхе. Његова изрека: ’Ко умре богат, умире срамно’ садржи високо схватање воље за моћ над целином. Али не треба погрешно схватити дубоку везу овог приватног социјализма, који у крајњим случајевима није ништа до диктаторска управа народном својином, са социјализмом чиновника и организатора (који може бити врло сиромашан), како је он у Бизмарку и Бебелу равномерно изашао на видело” (45). Стога код Шпенглера главно питање постаје да ли ће економија владати државом, или држава економијом, односно хоће ли моћ бити сконцентрисана у рукама

плутократије или бирократије. Као што смо видели, снажна скепса према сили новца и страх од неодговорне доминације капитала представља константу конзервативне мисли.

Шпенглер следи старије конзервативце и када акцентује везу између унутрашње и спољне политике, указујући на чињеницу да ниједан народ није сам на свету. Зато он говори о природном односу између унутрашње и спољне политике, „од којих она прва јесте ту искључиво ради оне друге, а не обрнуто” (Spengler 2003 570-571). То, дакле, значи да унутрашња мера слободе директно зависи од геополитичког положаја земље.

Међутим, циљ Шпенглеровог дела није само да понавља старо конзервативно наслеђе, већ оно истовремено представља и покушај редефиниције социјализма, односно покушај да се социјализам као појам одвоји од марксизма, да му се да конзервативно значење, те да се такав социјализам уклопи у шири конзервативни поглед на свет. Као што Шпенглер примећује, у његово време је социјализам био „парола свих парола” (Spengler 1920, 3) и његов циљ је био да се та парола реинтерпретира и учини употребљивом за десницу. Како пише Зиферле (*Rolf Peter Sieferle*) реч је о „револуционарном повезивању (посткапиталистичког) социјализма и (предкапиталистичког) етоса дужности”. „У жељи широких слојева за ’социјализмом’ изражава се побуна против демократске владавине новца” (Sieferle 2019, 164-165). Ипак, та побуна може бити успешна једино ако се повеже са пруском традицијом. Тако Шпенглер инсистира на разлици између марксизма и правог социјализма, при чему се марксизам гледа као на обрнуту слику либерализма. Према Шпенглеру, реч је о два лица исте медаље. Зато је марксизам снажан само у негативном, само у рушењу, а беспомоћан у оном позитивном.

Поред тога, за Шпенглера социјализам није егалитаристички. Он не подразумева политику изједначавања. Социјализам није чак ни начин елиминације разлика у богатству, нити пут ка остварењу материјалног благостања. Напротив, смисао социјализма је да животом не доминира супротност између богатих и сиромашних, већ ранг који дају успех и способност. Ту је социјализам друго име за меритократију, односно „чиновнички принцип”. Он је ствар способности, а не хтења (Spengler 1920, 98). Слично је и код Фердинанда Фрида за кога је социјална односно социјалистичка држава била она која представља народ, која га заступа и која свакоме јамчи оно што је његово. У том смислу је јасно да социјална држава

за овог конзервативног револуционара није значила исто што и за марксисте, већ остварење принципа *suum cuique*. Социјализам је код конзервативаца начин успостављања њиховог схватања правде, а не правде као једнакости. Другим речима, тај конзервативни, немачки социјализам се није бавио питањима материјалног благостања или класне борбе, већ је тражио уједињене у оквиру нације и указивао на комплементарност различитих класа, које је желео да стави у службу целине, односно племенитих вредности. Ту, као у систему гилди и еснафа, сваки мали члан представља неопходан део динамичне целине. Тако је за Шпенглера питање које се поставља како да се једном конкретном политичком јединству (нацији) уз помоћ социјализма да нова, ефективнија друштвена и привредна форма. Полазећи од свог схватања положаја он на социјализам гледа као на одговор стање људи касне културе. Он је за њега последња могућност да се „буде у форми” за поражене Немце. Стога Шпенглер на крају свог списка и каже: „Треба нам чврстина, треба нам храбра скепса, треба класа социјалистичких владарских прихода. Још једном: социјализам значи моћ, моћ, и увек изнова моћ. Планови и мисли без моћи нису ништа” (Spengler 1920, 98). Као што смо видели, то је сасвим у складу са Шпенглеровим схватањем политике која се не оријентише према идеалима – као што је на пример једнакост – него према конкретном положају у коме се политичко јединство налази. Будући да овај социјализам не рачуна са остварењем опште једнакости, Шпенглер и други конзервативни револуционари не доводе у питање постојање приватне својине. Када Шпенглер говори о подржављењу он нема на уму одузимање имовине, што јасно ставља до знања. Држава је у таквом социјализму, као што су је схватао и Фон Штајн, надстраначки, независни ауторитет или судија.

При томе је потребно још једном подвући да Шпенглер нема у виду никакву универзално социјалистичко решење које би требало применити на све људе на свим местима. Напротив, као што подвлачи и Мелер ван ден Брук, сваки народ има сопствени социјализам. Ово одбијање универзалних и коначних решења проистиче и из Шпенглеровог генералног одбацивања универзализма.

Треба поменути да је књижица *Прустово и социјализам* имала приличан утицај на мислиоце млађе генерације у Немачкој, па је до 1932. године изашло око 80.000 примерака (Weißmann 2005, 22). Тај текст је „једно време играо велику улогу у продору социјалистичког

тока мисли у редове грађанског младог национализма” (Paetel 1995, 17). Под Шпенглеровим утицајем су се чак и поједини социјалисти окренули од странке, као што је случај са синдикалним вођом Аугустом Винигом (*August Winnig*) који је првобитно припадао умереном крилу Социјал-демократске партије. Винигов каснији политички програм био је „шпенглеровски” (Mann 2005, 29). Тај програм подразумевао је борбу против републике, капитала и Версајског уговора, као и ослобођење радништва од духовног вођства грађанских пребега. Под Шпенглеровим утицајем Вининг је од социјалисте прешао у табор младоконзервативаца.

Са друге стране, већина социјалиста није дочекала Шпенглеров спис са одобравањем. О њему су се негативно изразили не само Валтер Бенјамин (*Walter Benjamin*) и Курт Тухолски (*Kurt Tucholsky*) већ и главни представник националбошевизма Ернст Никиш (*Nikisch*), који је у Шпенглеровом *Пруству* видео само стару ауторитарну државу и заваривање радништва (Maab 2013, 37-38). Шпенглеров пројекат искључивао је Никишове радикалније реформе.

Наравно, највећи утицај Шпенглер је постигао међу интелектуалцима конзервативне револуције. У основи Шпенглеров спис се сасвим уклапао у основне контуре овог правца, јер истовремено одбацује и либерализам (скупа са парламентаризмом) и марксизам, и тражи прегруписивање на конзервативним позицијама, што подразумева отклон од реакционарних очекивања обнове царства какво је било пре избијања рата. У том смислу треба схватити Шпенглерово залагање за симбиозу старог духа пруства са радништвом новог времена. Са младоконзервативним групама око Хајнриха фон Глајхена (*Heinrich von Gleichen*), Едуарда Штадлера (*Eduard Stadler*) и Мелер ван ден Брука Шпенглер је одржавао лични контакт. Упркос разликама између Мелера и Шпенглера обојица су веровали у нужност „немачког социјализма” и били огорчени противници либерализма. Међутим, Шпенглер се временом развишао са кругом младоконзервативаца.

На много бољи пријем Шпенглерове идеје су наишле у круговима националних револуционара, што се може приписати и заједничким интересом за Ничеову филозофију. Ово се пре свега односи на Алберта Ерих Гинтера (*Albrecht Erich Günther*) који је под Шпенглеровим утицајем такође писао о потреби успостављања социјализма, (Weißmann 2005, 24), а међу оне који су стајали под Шпенглеровим утицајем спада и Ернст Јингер. Ипак, као што

показује Молер, (Armin Mohler) Шпенглер никада није у потпуности припадао ниједној струји унутар конзервативно-револуционарног правца (Mohler, Weißmann 2005).

АКТУЕЛНОСТ ШПЕНГЛЕРОВОГ СПИСА ДАНАС

Иако је спис о социјализму објављен пре више од 100 година, не може се рећи да је он изгубио на важности. То показују и поједини млађи аутори који се попут Себастијана Маса (*Maafß*) или Давида Енгелса (*David Engels*) надовезују на Шпенглера. Тако Мас указује на актуелност Шпенглерове критике глобалне, међународне привреде и капиталистичког система (Maafß 2013, 51-52). Према Енгелсу данас велике компаније попут Гугла, Мајкрософта, Амазона или Икее промовишу културно и политички левичарски поглед на свет и оне су тренутно најважније силе иза „псеудосоцијалистичког великог ресета” (Engels 2022, 31). Сасвим на Шпенглеровом трагу и Енгелс намерно говори о „псеудо-социјализму”, јер сматра да либерализам и социјализам нису супротстављене силе, већ силе које се срећу полазећи са различитих тачака, уједињене у истој „материјалистичкој слици човека” (32). Дакле, левичари и либерали су поново, као и код Шпенглера, виђени као два лица исте медаље. За тај чудни спој ултралиберализма и социјализма Енгелс користи Шпенглеров појам „милијардерски социјализам”. Другим речима, оно што је Шпенглер описивао као европску будућност постало је наша садашњост, а Шпенглеров Карнеги се данас презива Сорош (*Soros*). Након пада комунизма у Европи капитализам више није морао да се прерушава у „социјално-тржишну економију” и „милијардерски социјализам” постао је све евидентнији и све радикалнији. „Тај процес добро илуструје оно што је Џорџ Сорош рекао новинару из своје пратње у Темешвару (данас Темишвар у Румунији) 1993: ’Само напишите да се бивша совјетска империја данас зове Сорошево царство’” (Bekeš 2022, 140).

Енгелс констатује да је „милијардерски социјализам” заснован на елиминацији средње класе, која је класични носилац грађанских и демократски идеала. Након њене елиминације све што остаје је међународна, либерална, супербогата елита с једне стране, која захваљујући својим финансијским ресурсима располаже контролом над владама, дубоком државом, медијима и са друге осиромашене и обесправљене масе којима се манипулише социјалистичким

средствима (хлеба и игара) и које су политичком индоктринацијом и етничко-културном фрагментацијом, као и страхом од тероризма и пандемија лишене сваког осећаја солидарности и самосвести (Engels 2022, 33).

Енгелс следи Шпенглера и када примећује да је повратак у пређашње стање немогућ. Стари свет и изгубљен и ламентирање над тим губитком не поможе. Средња класа се не може више спасити, као ни социјално-тржишна привреда и грађанска демократија.⁷ Све то припада том изгубљеном свету. Политички систем се неповратно трансформисао у функционалну структуру ауторитарне елите. Имајући то у виду и Енгелс подвлачи да ће држава будућности свакако бити „чиновничка држава”. Права политичка одлука је, стога, одлука о томе ко ће бити цезаристички лидер који ће помоћу сопствене харизме и војне моћи успети да стабилизује све нестабилнији плутократски систем (Engels 2022, 35). Право питање је, дакле, као и за Шпенглера, да ли ће економија владати државом или ће држава контролисати економију.

Међутим, Енгелс ипак не остаје само на понављању онога што је писао Шпенглер, него на његовом трагу нуди своју пројекцију да ће на Западу „милијардерски социјализам” коначно бити превазиђен нечим што се може сматрати „каролиншком” обновом (36). Енгелс се, као историчар Рима, ту позива на пример краја Републике и долазак Августа. Укратко, он сматра да ће политички систем будућности више личити на неку верзију средњег века, каролиншко царство (*Sacrum Imperium*) него на моделе из XIX или XX века (37).

На овом месту не може се улазити у критичку процену његових закључака, као ни у то могу ли се из примера Рима изводити поуздане предикције везане за данашње време. Оно што је, међутим, неспорно је да Шпенглеров спис остаје вредно средство за разумевање данашњице.

РЕФЕРЕНЦЕ

Beiser, Frederick C. 1992. *Enlightenment, Revolution, and Romanticism: The Genesis of Modern German Political Thought, 1790-1800*, Cambridge: Harvard University Press.

⁷ Сличне дијагнозе стања нуди и Кондилис (Kondylis 2010).

- Bekeš, Marton. 2022. „Mi domoroci“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 181, Novi Sad.
- Bloy, Léon. 1922. *Exégèse des lieux communs*. Mercure de France.
- Dostanić, Dušan. 2014. „Ideja socijalnog kraljevstva Lorenca fon Štajna“. *Kultura polisa*. godina XI, br. 25. Novi Sad, str. 247- 260.
- Dostanić, Dušan. 2022. „Are Free Market and Competition Conservative Values?“. in Dušan Dostnaić, Aleksandar Novaković (ed.) *Conservatism and Capitalism: An Unease Dialogue?*. Belgrade: Institute for Political Studies.
- Engels, David. 2022. „Billionaire’s Socialism“. in Dušan Dostanić, Aleksandar Novaković (ed.), *Conservatism & Capitalism. An Uneasy Dialogue?*, Belgrade: Institut for Political Studies.
- Hayek, Friedrich A. 1967. „History and Politics“, in *Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Hajek, Fridrih August fon. 1997. *Put u ropstvo*, preveli Zoe Pavlović i Miroslav Prokopijević. Novi Sad: Global Book.
- Herder, Johann Gottfried. 2008. *Journal meiner Reise im Jahr 1769*. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Hume, David. 1994. *Political Essays*. Cambridge: Cambridge University Press,.
- Jünger, Ernst. 2014. *Der Arbeiter: Herrschaft und Gestalt*. Stuttgart: Klett-Cotta,.
- Kondylis, Panajotis. 1986. *Konservativismus, geschichtlicher Gehalt und Untergang*. Sttutgart: Klett-Cotta.
- Kondylis, Panajotis. 2010. *Der Niedergang der bürgerlichen Denk-und Lebensform. Die liberale Moderne und die massendemokratische Postmoderne*. Berlin: Akademie Verlag.
- Kraus, Hans-Christof. 2000. „Hermann Wagener (1815-1889)“. in Bernd Heidenreich (Hrsg.) *Politische Theorien des 19. Jahrhunderts III. Antworten auf die soziale Frage*. Wiesbaden: Hessische Landeszentrale für politische Bildung.
- Kraus, Hans-Christof. 2018. „Oswald Spengler, Der Untergang des Abendlandes (1918/1922)“. in Manfred Brocker (Hrsg.) *Geschichte des politischen Denkens. Das 20. Jahrhundert*. Berlin: Suhrkamp.

- Maab, Sebastian. 2013. *Oswald Spengler – Eine politische Biographie*, Berlin: Duncker & Humblot.
- Mann, Thomas. 2001. *Betrachtungen eines Unpolitischen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Mann, Wiggo. 2005. „August Winnig – Ein preußischer Sozialist“. *Sezession*.
- Maurras, Charles. 1970. „The Politics of Nature“. in J. S. McClelland (ed.), *The French Right*, New York and Evanston: Harper & Row, Publishers.
- Maurras, Charles. 2016. *The Future of the Intelligentsia & For a French Awakening*. London: Arktos Media.
- Moeller van den Bruck, Arthur. 1923. *Das dritte Reich*. Berlin: Das Ring.
- Mohler, Armin, Weißmann Karlheinz. 2005. *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918-1932. Ein Handbuch*. Graz: Ares Verlag.
- Mohler, Armin. 2018. *Notizen aus dem Interregnum*. Schnellroda: Antaios Verlag.
- Müller, Adam. 1921. *Ausgewählte Abhandlungen*. Jena: Gustav Fischer.
- Müller, Adam. 1922. *Versuche einer neuen Theorie des Geldes*. Jena: Gustav Fischer.
- Müller, Adam. 1923. *Schriften zur Staatsphilosophie*. München: Theatiner Verlag.
- Müller, Adam. 1936. *Die Elemente der Staatskunst*. Berlin: Haube & Spener.
- Muller, Jerry, Z. 1997. *Conservatism*. New Jersey: Princeton University Press.
- Muller, Jerry. 2022. *The Mind and Market: Capitalism in Modern European Thought*, New York: Anchor Books.
- Nisbet, Robert. 2003. *Konzervativizam: san i stvarnost*. Zagreb: Politička kultura.
- Novalis, Friedrich von Hardenberg. 1907a. „Nachlase von Bülow“. in Jakob Minor (Hrsg.) *Novalis Schriften*, Dritter Band. Jena: Verlag bei Eugen Dieberichs,.
- Novalis, Friedrich von Hardenberg. 1907b. „Blüthenstaub“. in Jakob Minor (Hrsg.) *Novalis Schriften*. Zweiter Band, Jena: Verlag bei Eugen Dieberichs.

- Novalis, Friedrich von Hardenberg. 1907c. „Glauben und Liebe oder der König und die Königin“. in Jakob Minor (Hgs.) *Novalis Schriften*, Zweiter Band, Jena: Verlagt bei Eugen Dieberichs.
- O'Saliven, Noel. 2008. *Konzervativizam*, preveo Miša Đurković. Beograd: Ukronija, Centar za konzervativne studije.
- Paetel, Karl Otto. 1995. *National-bolschewismus und nationalrevolutionäre Bewegungen in Deutschland*. Schnellbach: Verlag Bublies.
- Quinton, Anthony. 1976. *Politics of Imperfection*. London, Boston: Faber & Faber.
- Schlegel, Friedrich, 1964. „Die Entwicklung der Philosophie in zwölf Büchern“. in Ernst Behler (Hrsg.) *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*, Band 13. München: Ferdinand Schöningh Verlag.
- Schlegel, Friedrich. 1966. „Reise nach Frankreich“. in Ernst Behler (Hrsg.) *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*, Band 7. München: Ferdinand Schöningh Verlag.
- Schlegel, Friedrich. 1975. „Über die Philosophie. An Dorothea“. in Ernst Behler (Hrsg.) *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*, Band 8. München: Ferdinand Schöningh Verlag.
- Schleiermacher, Friedrich Ernst Daniel. 1799. *Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. Berlin: Johann Friedrich Unger.
- Sieferle, Rolf Peter. 2019. *Die Konservative Revolution. Fünf biographische Skizzen*. Berlin: Landtverlag.
- Sombart, Werner. 1922. *Luxus und Kapitalismus*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Spengler, Oswald. 1920. *Preußentum und Sozialismus*. München: C. H. Beck.
- Spengler, Oswald. 1933. *Jahre der Entscheidung*. Erster Teil, München: C. H. Beck.
- Spengler, Oswald. 1934. *Politische Schriften*. München, Berlin: C. H. Beck Verlag.
- Stein, Lorenz von. 1850a. *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*. I Band, Leipzig: Verlag von Otto Wigand.

- Stein, Lorenz von. 1850b. *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*. II Band. Leipzig: Verlag von Otto Wigand.
- Stein, Lorenz von. 1956. *Begriff und Wessen der Gesellschaft*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Špengler, Oswald. 2003. *Propast Zapada*, knjiga druga, preveo Vladimir Vujić. Beograd: Utopija.
- Weißmann, Karlheinz. 2005. „Spengler und die Konservative Revolution“. *Sezession*, S. 19-25.
- Zeitj, Christian. 1999. „Die Gesellschaftstheorie Friedrich August Hayeks“. in Robert Rill, Ulrich E. Zellenberg (Hrsg.), *Konservatismus in Österreich*, Graz, Stuttgart: Leopold Stocker Verlag, S. 325-350.
- Zombart, Verner. 2018. *Trgovci i junaci. Patriotska promišljanja*, preveo Aleksa Buha. Beograd: Društvo za privrednu istoriju, Institut za evropske studije.

Dušan Dostanić*

Institute for Political Studies, Belgrade

OSWALD SPENGLER AND PRUSSIAN SOCIALISM

Resume

In this article, the author examines Oswald Spengler's concept of Prussian socialism. In the first part of the work, Spengler is presented as a political writer, and his political thought is connected with his philosophical ideas. As a political writer, Spengler belonged to the stream of conservative revolution. In the second part, the author tries to emphasize the difference between this current of conservative thought and liberal conservatism, pointing out that the roots of Spengler's understanding of socialism lie in the older conservative criticism of the market. In the last part, the author considers Spengler's conservative understanding of socialism, its influence on the German conservative revolution, and its importance in today's times.

Keywords: Oswald Spengler, Prussian Socialism, Conservatism, Conservative Revolution

---

* E-mail address: dusan.dostanic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 05. јануара 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.

Матија Малешевих*

Факултет политичких наука, Универзитет у Бањој Луци

СКИТИЗАМ И ЕВРОАЗИЈСТВО: ТРАГОВИМА РУСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ

Сажетак

Обједињени приказ идејних основа скитизма и евроазијства на једном месту наглашава концептуалну сродност два покрета али и њихову узрочно-последичну везу. Реч је о историјско-друштвеним феноменима који су последица стихијске еволуције руске културно-политичке мисли током критичних година Великог рата и Октобарске револуције, својеврсном медијуму путем кога реконструирашемо „дух времена”. Ипак, рад је окренут будућности, много више него прошлости јер су идеје укоренење у овим покретима актуелније данас него што су то биле пре једног века. О томе сведочи и стварање Евроазијске уније, руски заокрет на Исток, сукоб са колективним Западом и многе друге геостратешке одлуке руских руководиоца које своје утемељење проналазе управо у скитској и евроазијској доктрини. Стога, идеје ових покрета не треба посматрати само као историјски извор, већ и као концептуални оквир за формирање руске стратешке културе у XXI веку.

Кључне речи: Скити, скитизам, евроазијство, Нови свет, авангарда, Октобарска револуција, цивилизација, модернизам, стратешка култура

---

* Имејл-адреса: matija.malesevic@yahoo.com.

УВОД

Скитизам је један од најутицајнијих културно-политичких покрета револуционарне Русије. Иако кратког даха, оставља неизбрисив траг на даљи развој руске културе и националног идентитета. Основан од стране уског круга прогресивне интелигенције 1917. године, скитизам се у многим ослања на Сребрни век руске књижевности и његов „критички идеализам” из кога проистичу нетрадиционална религиозно-филозофска учења.¹ Ипак, скитизам, заједно са футуризмом, симболизмом, супрематизмом, и осталим „измима” са почетка XX века, припада једном сасвим другом културном феномену, познатијем као руска авангарда. Њени представници „стремили су не толико ка формалним иновацијама, већ установљавању везе субјективног и апсолутног у циљу преображаја света” (Бугаев 2016, 221). Веровали су да је уметник вођа, а свет „еластичан” и подложен променама, те да њихова интуиција може да овлада материјом и креира будућност. Међу собом, разликују се у „стваралачком приступу”, па тако Футуристи у први план истичу динамични технолошки прогрес, Супрематисти беспредметност, а Скити органско јединство човека и природе.

Најистакнутији Скити били су књижевни критичар Иванов-Разумник, уједно и идејни оснивач покрета, симболисти Александар Блок и Андреј Бели, „ново-сељачки” песници Николај Кљујев и Сергеј Јесењин, сликар Петров-Водкин, аутор прве анти-утопије Јевгениј Замјатин, чувени композитор Сергеј Прокофјев и многи други. Здруженим снагама, сваки у својој дисциплини, стварају предуслове за појаву једне нове културне парадигме у чијем средишту је културно-морални препород или како још воле да кажу „духовни максимализам”. Часопис „Скити” из штампе излази у два наврата: јуна 1917. и фебруара 1918. године. У њему су изложене најзначајније идеје Скита, те часопис представља незаобилазан извор сваког дубљег проучавања покрета.

---

¹ Централна фигура Сребрног века био је Владимир Соловјев (1853-1900). Његово религиозно-филозофско учење о Софији, засновано на критичком идеализму, добар је пример нетрадиционалних учења која се у неку руку супротстављају хришћанском догматизму.

АВАНГАРДНИ ПАТРИОТИЗАМ

Поистовећивање дела руске интелигенције са древним жителјима евроазијских степа није било мотивисано „историјским правом” над територијом Велике Скитије², још мање културним превасходством над суседима. Бити „Скит” значило је пре свега залагати се за патријархалност, древну прошлост, народну стихију као одговор на материјализам и конзумеризам који долазе са Запада. Скити теже да постану симбол бунта и борбе против површне буржујске културе у одумирању. Уместо „цивилизоване” Европе – условно античке Грчке – идентификују се са варварима у потрази за новим облицима културе. Две непомирљиве крајности, цивилизација и варвари, Иванов-Разумник покушава да приближи уводећи трећу категорију: „прави Грк поседује стихију Скита, а у стремљењу Скита могу се пронаћи светли и јасан ум Грка. Непријатељ је малограђанин³ маскиран у грчкој одећи, који се наводно бори против Скита, а заправо мрзи и једне и друге” (Иванов-Разумник 2018, 26). Од самог почетка, скитски лук и стрела уперени су у малограђанина. Међутим, како малограђанштина преузима примат над европском културом, тако скитизам постаје антитеза целокупне западне цивилизације.

Период просветитељства и рађања националних држава саздали су од грчке демократије и римске републике „угаони камен” модерне цивилизације. „Ниво цивилизованости” мери се степеном подражавања класичне уметности, то јест имитацијом римско-грчке античке културе. Супротно овим модерним тенденцијама, Ските надахњује варварска култура номадских племена са севера, њихова виталност и животна енергија. Стога, однос Русије и Европе покушавају да прикажу у духу античког антагонизма између Скита и Грка описаног у чувеној Херодотовој Историји. Због територијалног

² По Херодоту територија Велике Скитије простирала се „од севера, где је ваздух испуњен снегом попут перја, преко извора реке Инд и Ганг, до Малабарске обале на западу Индије” (Иванов-Разумник 2018, 23)

³ „Мешанство” у даљем тексту преводимо као малограђанство. Иванов-Разумник је посебно изучавао овај друштвени феномен. По њему, за малограђанство је карактеристично да приоритет одају бирократским и финансијским интересима. Уместо индивидуалности и слободе личности, малограђанин подржава ауторитет и строгу хијерархију. Не размишља самостално, већ се само потчињава другима. Он је производ материјалистичке и дехуманизоване западне културе, али је такође у великој мери присутан и у Русији.

преклапања Руске империје и древне Скитије ова историјска паралела изгледала је прилично веродостојно. Она је изражавала жељу за културно-историјским дистанцирањем од Европе, а последично, зближавање са азијским народима. Номадској природи Скита, њиховој неустрашивој вољи и храбрости ближи су Хуни и Монголи него прорачунати романско-германски народи. Па ипак, геостратешко опредељења Скита није Исток, као што није ни Запад. Скити претежно гравитирају ка руском северу, сматрајући територију прекривену вечитим ледом за скривену колевку, не само руског народа већ и целог човечанства. Дивље и природно значило је чисто и слободно, насупрот све већим ограничењима савремене цивилизације. Сличне идеје могу се пронаћи у сентиментализму Жан Жак Русоа. Међутим, француски просветитељ идеалну заједницу види у ауторитативној Спарти, а Скити у северним номадима који не познају законе и принуду.

Позивање на предхришћански период руске историје, тежња ка „природним друштвеним заједницама”, деловала је као својеврсна јерес у конзервативној империји каква је била Русија на почетку XX век. Поред тога, Скити су у отвореном сукобу са Руском Православном Црквом за коју тврде да је након секуларних реформи Петра Великог изгубила изворну друштвену улогу и постала инструмент у рукама државног апарата. У већинском свештенству виде „пусто место” које опслужује интересе управљачког слоја, а не обичног народа (Голованова 2007). „Нема више вере у Русији, нема ни цркве, зар је црква тамо где се хвали пролазност и овоземаљски живот?” (Ремизов 2018, 605). Разочарани у црквено православље, Скити одбацују концепцију Русије као Катехона – ентитета који задржава долазак Антихриста и одлаже смак света. Једини излаз из морално-друштвене кризе виде у Армагедону. Позивајући се на Откровење Јованово верују да после смака света на земљу поново силази Исус Христ и са собом доноси небеско царство – Нови Свет. Светски рат и револуција знаци су последњих времена, они су неопходни како би се „пречистио ваздух” и „окајали греси”.

Контуре Новог Света Скити препознају у социјалистичкој револуцији и бољшевичком међународном прогласу: „мировни договор без анексије и контрабуција, заснован на самоопредељењу народа” (Ленин 1917). Под преовлађујућим утицајем есхатологије и религије, револуционарност Скита превазилази марксистичка учења. Њихов Нови Свет не почиње само са „променом власништва

над средствима производње” већ духовном еволуција и геофизичким трансформацијама. Позивајући се на Библију, Скити верују да ће у Новом Свету људи постати бесмртни и продуховљени, подобни самом Богу. Све ће постати ново: земља, звезде и овоземаљски живот (Голованова 2007). Визије Новог Света посебно инспиришу Петра Водкина, познатог руског сликара. Хероји на његовим сликама, између осталог и на илустрацијама часописа „Скити”, су издужени и високи, они симболишу геофизичку трансформацију у правцу „космичко-органског вертикализма”. Петров-Водкинов уникатни портрет Лењина из 1934. године, поред тога што наглашава скитско-азијатско порекло руског револуционара, имплицира да је реч о особи из неког другог света. Другачије се не може објаснити неприродно широк размак Лењинових очију.⁴

Када ће тачно човечанство закорачити у Нови свет Скити ни су знали са сигурношћу, али су били уверени да постојећи капиталистички систем убрзава процес рушења Старог света. У „простом” руском народу и органском колективизму виде не само излаз из кризе, већ и „ново јеванђеље”. Скитски „народњачки социјализам” подсећа на руске екстремисте из 60-их година XIX века, тзв. народњаке, због чега се Скити често сврставају у лево-радикално крило Социјалистичке револуционарне партије. Међутим, „народњаци” предвођени Чернишевским и Нечајевим одраз су нихилистичких културних тенденција, док су Скити одраз ренесансног хришћанства. Први су ослоњени на позитивизам, док други у духу авангардног романтизма сједињују политички и религиозни радикализам дајући руском месијанству нову форму. Берђајев је Ските, и њима сличне интелектуалце, означавао као „религиозне анархисте”, а због несугласица са званичном црквом упоређивао их са Лавом Толстојем (Бердяев 2010, 250 -268).

⁴ Скитска естетика „космичког вертикализма” и органског јединства човека са природом умногоме подсећа на дигитално генерисану реалност филма Аватар. Главни хероји најкупљег филма у историји Холивуда заправо воде исту борбу као и Скити: луком и стрелом, уз помоћ припитомљених животињама побеђују технолошки супериорну цивилизацију и успевају да сачувају биосферу на чудесној планети Пандора. Редитељ филма Џејмс Камерун, као и сами Скити подстакнути су убрзаним нестајањем домородачких култура и агресивним ширење технике за рачун екологије. Филм Аватар показује да руска авангарда говори универзалним језиком и да њихов утицај можемо препознати и у западној поп-култури.

Ските најбоље можемо разумети у контексту специфичних друштвено-културних кретања у Европи са почетка XX века. Њихов оријентализам и одбацавање модерне културе истих је побуда као и Гогенов одлазак у Полинезију, Пикасов у Африку, Вајлдова декадентна критика буржујске културе, изопштавање из друштва „уклетих француских песника” итд. Сви су они део модернизма – културног правца са крај XIX века који изражава бунт и незадовољство друштвеним тенденцијама модерне цивилизације. Модернистички уметници у потрази су за аутохтоним изразом, првобитном чистоћом, животном енергијом коју никако не проналазе у свом окружењу. Они напуштају Европу, одлазе на далеке и егзотичне дестинације, живе са домородачким племенима само да би пронашли инспирацију за нову уметност.⁵ Оријент је једини излаз из задатих форми академизма и илузија материјалистичке културе. Чак је и античка римско-грчка култура сматрана превазиђеном. На питање шта читати, француски симболиста Маларме одговара индијске Веде. Заборављена учења и емоције које модернисти траже на Оријенту, Скити проналазе у свом сопственом народу. Сматрају да је прост руски народ, за разлику од његовог „дворјанства”, очувао унутрашњу стихију и да је спреман за месијанску улогу. Октобарску револуцију доживљавају као „буђење звезда са истока” и позивају народе планете Земље да се придруже новој Русији.

Без обзира на непоколебљиву веру у руски народ, Скити су често етикетирани као издајници. Главни разлог су критике на рачун панславизма, за који тврде да је бледа копија немачког пангерманизма и предратног национал-шовинизма. Изградња државних творевина на расном идентитету, за Ските је одраз буржујско-материјалистичке културе и главни узрок Светског рата. У чланку из 1914. године Иванов-Разумник тврди „да нико никада не може ослободити”, а да је цивилизацијски искорак могућ само „унутрашњим преображајем” (Иванов-Разумник 2018). На жалост, прогресивни политичари како у Русији, тако и у Европи подлежу националистичкој пропаганди и напуштају интернационалистичка гледишта.⁶ Усамљен у својим стремљењима, разочаран у политичку праксу, по

⁵ Један од најпознатијих српских модерниста Милош Црњански у својој књизи Дневник о Чарнојевићу такође путује на далеки Оријент и са собом доноси суматраизам – визију космичке хармоније и новог почетка човечанства.

⁶ Познат је случај Социјалдемократске партије Немачке која се сматрала бастилоном марксизма и интернационалног братства, све док 1914. године нису

угледу на остале модернисте, Иванов-Разумник напушта политику и опредељује се за борбу на културно-просветитељском фронту.

РЕЦЕПЦИЈА

Често прећуткивана и мало позната чињеница јесте да је авангардна култура имала кључну улогу у одржавању большевика на власти. Својим иновативним приступом, она држи прву линију литералног и визуалног фронта против монархистичке реакције. Оштрим пером посебно су се истицали Скити и њихова програмска начела револуционарне борбе: „Преуредити све. Устројити тако, да све постане ново, како би лажни, прљави, досадни, безобразни наш живот постао праведан, чист, весео и прелеп” (Блок 1917). „Крај старог и почетак новог” врло брзо је постала главна парола не само „ирационалних” уметника већ и комунистичких „реал политичара”. Утисак је да Скити нису само пристрасни посматрачи, већ активни делатници револуционарне борбе, раме уз раме са большевцима. По мишљењу Сергеја Булгакова управо је та културна интелигенција „убличавала инстинктивно стремљење народне масе, положила их својим ентузијазмом, речима. Представљала нерв и мозак гигантског тела револуције и културног препорода” (Воскресенская 2008).

У првим годинама револуције, авангардни уметници као што су Мајаковски, Јесењин, Кљујев имали су колосални утицај на јавно мњење, њихове стихове читали су готово сви писмени грађани Москве и Петербурга (Прилепин 2022). На челу са Народним комесаром просвећења Луначерским, руска авангардна за кратко време постала је културни мејнстрим револуционарне Русије. Међутим, большевизам никада није пригрлио авангарду као сопствену стратешку културу. Дух дијалектичког материјализма доминирао је међу руским револуционарима, те су Лењин и партијски другови преферирали класичну културу, посебно реализма у литературу и сликарству (Луначерский 1924). Стога, за большевике авангарда је затечено стање, корисни савезник у борби против реакције и ништа више од тога. Како време одмиче раскол између большевика и авангарде постаје све већи. Он кулминира победом у грађанском рату и учвршћивањем „диктатуре пролетаријата”, а коначно се завршава

подржали Кајзера и његову ратну пропаганду, а у парламенту гласали за одобравање војних кредита.

априла 1932. године када Централни комитет партије доноси одлуку о распуштању свих самосталних уметничких групација.

Пораз авангарде значио је напуштање концепата „перманентне револуције” и „изградње Новог Света”. На њихово место долази „изградња социјализма у једној држави”, рехабилитација традиције, симбиоза националне и комунистичке симболике. Такозвани соцреализам, промовисан од стране државног врха, врло брзо постаје доминантни правац у уметности. Наводно, реалистички стил у уметности ефикасније је промовисао социјализам широким народним масама. Заправо, инсистирање државног апарата на соцреализму – враћање академизму и класичним формама уметности – значио је културну ревизију и повратак Русије у оквире Старог Света. Под преовлађујућем утицајем „научног социјализма”, совјетско руководство гледало је на сопствени социјализам као на прелазну фазу између капитализма и комунизма, те се сукоб са Западом морао тумачити као унутар цивилизацијски сукоб. Нова револуција очекивала се у индустријски развијеним деловима Европе, стога циљна група више нису „прости сељаци”, варвари или „витални” народи Оријента, већ прогресивни европски пролетаријат. Под руководством Стаљина, а у складу са марксистичком идеологијом и Великој депресији на Западу, СССР се позиционира као економско-политички лидер модерног света, а не као његова цивилизацијска алтернатива.⁷

Гледано споља, тачније из либерално-европске перспективе, није се правила разлика између соцреализма и авангарде. Бољшевиizam је етикетиран као тоталитарни систем својствен „оријенталним деспотијама”. Жестоки грађански рат у Русији послужила је европској интелигенцији за „потврђивање граница између друштвених средина Истока и Запада”, што у својој књизи о бољшевизму чини извесни југословенски дипломата (Bulugdžić 1921, 6). У таквој политичкој атмосфери Антанта једнозначно стаје на страну Белог покрета, држи руске територије под окупацијом за време грађанског рата и шаље војну помоћ контрареволуционарним снагама. Када је реч о европским марксистима, иако имају исти циљ као и

⁷ Познати немачки филозоф исто има у виду када каже: „Русија је у доба последњих царева одавала илузорни утисак да њена економија има доста сличности са западњачком. Бољшевичка Русија би волела да створи исту илузију, па да чак и својим комунистичким методама послужи као узор Западу” (Špengler 2023).

бољшевици, изузетно су уздржани према догађајима у Русији. Из њиховог угла, револуција у технички и културно „заосталој земљи” је парадокс, те се европском пролетаријату саветује умереност и стрпљење док „он сам не буде чинио масу нације”.⁸ Револуционарност се напушта у корист „ситног рада”, а власт се жели освојити „еволуцијом”, без крви јер „различити друштвени услови борбе захтевају различите методе борбе” (Вауер 1922, 4).

Треба имати у виду да је много пре бољшевизма „напредна Европа” формирала мишљење о свом источном суседу. Током целог XIX века Русија је перцепирана као „последњи стожер европске реакције” који због своје феудалне природе неспособна да закорачи у просветитељско доба (Енгелс 1962). Истовремено, постојале су у Европи и конзервативне силе које су на источног суседа гледале као на јединог преосталог заштитника традиционалне Европе. Европски биполизам из XIX века навео је познатог руског песника на закључак: „У Европи постоје само две реалне силе Револуција и Русија” (Тютчев 1848). Парадокс је да се ове „две силе” након Октобарске револуција нису објединиле, већ су само замениле места. У духу реакције, европски политички естаблишмент креће у контрареволуционарну пропаганду и уједињење „Нове Европе”, без социјалистичке Русије.⁹ Вредности „Нове Европе” као што су демократија, држава благодатања и људска права ограничавали су се на узак круг европских народа, а у осталим деловима света колонијализам се још више учвршћивао. Главни циљ Антанте, након Светског рата била је изолација бољшевизма и заустављање револуционарног талас, како би се сачувао статус метрополе у односу према колонијама.

Непријатељски однос Европе према револуцији, игнорисање бољшевичког позива на изградњу мира, сада, када је „последњи стожер европске реакције” коначно пао, јасан су показатељ да европско-руске противречности превазилазе идеолошке оквире и попримају културно-историјску димензију. Тим поводом, Александар Блок

⁸ „Када пролетаријат дакле своју владавину наметне не само буржоазији, већ и широким масама самог радног народа, пре свега сељацима и ситним грађанима” (Вауер 1922, 97).

⁹ Концепти „Нове Европе” изложени су у истоименом часопису који је прво излазио у Великој Британији, а касније и Југославији. Идејни творац био је Ситон Вотсон (1879-1951), британски политички активиста и историчар који има кључну улогу у стварању Чехословачке и Југославије, касније и Мале Антанте.

у својој чувеној песми „Скити” из 1918. године обраћа се директно Западу и одговара: „Да, ми смо Скити!, Да, ми смо Азијати! Са косим и похлепним очима.” Иако је Антанта победник Првог светског рата, архитекта политичке мапе света, а Русија званично губитник, на прагу грађанског сукоба, руски авангардиста, уверен у морално превасходство револуције, своју песму завршава у претећем тону: „Последњи пут опомињем Стари Свет! На братско славље, рада и мира, Последњи пут на братско славље позивају вас варварске лире!”

Ретки су Европљани до којих допиру стихови руских Скита, а који би могли на аутентичан начин да протумаче симболичке поруке. Изузетак су представници европског модернизма: италијански футуристи, немачки експресионисти, француски надреалисти. Последњи чак призивају у помоћ: „Сматрамо да се Азија још увек ослања на исправне изворе животне енергије и да није отрована европским разумом... Позивамо вас Москвичи, поведите са собом бескрајне одреде азијата и прегазите европску културу у одумирању” (Чамсединова 2017, 98). Сличних су ставова и југословенски уметници окупљени око часописа Зенит који раде на умрежавању руске и европске авангарде.¹⁰ Њихов „Барбарогеније” који жели да „балканизује и децивиализује Европу” заправо је југословенска верзије руског Скита. Оба се залажу за „духовни максимализам” и оријентализацију, начелно подржавају Октобарску револуцију зарад рушења буржоаско-либералног поретка и изградњу Новог Света. Ове концептуалне сличности сведоче да су Скити неодвојив део европског модернизма.

ЕВОЛУЦИЈА

Како је соц-реализам потиснуо авангарду, тако су Скити изгубили утицај на јавно мњење и отишли у историју. Ипак, њихов „авангардни експеримент” послужио је као темељ за нови политичко-филозофски правац под називом евроазијство. Иако се чланство Скита и Евроазијца није преклапало, у научној литератури нема спора о њиховој узрочно-последичној вези. Први се служе уметничким формама, симболичким метафорама и алузијама. Други,

¹⁰ Зенит се штампа прво у Загребу, а затим и у Београду у периоду од 1921. до 1926. године. Један је од најзначајнијих авангардних часописа у Европи. Главни и одговорни уредник био је Србин из Хрватске Љубомир Мицић (1895-1971).

узимајући у обзир академску позадину, исте идеје покушавају да рационализују и заокруже у политичко-филозофски систем. Евроазијски покрет чине руски емигранти, незадовољни антибољшевичком пропагандом својих сународника у Европи. Они осећају светску кризу и почетак нове историјске ере. Стога не теже повратку „старој Русији” већ стварању нове оригиналне идеологије за пост-револуционарну Русију (Бердяев 1925).

Евроазијце обједињује пре свега „поколебана вера у цивилизовано човечанство” и жеља за изградњом равноправнијег поретка, без рата и насиља. По узору на Ските, културу стављају испред политике и решење траже на Истоку, у Великој Азији – ковчегу древних и неоткривених култура. Проблем савремене цивилизације виде у „европском космополитизму” који остатку света намеће једнообразну културу. Узрок томе је „европски егоцентризам” по коме је сопствена ужа и шира заједница „центар света, круна стварања, најбољи и најсавршенији од свих бића” (Грубецкој 2004, 11). Идејни оснивач евроазијства, позивајући се на Француског социолога Габријела Тарда, тврди да је неостварљиво укључивање једног народа у културу другог, да су западни народи унутар „европског космополитизма” осуђени на културно-политичку инфериорност и да „степен цивилизованости” не игра никакву улогу јер је заснован на субјективним критеријумима (Грубецкој 2004). Истичући значај културе за свако друштво, Евроазијци се залажу за равноправан статус свих народа, размену и прожимање, никако интегрисање „нижих” у „више” културе.¹¹

Евроазијци су, слично Скитима велики критичари Руске империје. Одговорност за њен крах виде у позападњаченој елити која се руководила „романско-германском империјалном логиком” и занемаривала народну традицију. Од „Велике смуте” и доласка династија Романових на власт, преко Петра и Екатарине Велике, историја Руске империје, заправо је историја пресађивања туђе културе. По том тумачењу, Октобарска револуција није производ класне борбе, већ народни бунт против иностраног културног потлачивања, суд над евроцентричном политиком династије Романов.¹² Са једне

¹¹ „Романско-германску културу треба посматрати само као једну од многих култура, из ње се могу преузети само они елементе који су разумљиви и прикладни” (Грубецкој 2004, 55).

¹² „У процесу рата и револуције, европеизација Русије пала је, као што маске падају” (Савицкый 1922).

стране, Евроазијци одобравају револуционарну освету над културно-политичким наслеђем Романових, између осталог јер она „отвара врата” историјском заокрету Русије на Исток. Са друге стране, критикују изградњу националног јединства засновану искључиво на класно-пролетерском идентитету. Иако идеолошки противници болшевизма, Евроазијци не представљају реакцију, нити желе насилну смену власти. Сматрају да ће под утицајем друштвених и природних чинилаца њихове идеје органским путем превладати.

Петар Савицки, утемељивач евроазијске геополитичке школе, један је од првих у Русији који подробније пише о утицају природно-географских услова на културно-друштвене процесе. Сматрао је да сваки регион на планети поседује огроман природни потенцијал, а да је суштина народа да тај потенцијал у пуној мери разоткрије и доведе до савршенства. Територију на којој се народ рађа и усавшава назива „место-развој” – јединство народа и земље који представља неки географски индивидуум – заокружену целину. „Место-развој” руског народа чине три равнице: источно-европска, западно-сибирска и туркестанска. Оно не припада ни Азији ни Европи већ је део посебног континенталног масива под називом Евроазија. Његово средиште заправо је културни мост који сједињује Европу и Азију. Без њега „целокупни систем континенталних рубова претворио би се у порушену грађевину” (Савицкый 1997, 160).

Концепт „место-развој” послужио је Евроазијцима, не само за геополитичко позиционирање између Истока и Запада, већ и као искорак за даљи развој друштвених наука. Тако, на пример Георгиј Вернадски за предмет својих историјских истраживања узима територију, а не сам народ. Из тога произилази да је историја Русије, заправо процес етногенезе и образовања крупних социјалних јединица: Скита, Хуна, Монгола и Руса. Овај коперникански обрт у проучавању историје довео је у питање саме основе традиционалне руске историографије. Па тако, Кијевска Рус више није „колевка” руског народа, већ само део историје западне Евроазије. Сукоб Русије са империјом Џингис Кана не посматра се као судар цивилизација, у којем Русија „штити Европу”, већ као сукоб блиских народа који претходи евроазијском уједињењу. Територијална проширења Московског царства током XV века нису резултат словенско-руске доминације, већ генезе словенских земљорадничких племена и татарско-монголских номада (Сутомирин 2014). Уместо прозападног Петра Великог, кључна историјска фигура постаје

Александар Невски који са Монголима закључује примирје, а ратује против Тевтонских витезова са Запада. Евроазијска ревизија историје поседује јасну унутрашњу логику јер се придржава методологији „географског структурализма”, одбацујући субјективни етноцентризам (Шабага 2022).

Евроазијци своје идеје покушавају да образложе научно, па тек онда идеолошки. Такав је случај и са концептом о крају Старог и почетку Новог Света. Европски филозоф, руског порекла, Александар Кожев сматра да је средином XIX века западна филозофија претворена у схоластику – затворени систем без рефлексije на непосредну реалност. Самим тим, большевичка борба против европске филозофске традиције је позитивна јер нужно порађа нову културу (Кожев 1929). Кожев закључује да је „дијалектички идентитет руског комунизма и евроазијства настао на рушевинама Старог Света и застарелих облика културе” (Milošević 2020, 119). Николај Берђајев такође сматра да је евроазијство претеча Новог Света, на исти начин као што је то био хеленизам Александра Македонског. По узору на антички еквивалент, евроазијство треба да означава „укидање затворених националних творевина, прожимање културних типова Истока и Запада и започињање универзалне ере светске историје” (Бердяев 1925).

Последњи део „класичног евроазијског мозаика” резервисан је за Лева Гумиљова и његову „пасионарну теорију етногенезе”. Овај историчар, специјализован за турскотатарске народе у својом контроверзном теоријом нуди научни одговор на најважнија питања скитских и евроазијских истомишљеника: када „варвари” преузимају примат у односу на цивилизацију и под којим се околностима културе рађају и умиру. Кључну улогу у том динамичном историјском процесу Гумиљов додељује „пасионарима” – индивидуама са вишком животне енергије чија имагинација и спремност на жртву покрећу „еру стваралаштва” (Гумилев 2016). Харизма и предводнички дух „пасионару” помажу у окупљању великог броја следбеника зарад остваривања вишег циља. Александар Македонски, Јованка Орлеанка, Јан Хус типични су примери, јер њихова жртва оставља директне последице на историјске процесе. Гумиљов даље тврди да интензитет и број „пасионара” не зависи само од социјалних фактора у конкретном друштву већ и од космичких варијација (Владимирский 2016). Тако на пример сунчане пеге или експлозија супернове доводе до повећања нивоа биохемијске

енергије на земљи. За последицу имамо увећање пасионарних активности, а самим тим и започињање нових историјских циклуса. Лев Гумиљов широко је заступљен у популарној култури и научним круговима, један је од омиљених аутора Владимира Путина.

СКИТИЗАМ И ЕВРОАЗИЈСТВО У ПРАКСИ, УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Крај прошлог века обележила је добровољна дезинтеграција Совјетског Савеза и идеолошко приближавање Русије „западним партнерима”. Међутим, ни то није помогло Русији да постане пуноправни члан европске породице народа. Предвиђања о руском заокрету на Исток, после пада болшевиизма, испоставила су се као тачна. Након „перестројке” и неуспешне прозападне авантуре Бориса Јељцина „евроазијство је почело да претендује на улогу главне интеграционе идеологије на постсовјетском простору” (Milošević 2020). Формирана 2015. године, Евроазијска унија више није само економска заједница, већ интеграциона платформа за социјално-културно обједињавање свих евроазијских народа. Према споља, она се позиционира, баш онако како су Евроазијци предлагали, као „делотворни мост између Европе и динамичног Тихо-азијског региона” (Путин 2011). Формирање Евроазијске уније заправо је само први корак много ширих интеграција „од Шангаја до Гибралтара”. По мишљењу руског председника основу новог мултиполарног поретка чини „стварање великих простора, изграђених на интеракцији суседних држава чија се економија, друштвени систем, ресурсна база и инфраструктура допуњују” (Путин 2023, 144). У датом геополитичком контексту, руска стратешка визија јесте формирање „Велике Евроазије”, колективног система безбедности највећег светског острва, како би се транзиција од униполаризма (европског космополитизма) ка мултиполаризму (истинско јединство човечанства) остварила са што мање потреса.

Руски „заокрет на Исток” посебно долази до изражаја после Мајдана и сукоба у Украјини у коме чеченско-муслимански борци, као репрезентативни представници Ислама отворено стају на страну Русије. Именовање генерала Сергеја Суровикина, са надимком Армагедон, за командира Здружених снага у Украјини указује да је авангардна есхатологија и даље присутна у руском стратешком мишљењу. У међувремену, Евроазијски покрет и „Нови Скити”

добијају на популарности широм Русије. Симптоматично је реиздање часописа „Скити”, први пут после тачно једног века. Ту је и нова биографија Сергеја Јесењина, ослобођена идеолошких стега, у којој се руски револуционарни песник приказује у авангардном светлу као један од водећих Скита (Прилепин 2022).

На Западу, у „противничком табору” ништа ново. Руска култура је „укинута”, а Руски народ означен као варварски и примитиван. За Европу, Украјина је у правом смислу речи постала „браник од варварске најезде”. Ту рационалне одлуке више не играју никакву улогу већ само ирационалне представе репродуковане вековима. Томаш Масарик је сматрао да узрок Светског рата није национализам, ни империјализам већ идеје и погледи на свет који стоје у супротностима један наспрам другог (Задорожнюк 2020). Тако исто и савремени конфликт Запада и Русије, резултат је непомирљивог „погледа на свет”. Једног који тежи одржавању привилегија и међународног *status quo*. Другог, који жели равноправнији и праведнији поредак. По сили своје инерције и једни и други спремни су да иду до краја, те сукоб „различитих погледа на свет” свој епилог добија на пољу боја.

Конкретни утицај Скита и Евроазијаца на савремени идентитет Русије заслужује да буде предмет посебних научних истраживања. На овом месту издвајамо смо основне тенденције и закључујемо да скитизам, као и евроазијство нису само део историје, већ једна далекосежна визија која се остварује пред нашим очима. Из савремене перспективе, Скити подсећају на „пасионара” – зачетника „стваралачке ере” чија интуиција и животни елан постављају Русију на нови цивилизацијски колосек. Њихов значај посебно долази до изражаја на прагу тектонских међународних потреса и апокалиптичких прогноза које се више не могу лечити „ситним радом” и „политичким реформама” већ искључиво системским променама. Слично као и пред Први светски рат, авангардна стратешка култура намеће се као адекватно решење, а узимајући у обзир дисперзију глобалне моћи колективног Запада, и као реалан сценарио. Крај „европског космополитизма” све је извеснији, али духовно-морални препород још увек није на видуку. За очекивати је да ће се ситуација и на том плану поправити, након успостављања новог међународног поретка, када човечанство коначно закорачи у Нови Свет.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bauer, Oto. 1922. *Boljševizam ili socijalizam?*. Beograd: Socijalistička knjižara Tucović.
- Bulugdžić, Živojin. 1922. *Boljševizam*. Beograd: Gece Kon.
- Milošević, Zoran. 2020. „Sto godina evroazijske integracione ideje.“ *Politička revija* 63(1): 113-133. DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6312020.4>
- Trubeckoj, Nikolaj. 2004. *Evropa i čovečanstvo*. Beograd: Logos.
- Špengler, Oswald. 2023. *Niče i njegov vek*. Beograd: Hoplit.
- Бердяев, Николай. 1925. *Евроазийцы*. Берлин: *Евразийский Временник №4*
- Бердяев, Николай. 2010. *Философия неравенства*. 250 -268 Москва: Астрел
- Блок, Александр. 1918. *Революция и Интеллигенция*
- Бугаев, Василий. 2016. *Символы мировосприятия искусства П.Флоренского*. Вестник славянских культур № 2 (40) 219 -224.
- Владимирский, Б.М. 2015. *Этногенез и биосфера Земли: влияют ли вариации космической погоды на наступление «пассионарных толчков» Л.Н. Гумилева?* Пространство и время 22 (4): 202-212.
- Воскресенская, Марина. 2008. *Русская революция в представлениях и оценках культурной элиты конца XIX - начала XX в.* Вестник Томского государственного университета. № 314: 75-82.
- Голованова, Наталия. 2007. *Эсхатология “скифства”*. Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки. № 4. 85-90.
- Гумилев, Лев. 2016. *Этногенез и биосфера Земли*. Москва: Айрис-пресс.
- Задорожнюк, Элла. 2020. *Томаш Гарриг Масарик о старой и новой России в труде «Мировая революция» (к 170-летию со дня рождения политика)*. Славянский альманах № 1-2: 182-203. <https://doi.org/10.31168/2073-5731.2020.1-2.1.11>
- Иванов-Разумник, Р. В. 2018. *Вместо предисловия*. In *Скифы*. 21-27. Санкт-Петербург: Лимбус пресс.
- Иванов-Разумник, Р. В. 2018. *Две России*. In *Скифы*. 609-644. Санкт-Петербург: Лимбус пресс.

- Кожев, Александар. 1929. *Филозофия и В.К.П.* Париз: газета Евразия № 16
- Ленин, Владимир. 1917. *Декрет о мире.* Москва: Известия № 208
- Луначерский, А. 1924. *Ленин (Очерки).* Москва: Красная новь
- Прилепин, Захар. 2022. *Јесењин: обећавајући сусрет.* Београд: Службени гласник
- Путин, Владимир. 2011. *Евразийский союз - путь к успеху и процветанию.* Москва: Известия
- Путин, Владимир. 2023. *Валдај Дискусија.* In *У рату за мир*, прир. Владимир Кршљанин 135-146. Београд: Фондација Александар Невски и IP Princip.
- Ремизов, А. (2018) *Слово о погибели Русской Земли.* In *Скифы.* 601-608. Санкт-Петербург: Лимбус пресс.
- Савицкий, Петр. 1921. Поворот к Востоку. In *Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев.* Книга 1.
- Савицкий, Петр. 1997. *Континент Евразия.* Москва: Аграф.
- Сутомирин, С. 2014. *Концепция месторазвития евразийского аспекта в научном наследии Г.В. Вернадского и П.Н. Савицкого.* Вестник Томского государственного университета. № 384: 126–131
- Тютчев, Федор. 1848. *Россия и Революция.*
- Чамсединова, Ш. 2017. *Соловьевские идеи в стихотворении А. Блока «Скифы».* Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. № 3: 97-99.
- Шабага, А. 2022. *Евразийский структурализм.* Вестник РУДН. Серия: Международные отношения 22 (1) 43-59 DOI: 10.22363/2313-0660-2022-22-1-43-59
- Энгельс, Ф. 1962. *Внешняя политика русского царизма.* У *К.Маркс и Ф.Энгельс сочинения, том 22.* 11-52. Москва: Государственное издательство политической литературы

Matija Malešević*

Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka

SCYTHIANISM AND EURASIANISM: TRACING RUSSIAN STRATEGIC CULTURE

Resume

Research of the ideological foundations of Scythianism and Eurasianism underlines the conceptual affinity between these two movements, as well as their cause-and-effect relationship. These phenomena are embedded within the particular historical and social context. They are part of Russian socio-political thought during the pivotal years of the Great War and the October Revolution, and represent a medium through which we can reconstruct the prevailing “spirit of the time.” Nevertheless, the focal point of this study is oriented towards the future, not the past. This is due to the fact that the ideas emanating from these movements hold a greater contemporary relevance than they did a century ago.

We conclude that both Scythianism and Eurasianism are not just part of history, but rather far-reaching visions being realized before our eyes. From a contemporary perspective, the Scythians are pioneers of a “creative era” whose intuition and *elan vital* set Russia on a new civilizational trajectory. Their significance becomes particularly pronounced on the threshold of tectonic international changes and apocalyptic forecasts that can no longer be remedied through “political reforms”, but solely through systemic changes. Similar to the period before the First World War, an avantgarde strategic culture emerges as a suitable solution, especially taking into account the dispersion of global power in the collective West.

Keywords: Scythians, Scythianism, Eurasianism, New World, Avantgarde, October Revolution, Civilisation, Modernism, Strategic culture

---

* E-mail address: matija.malesevic@yahoo.com.

* Овај рад је примљен 26. августа 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.

Марија Ђорџић*

Институт за политичке студије, Београд

УЛОГЕ ЖЕНА У САВРЕМЕНОМ ТЕРОРИЗМУ: ИЗВРШИОЦИ, ЖРТВЕ ИЛИ НЕШТО ТРЕЋЕ?***

Сажетак

Рад истражује потенцијалне улоге жена у савременим терористичким активностима. Прва улога на коју се аутор фокусира је жена као извршилац терористичког акта; друга улога је жена као жртва терористичких активности; трећа улога је најмање до сада елаборирана у научним круговима и тиче се улоге мајке у терористичким активностима, која може бити дуалног карактера (позитивна и негативна). Перцепција улога припадница женског пола у контексту тероризма је често контроверзног карактера због многобројних предрасуда, које отежавају рационално и објективно закључивање. Предмет истраживања је усмерен и ка различитим идеологијама тероризма које, сходно томе, условљавају и различите приступе према женама. Аутор поентира да као што тероризам не познаје расу, религију и нацију, тако не познаје ни род, али да у исто време треба обратити пажњу и на родну димензију приликом истраживања ове појаве, због њене специфичности.

Кључне речи: тероризам, екстремизам, жене и тероризам, жене, насиље, терористичка активност, безбедност

---

* Имејл-адреса: marija.djoric@ips.ac.rs.

** Овај рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

УВОД

Жене у терористичким активностима су веома интересантна и контроверзна појава за теоретичаре и практичаре који се баве изучавањем овог феномена. Два су основна разлога зашто је то тако. Најпре, висок степен предрасуда о томе да су жене искључиво „лепши”, „нежнији” и „слабији” пол, који се не може довести у везу са тако деструктивним феноменом какав је тероризам, одиграле су значајну улогу у погрешној перцепцији ове појаве. Други проблем се назире у томе што се политика дуги низ векова доживљавала као искључиво „мушка делатност” у којој жене нису могле партиципирати. Имајући у виду како је тероризам политички феномен *par excellence*, онда је логично да је и ту улога жене стављена у други план.

Стварност је нешто другачија од наведених претпоставки, те треба веома пажљиво анализирати различите улоге које жене могу остварити у савременим терористичким организацијама. Ово је посебно битно што се значај и улога жена унутар тероризма интензивирао значајно од успона „Исламске државе” (2014. година). До сада се углавном на жене у контексту тероризма гледало кроз две улоге: жртве или извршиоце. Међутим, од недавно се констатовало како је још једна улога веома значајна, а то је улога жене – као мајке. У наставку рада ће се видети како мајка може имати дуалистичко деловање (позитивно и негативно) у контексту безбедности и тероризма (Видети: Stojadinović 2020).

Са циљем што боље разумевања ове појаве, најпре ћемо објаснити генезу женске улоге у политици, позиционирање жена у различитим формама тероризма (као облика политичког насиља), а потом и улоге које могу имати у терористичким активностима.

ЖЕНЕ И ПОЛИТИКА

Да би се разумела улога жена у терористичким активностима, најпре треба поћи од чињенице да је тероризам превасходно политички феномен (Видети: Pešić i Stošić 2019). Управо због тога је потребно осврнути се на партиципацију жена у политичком животу. Наше прво „сређено знање о политици” како је то тврдио Љубомир Тадић, потиче из античке Грчке, где је политика изведена од грчке речи *polis*, што значи град-држава, али што је у исто

време био синоним јавног живота (Tadić 1988, 17). Овај јавни живот је био искључиво резервисан за слободне мушкарце, док су странци и робови били изопштени из политике. Насупрот јавности, постојала је приватна сфера познатија као *oikos* тј. окућница, која је била намењена женама. Живот у *oikos*-у је представљао неку врсту скровишта и односио се на све оне који се физичким радом одржавају у животу (укључујући и жене). Отуда и мишљење које се задржало до данас у многим друштвима, да је жена искључиво „за кућу”, а да је политика преодоминантно „мушка ствар”. Тадић сматра да су таква фосилна схватања сачувана у свим „архаичним патријархалним заједницама у којима је жена остала робинја мушкарца” (Tadić 1988, 27).

Од античког периода до данас је прошло доста времена, али се чини да, иако жене партиципирају у политичком животу, ова сфера друштва остаје и даље преодоминантно „мушког рода”. Можда је утисак другачији ако се погледају нордијске земље¹ које предњаче у погледу родне равноправности и заступљености жена у политичким институцијама (Statista 2023). Са друге стране, уколико се узме у обзир глобални ниво, јасно се може видети да су жене далеко иза мушкараца, када је реч о партиципацији у политичком животу, о чему јасно сведочи статистика УН. У само 26 држава (од укупног броја чланица УН), жене се налазе на челу владе или су председнице држава, што значи ако се иде овим темпом, родна равноправност на највишим позицијама власти неће бити постигнута у наредних 130 година (UN Women 2023). Када је реч о извршној власти, укупан број жена на министарским позицијама износи 22, 8%, док је тај број у парламенту 26,5% (UN Women 2023).

Узимајући у обзир наведену статистику, није тешко закључити да на глобалном нивоу мушкарци и даље имају доминантну позицију у политичком животу у односу на жене. То се, између осталог, рефлектује и на тероризам који је форма политичког насиља, те се сматра и политичким феноменом. Иако су жене квантитативно гледано, мање заступљене у терористичким организацијама у односу на мушкарце, то не значи да се ова позиција не мења. Напротив, жене добијају све већу улогу у терористичким активностима, што је између осталог, условљено и идеологијом терористичких група.

¹ Норвешка, Шведска, Данска, Исланд. Поред њих се и Нови Зеланд годинама налази на врху ове статистике, у погледу женских права.

ДА ЛИ ЈЕ ТЕРОРИЗАМ ИСКЉУЧИВО „МУШКОГ РОДА“?

Да би се разумела улога жена у терористичким организацијама, потребно је вратити се у 19. век, када и настаје тероризам као релативно нов политички феномен. Иако се могу чути разне претпоставке о претечама терориста (Таги, Зелоти, Асасини) који су као такви *de facto* много раније постојали, савремени тероризам се рађа тек у 19. веку у колевци царске Русије. Већ су тада оформљене тзв. револуционарне организације које су почеле да спроводе и терористичке активности. Једна од таквих организација била је „Народна воља”, чија је припадница Софија Перовска (*Софья Львовна Перовская*)² учествовала у атентату над руским царем Александром II.³ Пре ње се унутар анархистичких кругова „прославила” Вера Засулич (*Вера Ивановна Засулич*)⁴, која је пуцала у гувернера Петровграда, Фјодора Трепова (*Фёдор Фёдорович Трёпов*) (Hilbrenner 2016). Отуда нећемо погрешити ако констатујемо да се тероризам рађа најпре као „чедо” анархистичких организација у којима су проминентну улогу имале жене.

Савремена истраживања указују да жене чине до 20-30% чланства у терористичким организацијама (Brigitte 205, 435-451). У прилог овим процентима говори и извештај Еуропола (ТЕ-САТ) из 2023. године. Наиме, од укупног броја ухапшених лица осумњичених за дело тероризма, 27% чине жене (што је 1/3 коју иначе, својим уделом у терористичким организацијама чине припаднице женског пола) (Europol 2023). Учешће жена у тероризму је условљено и врстом терористичке идеологије, те је тај удео нешто већи у организацијама са левичарском идеологијом и износи често преко 1/3. Разлог зашто се више жена може наћи у левичарским терористичким организацијама, може се објаснити чињеницом да идеологија левике више подржава родну равноправност у односу на друге идеологије (нпр. десничарску). У том контексту можемо

² Она је уједно била и прва жена која је погубљена из политичких разлога у Русији.

³ Софија Перовска је учествовала у трећем атентату на цара, док је у првом покушају такође била укључена још једна жена – Вера Фингер. Види: (Chaliand and Blin 2016, 148).

⁴ Вера Засулич је пуцала на гувернера 1878. године, а три године касније 1881. Софија Перовска је извршила атентат над царем.

навести и неке терористичке организације левичарске идеолошке провенијенције у којима су жене биле лидери, попут Урлике Мајхнхоф (лидерке групе „РАФ“), Фусако Сигенобу (налазила се на челу групе „ЈРА“), итд.

Једно од најчешће постављаних питања у родном приступу тероризму јесте: зашто се жене прикључују терористичким организацијама? Иако је тешко дати једностран и монокаузалан одговор, поједини истраживачи су то покушали да сведу на неколико фактора. Тако је Миа Блум (*Mia Bloom*) сматрала да одговор лежи у тзв. 4Р (*revenge, redemption, respect, relationship*), а то су: освета, спашавање, поштовање и остваривање везе (Bloom 2010, 95). Уколико их анализирамо понаособ, видећемо да су се многе жене прикључиле терористичким организацијама да би осветиле неког из свог блиског окружења. Следећи разлог који се објашњава спашавањем, јесте немогућност другог избора (услед директне или индиректне уцене или бекства од ригидних друштвених норми), те се жене одлучују за учешће у тероризму. Трећи разлог је поштовање које жена стиче учешћем у тероризму, што је веома важно, посебно у примитивним и конзервативним заједницама у којима се на жене и даље гледа као на грађане „трећег реда“. И последњи, који се тиче остваривања везе, кореспондира са женском емотивном природом, која ће из посвећености партнеру или неком другом члану из блиског круга (пријатеља, ауторитета или породице) приступити тероризму. Ово су само неки од најчешћих разлога због чега се жене одлучују за приступ терористичким организацијама, али не и једини. Жене крећу путем тероризма из многобројних личних разлога међу којима су: жеља за еманципацијом, бекство од уговорених бракова, осећај неправде (посебно саосећање са својим колективитетом), уцена, авантуризам (изражено претежно код млађих жена)... Као што се може приметити, разлози су различити и не можемо их генерализовати, јер је сваки облик радикализације која води ка тероризму (или насилном екстремизму) искључиво – индивидуалног карактера. Међутим, оно што жене разликује од мушкараца у погледу тероризма, јесте изразита емоционална димензија. То не значи да су мушкарци „безосећајни“ у односу на жене, већ да су одлуке жена много интензивније обојене емоционалном димензијом, што је и те како важно знати у борби против тероризма.

Постоје студије о насилним кривичним делима (укључујући и тероризам) које показују разлику између мушкараца и жена у погледу

менталних поремећаја и говоре о структури женског емоционалног бића.⁵ Док су код мушке популације дијагностификоване болести зависности, антисоцијални, нарцисоидни и сексуални поремећаји личности, код жена су углавном идентификовани посттрауматски поремећаји, депресија и гранични поремећаји личности (De Vogel et al. 2016, 145-168). Друге студије су показале да су жене починиоци насилних кривичних дела биле махом занемариване, емоционално, физички и сексуално злостављане и да су показивале низак степен самопоштовања. Све наведено указује да је потребно имати тзв. родни приступ у анализи терористичких активности, а самим тим и у превенцији, али и борби против тероризма.

Данас су терористички напади у којима учествују жене у порасту (Bigio and Vogelstein 2019, 3-15) и то је чињеница која је неспорна. Ово питање се посебно актуелизовало са појавом терористичке организације „Исламска држава”, која је укључивала и жене у терористичке активности. Важно је знати да су жене чиниле 16% чланства ове терористичке организације, што ће бити значајно безбедносно питање приликом њиховог повратка у земље порекла (Hassanein 2020).

Оно што је значајно анализирати јесте – због чега је учешће жена у тероризму и даље интригантано како за истраживаче, тако и за лаике? Осим предрасуда које смо већ навели, треба рећи да терористички акт изведен од стране жене привлачи више пажње (ово уједно и одговара терористима због спектакуларности којој стреме). Такође треба имати у виду да се све већи број жена прикључује терористичким организацијама, што је основани разлог за истраживање ове појаве (Видети: Ђогић 2022).

Да би се разумела улога жена унутар тероризма, веома је битно приступити истраживању ове теме на објективан начин, без предрасуда. Поред тога, важно је и направити и разлику између одређених термина, како би се извршила стручна анализа. Отуда већ на самом почетку треба уочити дистинкцију између терористичког акта и терористичке активности (Simeunović 2009, 70). Док прва појава представља краткотрајни али и највиолентнији део тероризма, терористичка активност поред тога што обухвата терористички акт, укључује и процес регрутације, прања новца, планирања,

⁵ Треба нагласити да још увек није експлицитно доказано да је проценат код терориста већи у погледу менталних болести, у односу на остатак популације. Сматра се да је проценат донекле уједначен.

курирске послове, итд. Стога и можемо констатовати да су жене више укључене у процес терористичких активности, неголи у сам „крешендо” тероризма, који дефинишемо као – терористички акт. Обично су жене играле значајну улогу у припремним активностима, у оквиру процеса радикализације, обављале су послове курира, учествовале у прању новца и генерално, служиле као подршка. Узимајући у обзир сва претходна сазнања о улози жена у тероризму од 19. века (када настаје ова појава), па све до модерног доба, може се констатовати да жене у терористичким активностима играју три круцијалне улоге:

1. Жене као извршиоци терористичких активности
2. Жене као жртве тероризма
3. Жене као мајке (ова улога има дуалну природу, те ћемо је подробније анализирати у наставку рада).

ЖЕНЕ КАО ИЗВРШИОЦИ ТЕРОРИСТИЧКИХ АКТИВНОСТИ

Жене су учесници у различитим облицима политичког насиља, укључујући и тероризам. Сматра се да су у протеклих неколико деценија активно учествовале у преко 60% оружаних побуњеничких група (Vigio and Vogelstein 2019). Према неким истраживањима, жене су преузеле лидерску улогу у више од $\frac{1}{4}$ побуњеничких покрета у периоду од 1990-2008 (Henshaw 2015, 3). О улози жена у политичком насиљу активно се говори од 70-их и 80-их година 20. века, када се јављају герилски покрети у којима жене равноправно партиципирају са мушкарцима у Латинској Америци.

Када је 1991. године изашла књига Ајлин Мекдоналд (*Eileen MacDonald*) интригантног наслова „Пуцај прво у жену“ (*Shoot the women first*), разбијене су многе предрасуде. Ова ауторка је тврдила да приликом обрачуна са терористима треба прво пуцати у жену (терористу), јер се сматра да су велике шансе да ће она прва пуцати у вас. Мекдоналд је истакла следеће запажање припадника служби безбедности: „Жене терористи имају много јачи карактер, показују већу моћ и више енергије од мушкараца” (MacDonald 1991, 222).

Као што смо већ истакли, улога жена у терористичким активностима је умногоме условљена и врстом терористичке организације, тј. њеном идеологијом. Познато је да су у левичарским

терористичким организацијама жене неретко имале и лидерску улогу (навели смо пример Урлике Мајнхоф и Фусако Сигенобу). Посебно је интересантан пример немачке левичарске организације РАФ, у којој су жене чиниле 50% чланства, а чак 80% симпатизера и присталица ове терористичке организације су биле припаднице „нежнијег пола” (MacDonald 1991, 198). Слична ситуација је и код колумбијске организације ФАРК⁶, (која често флукутира од гериле ка тероризму и обратно), у којој су жене чиниле 40% чланства и при том су се налазиле на свим оперативним функцијама, укључујући и лидерство (Bigio and Vogelstein 2019). „Тамилски тигрови” имају велики број жена које се боре за њихову идеологију (чине 1/3 чланства) (Alexander 2014), а 80-их година 20. века формирају јединицу изграђену искључиво од женских чланова – „Женски фронт ослободилачких тигрова”. Касније су поједине припаднице ове женске групе постале чак део елитне јединице „Црни тигрови”, која је била специјализована за самоубилачке нападе.

Код левичарских терористичких организација је јасно због чега им се жене прикључују, захваљујући њиховом вредносном систему. Питање које треба поставити јесте – шта то наводи жене да партиципирају унутар организација које се предоминантно заснивају на мизогинији (какве су десничарске и исламистичке терористичке организације)? Већ у својим програмима (а потом и у пракси) ове организације експлицитно показују да жене нису равноправне са мушкарцима и да морају имати потчињену улогу. Дobar пример је Кју клукс клан, десничарска екстремистичка организација⁷, која своју идеологију баштини на расизму и религијском фундаментализму⁸, а која је имала велики број женских присталица. Сматра се да је 1939. године ова организација бројала три милиона чланова, од чега су пола милиона биле жене (Blee 2009). Објашњење за велику популарност ове расистичке организације код жена се може наћи у томе, да је Клан стално потенцирао како су беле жене биолошки угрожене од „непријатељске” црне расе.⁹ Још једно од објашњења

⁶ FARC – Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia.

⁷ ФБИ одређује Кју клукс клан као терористичку организацију која припада корпусу *homegrown*, тј. „домаћег” тероризма.

⁸ У питању је екстремизам у оквиру протестантске деноминације.

⁹ Касније се круг „непријатеља” ширио и на Хиспаноамериканце, католике, итд.

се може наћи у жељи да жене партиципирају¹⁰ на било који начин у политици, макар и кроз ову врсту расистичке организације (Ђогић 2016, 527-539). Савремене екстремне десничарске организације негују идеју „хипер-маскулинизације” и антифеминизма које подржавају и њихови женски чланови. Десничарска инфлуенсерка Лорен Саутерн (*Lauren Southern*) је на ту тему рекла следеће: „Верујем да је свако ко подржава феминизам анти-жена, чак и ако тога није свесна” (Audrey 2019, 34).

Много је више примера учешћа жена¹¹ у савременим исламистичким организацијама, што се посебно интензивирало у последњој деценији (Видети: Tanasković 2014). Тако је нпр. Хамас још од 2000. године изменио однос према женама, које нису више биле доживљаване само као супруге и мајке, већ и као потенцијални извршиоци напада. Ахлам Мазен Ал-Тамими је 2001. ухапшена због саучесништва у бомбашком нападу. Она је била чланица Бригаде Ал Касам, војног крила Хамаса, уједно и њихова прва женска чланица (FBI n. d.). Током 2015/16. године жене су у име Хамаса извршиле 15,8% напада (27 од 170) (Audrey 2019, 31). Први самоубилачки напад за потребе палестинске организације Фатах, извршила је Вафа Идрис (*Wafa Idris*) 2002. године. Блискоисточним организацијама су се придруживале и жене пореклом из Европе, те је Белгијанка Мјуриел Дегук (*Muriel Degauque*), била прва жена из Европе која је као припадница Ал каиде извршила терористички напад у Ираку (Gartenstein-Ross et al. 2018). Већина жена пореклом са Запада су конвертити, попут тзв. „беле удовице” (*Sally Jones*), Британке која је под утицајем мужа отишла у Сирију и била веома успешна у процесу радикализације других жена (Видети: Stojadinović 2017).

Припаднице савремених терористичких организација су веома фокусиране на регрутовање других жена, што се остварује кроз јачање „женске мреже”, тј. сестринства. Жене-регрутери су много повезаније у свом послу (у односу на мушкарце) и увек су ту као подршка за нове, потенцијалне чланице. ИСИС је користио често романтизоване представе о животу у идеалном калифату, удаји за хероје и подизању деце у тзв. идиличним условима, што је деловало веома привлачно за младе жене.

¹⁰ Објашњава се и као негативна еманципација жена.

¹¹ То не значи да се овај модеран феномен жена-терориста јавља од скоро. Познат је случај Палестинке Лејле Халед (*Leila Khaled*) која је отела авион још 1969. године.

Регрутовање жена путем интернета за одлазак у Сирију се спроводило кроз неколико фаза и обично су регрутери биле припаднице женског пола (Djorić and Dašić 2020, 232):

1. Најпре би се показивала заинтересованост жена за теме ИСИС-а, што је био сигнал да им се приступи.
2. Ступање у контакт путем интернета и званичних платформи и мрежа.
3. Прелазак на алтернативне друштвене мреже.
4. Изолација од круга блиских људи и позив за одлазак у Сирију.

У оквиру калифата „Исламске државе” створена је посебна врста „моралне” (женске) полиције под називом „Ал Канса бригада”. Задатак ове бригаде био је контролисање морала, у чему су њене припаднице показивале изузетну суровост према другим женама.¹² Битка за Мосул ће бити кључни моменат, када „Исламска држава” губи територије и почиње да укључује жене у извршавање терористичких аката.¹³ Иначе, пре тога ова терористичка организација је оспоравала улогу жена као терориста, али је дозвољавала да се бране ако буду нападнуте. Са друге стране, Ал каида Ирака (као претеча ИСИС-а) почиње од 2005. да користи жене за самоубилачке нападе. Суштински гледано, улога жене-борца у калифату није била примарна. Магазин *Dabique*, као гласило ИСИС-а припаднице женског пола је видео као „жене муцахедина и мајке лавића” (Clarion project n. d.). Пожељне улоге за жену су још наставница и лекарка, али је најбитнија улога радикализације других жена и васпитање деце у духу тероризма.

Жене су се често опредељивале за терористичке акте из жеље за осветом. О томе најбоље говори чеченска терористичка организација „Црне удовице”, сачињена од жена које су (углавном) изгубиле неког мушког члана породице у рату. Оне су се активирале 2000. године и од тада су учествовале у претежно самоубилачким нападима (од укупног броја напада, жене су извршиле 43%) (Speckhard and Akhmedova 2017). Поред мотива освете, неки теоретичари тврде да су се поједине припаднице женског пола одлучивале

¹² Најстроже би се кажњавало дојење у јавности (нпр. батинањем или одсецањем дојки), а физички би биле кажњаване (40 удараца бичем) и оне жене које нису носиле адекватну гардеробу.

¹³ ИСИС почиње да зове жене у дихад као борце након губитака 2016-2017. и то путем гласила *Al-Naba* и *Rumiya*.

за самоубилачки напад уколико су биле жртве силовања или предбрачних сексуалних односа, што унижава углед жене у конзервативним и примитивним срединама (Pape 2005, 2010). Такође су се за овакве акте и одлучивале жене које из неког разлога нису могле да постану мајке (Pape 2005, 2010).

Поред добровољног приступа, видимо да постоји и уцењивање¹⁴, на основу којег су поједине жене принуђене да постану део терористичке организације. Ово је познати *modus operandi* терориста „Боко харам”, који су отете девојчице силовали, а потом уцењивали да изврше терористичке нападе. Преко 50% самоубилачких напада извеле су жене из ове организације (The Conversation n. d.). Једном приликом је чак 2015. године ангажована десетогодишња девојчица за самоубилачки напад, када је страдало 19 људи (Sky News 2015).

Није тешко закључити да жене постају извршиоци терористичких аката добровољно али и под принудом. Управо због тога, неки истраживачи жене које учествују у (самоубилачким) терористичким актима деле у две групе: *несретнице* и *невесте* (Juzik 2007). У „несретнице” спадају оне жене у доби између 30 и 40 година које су остале без блиских чланова породице (пре свега деце)¹⁵, док су „невесте” углавном оне девојке између 17 и 25 година које се још нису удале и које су послушне мушким ауторитетима. Ова ауторка је изоставила једну битну (трећу) категорију, а то су жене које не желе да трпе ограничења конзервативних средина у којима су дискриминисане, те пут свога спасења и самопотврђивања виде кроз политичко насиље које је углавном резервисано за мушкарце, а то је – тероризам. Код ових жена се јавља потреба за тзв. еманципацијом на негативан начин, те их можемо назвати – *женама бунтовницама*.

ЖЕНЕ КАО ЖРТВЕ ТЕРОРИЗМА

Жене су у терористичким нападима често жртве, јер првенствено спадају у „меке” цивилне мете.¹⁶ Поред тога што могу бити „коллатерална штета”, жене су често тенденциозно биране као жртве, јер су се поједине терористичке групе на тај начин светиле читавим колективитетима. Насиље над женама које доносе живот

¹⁴ Најчешће им се прети да ће наудити њиховим породицама.

¹⁵ Или из неког разлога не могу да имају децу.

¹⁶ Слична је ситуација и са децом.

на овај свет, било је у исто време и насиље над „непријатељским” колективитетом и често тежња ка његовом уништењу. Осим тога, жене су углавном остајале код куће са децом, док су мушкарци одлазили у борбу, те су и на тај начин биле лако доступне мете.

Од врсте терористичких организација зависи и насиље које ће се примењивати над женама. До сада су истраживања показала да су највиолентније према женама оне организације које свој вредносни систем заснивају на мизогинији. У томе предњаче десничарске и исламистичке терористичке организације, које на жену гледају дискриминаторски и сексистички, иако то оповргавају манипулативним техникама пропаганде. Оно што је заједничко обема групама екстремиста јесте да оптужују своје непријатеље „да недовољно поштују њихове жене” (Veljan i Ćehajić 2021, 5), те чак себе сматрају „бранитељима жена”, приказујући оне друге као насилнике. Тако рецимо, исламистички екстремисти сматрају да жене треба „спасити” од прогресивног ислама и западњачке културе, док екстремни десничари истичу како жене треба заштитити од негативног утицаја феминизма и исламизације која, према њиховој перцепцији, нарушава (претежно) хришћанске вредности.

На примеру етничке групе Језида¹⁷ се најбоље може видети колико су жене деградиране од стране терориста и како могу бити жртве физичког, психичког и сексуалног насиља. Да би се разумело хипертрофирано насиље које су терористи „Исламске државе” примењивали над припадницама језидске заједнице, треба најпре објаснити корен анимозитета. Заправо, терористи ИСИС-а су сматрали да су Језиди поборници сатанизма, због њиховог религијског синкретизма који обухвата комбинацију ислама, хришћанства, јудаизма, манихејства и зороастризма. Због тога су Језиди таргетирани као заједница коју треба уништити и казнити, док је највећа одмазда извршена на женама.

Када је у августу 2014. ИСИС напао североисточни Ирак, заробио је на хиљаде жена које су продате у сексуалне робиње (*sabia*). Сматра се да је у овој акцији 3100 људи убијено, док је 6800 киднаповано (Cetorelli et al. 2017). Међу киднапованима и убијенима налазиле су се жене и девојчице које су биле изоловане од мушких чланова племена и третирали су се као *khums* – порез на ратни плен. Припаднице језидске заједнице су биле изложене различитим врстама

¹⁷ Живе у деловима северног Ирака, западног Ирана, источној Турској и северној Сирији.

насиља: групно силовање, присилни абортус, насилна промена вере, психичко и физичко кажњавање, злостављање чланова породице, присилно растављање од породице, изгладњивање, насилна удаја, продаја на тржишту робова, обезглављивање, спаљивање, играње понижавајућег плеса, силовање ћерки пред мајкама и мајки пред ћеркама, силовање девојчица до смрти, канибализам... (Cetorelli et al. 2017). Преживеле жене су показивале менталне проблеме – више од 80% поробљених жена имале су дијагнозу DSM-5 (ментални поремећај) и PTSD (пост-трауматски стресни поремећај) (Hawkar Ibrahim et al. 2018).

Жене које су биле жртве овог терористичког насиља су доживеле и стигматизацију од својих матичних средина приликом повратка из заточеништва, што је за њих представљало додатну трауму. Осећај искључености од стране заједнице је имало њих 44,6%, док је 32,3% жена показивало страх да неће ступити у брак или да неће одржати постојећи брак због тога што су силоване (Hawkar Ibrahim et al. 2018). Ове жене не само да су преживеле сексуално насиље од стране терориста, већ су касније и злостављане од својих супруга и браће (пљували су их и тукли). Код ИСИС-а је постојао један застрашујући ритуал, а то је да жена из заједнице Језида може постати „припадница калифата” уколико је пре тога силује бар 10 чланова ове терористичке организације. Неки извори указују да су силоване девојчице од 14-15 година, а било је и случаја силовања девојчице од 9 и 6 година (Global Justice Center 2016).

Кажњавање целе заједнице силовањем¹⁸ жена је метод деловања и терористичке организације Боко харам. Према извештају међународних организација (Amnesty international 2023) 11.200 жена силовано је за 17 месеци у Нигерији, у периоду од марта 2020. и августа 2021. године. Већина случајева силовања забележена је у региону где је била посебно активна ова терористичка организација (Borno, Adamawa и Yobe). После девет година од како су терористи отели 276 девојчица из школе (у Чибоку), 98 њих се и даље налази у заточеништву (Amnesty international 2023). Отете девојчице су силоване, злостављане на разне друге начине, неке од њих су морале да уђу у присилне бракове са терористима, а многе су и убијене. Овакво насиље терориста је довело до затварања преко

¹⁸ Силовање и други облици сексуалног насиља током ратног сукоба представљају ратне злочине, на основу Римског статута.

600 школа, како се више не би дешавала киднаповања ученица (Amnesty international 2023).

Велике злочине над женама починили су и Талибани који су дуго година важили за терористичку групу, али који су освајањем власти у Авганистану, сада већ постали режим терора.¹⁹ Дошавши поново на власт након повлачења америчких војних снага, Талибани су почели да тероришу припаднице женског пола, међу којима су посебно биле угрожене образоване жене. Тако је дошло до парадокса, да су пуштајући на слободу криминалце из затвора, Талибани недвосмислено дали „зелено светло” за ликвидацију оних жена-судија, које су учествовале у процесуирању криминалаца (посебно у породичном насиљу) (BBC 2021). Неке од ових жена су се спасиле тако што су уз велике потешкоће напустиле Авганистан и потражиле азил у иностранству. Према мишљењу УН и других међународних организација (Human Rights Watch 2023 and Amnesty International 2023), однос Талибана према женама који подразумева искључење из целокупног јавног живота, универзитета, спортских терена, паркова и школа, може се оквалификовати као злочин против човечности (Politika 2022). И пре освајања власти, Талибани су заступали изразиту мизогинију, што су између осталог, показали и покушајем убиства тада 16-годишње девојчице Малале Јусуфзаис, која се у руралним подручјима Пакистана²⁰ залагала за школовање девојчица.

ЖЕНЕ КАО МАЈКЕ У БОРБИ ПРОТИВ ТЕРОРИЗМА (И ПОДСТИЦАЊУ ТЕРОРИЗМА)

До сада се о улози жене као мајке у контексту терористичких активности, недовољно говорило. Тек однедавно су почеле да се раде студије и истраживања на ову тему (и то она која су претежно оријентисана на исламистички тероризам).²¹ Постоје две хипотезе од којих ћемо кренути у анализи улоге мајке у контексту тероризма:

¹⁹ Битно је направити разлику између терора и тероризма. Терор може вршити онај ко је на власти, док је тероризам претежно насиље против неке или нечије власти. Изузетак представља специфична врста тероризма (државни тероризам), који је због двострукости стандарда и етичности на међународном нивоу тешко доказати и идентификовати.

²⁰ Талибани имају своје групе које делују и у Пакистану.

²¹ Што значи да остаје једна празнина у овом пољу научног истраживања коју би требало убудуће анализирати.

Хипотеза бр. 1: Мајке у патријархалним и конзервативним срединама (Блиски исток, Балкан) могу имати значајну улогу у превенцији насилног екстремизма и тероризма.

Хипотеза бр. 2: Мајке у овим истим срединама могу имати подједнако значајан утицај у подстицању тероризма код своје деце (посебно уколико су и оне радикализоване).

Уколико размотримо прву хипотезу, долазимо до закључка да у срединама какве су Блиски исток или Балкан, мајке играју веома значајну улогу у васпитању деце, што им даје једну врсту „меке моћи” (Djoric 2021, 213-225). Поједине мајке из региона Западног Балкана су спречиле своје синове да се прикључе терористима у Сирији, тако што су их пријављивале полицији или им једноставно нису дале благослов (халал). Управо због тога, мајке могу представљати значајан безбедносни бедем у превенцији тероризма и насилног екстремизма. Ово се исто показало валидним код превенције радикализације ромске популације код које је „култ мајке” веома важан у васпитању деце (Djoric 2021, 213-225).

Друга хипотеза указује на веома озбиљан проблем, где су мајке управо одговорне за радикализацију своје деце (посебно синова). Наиме, то се може јасно видети на примеру Талибана у Авганистану који су стварали наративе усмерене искључиво према мајкама, како би подстицале своје синове на самоубилачке нападе (Safi 2016, 122). Такве мајке би добијале висок статус у друштвима у којима се и даље глорификује феномен „мучеништва”. Поред Талибана и припадници ИСИС-а су стварали идеологију која је у женама видела мајке којима је примарна дужност да рађају децу и васпитавају их за „лавиће” калифата.

Посебно је у безбедносном погледу индикативан повратак жена са простора које је некада контролисала „Исламска држава” у земље порекла. Боравак ових жена у калифату је често прекривен велом тајне, те се не зна да ли су имале одређеног учешћа у терористичким активностима, што отежава евентуално њихово процесуирање. Оно што је евидентно јесте да се враћају са великим бројем деце²², у чијем васпитању оне најдиректније учествују. То би зна-

²² Многе мајке су дошле са децом која нису њихова биолошка деца, те се у већини земаља приликом повратка ради ДНК. Рецимо, Босна и Херцеговина је земља која је одлучила да не ради ДНК тестове и да прихвата сву децу која долазе са мајкама, не питајући за њихово порекло.

чило уколико су оне радикализоване, да ће исти систем вредности пренети и на своју децу, тј. радикаловаће и њих. У овој ситуацији поред безбедносних проблема, јављају се и етички проблеми који се тичу мајки и њихове деце. Рецимо, једно од таквих питања је: шта радити са децом радикалованих мајки? Да ли их треба изопштити из такве породице, а онда радити на дерадикализацији њихових мајки или их упркос свему, оставити са радикалованим мајкама? Ово су само нека од многих питања на које савремени свет нема одговор, с тим што треба имати у виду да је сваки случај за себе специфичан, те се мора анализирати понаособ, и у складу са тиме му се и приступа.

Оно што је чињеница јесте да ће жене и деца која се враћају из некадашњег калифата „Исламске државе“ бити у најмању руку трауматизовани, а не искључује се и могућност њихове радикализације. Управо због тога им треба приступити веома професионално, што изискује помоћ мултисекторског карактера, због чега су у земљама нашег региона направљени тимови за њихов повратак.²³

Како мајке могу бити значајан фактор у превенцији али и у подстицању своје деце на тероризам, велики акценат је стављен на рад са њима кроз разне радионице, „школе за мајке“, и сл. Посебно су се школе за мајке показале веома успешним у превенцији тероризма и то као инструмент који реагује „одоздо према горе“. Дobar пример за то је програм у Индији у организацији „Women without Borders“ (WwB) под називом „Mother Schools: Parenting for Peace“, организован у периоду од 2021. до 2023. године. Од почетка свог рада (2001. година) организација „Women without Borders“ је у више од 40 земаља направила преко 80 PCV²⁴ програма за мајке широм света (European Commission 2020). Рецимо, у нашем региону Форум МНЕ у Црној Гори (у сарадњи са организацијом „Women without Borders“) је организовао програм под називом „Школа за мајке: Родитељство за мир“, са циљем превенције радикализације и насилног екстремизма.

Ова (трећа) улога мајки у контексту терористичких активности је до сада најмање анализирана како у академској јавности, тако и у стручним организацијама. Имајући у виду да су управо мајке те које прве могу да идентификују проблем код своје деце (јер

²³ Ови тимови су изграђени од различитих стручњака из области безбедности, медицине, психологије, социјалног рада, итд.

²⁴ Prevention of Violent Extremism – превенција насилног екстремизма,

их најбоље познају), оне могу представљати есенцијално оружје у превенцији тероризма. Иако се ова спознаја односи пре свега на религијски фундиран тероризам, потребно је још испитати улогу мајки и у оквиру других врста терористичких организација. Осим тога, мајке могу (уколико су радикализоване) чак и подстицати своју децу да се прикључе терористичким организацијама. Ове чињенице су свесни и терористи, те неретко злоупотребљавају мајке кроз принцип манипулације и пропаганде. Управо због свега наведеног је од круцијалног значаја још дубље истражити улогу коју жене као мајке могу имати у односу према тероризму.

ЗАКЉУЧАК

Иако више нису тема која шокира савремено друштво, жене у тероризму су и даље интригантна појава. То указује на важност жена, а самим тим и на важност родног приступа у превенцији тероризма. О томе сведоче и резолуције УН 1325 и 2242, које указују на значајну улогу жена, пре свега у превенцији екстремизма и тероризма. Такође акциони план УН о превенцији насилног екстремизма истиче важност оснаживања жена које могу бити драгоцене у овој области.

До сада се на жене у тероризму углавном гледало кроз црно-бели приступ – оне су се перципирале као злочинци (извршиоци терористичких активности) или жртве. Појава треће улоге (жена као мајка) је проширила видике и могућности у истраживању „феминизације екстремизма”. Све наведено указује на чињеницу да тероризам није искључиво „мушког рода”, те да као што не познаје нацију, расу, религију... исто тако тероризам не познаје ни род. То што жене учествују „раме уз раме” са мушкарцима у терористичким активностима, не значи да не постоји родни приступ овом феномену, што је веома битно знати да бисмо разумели принцип радикализације појединих терористичких организација.

О женама извршиоцима терористичких аката је написано доста научних и стручних студија, а није непозната ни улога жртвованих жена у име тероризма. Оно на чему би требало радити у будућности јесте истраживање улоге жене као мајке (посебно код исламистичког екстремизма), јер би се на тај начин могли предупредити многи терористички акти. Како не бисмо гледали кроз ружичасте наочаре на ову појаву, треба имати на уму да поред позитивне

улоге (у превенцији), мајке нажалост могу и деловати подстицајно на своју децу у погледу радикализације која води ка тероризму (уколико су и саме подлегле виолентној идеологији).

Ако се фокусирамо на позитивну улогу жене, онда би се могло рећи да припаднице женског пола представљају значајан инструмент у борби против тероризма. Посебно ако на ову појаву гледамо из угла мајке, могло би се рећи да оне имају потенцијал да буду духовни „бодигарди” својих породица, али и својих држава. Оне су есенцијално оружје које савремени свет још увек није искористио на адекватан начин у пуном потенцијалу. Управо због тога треба радити на едукацији мајки, стварању безбедносне културе и сигурног окружења за породицу, и оснаживати припаднице женског пола да учествују у превенцији тероризма као једног од највећих безбедносних проблема савременог света.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Alexander, Erin. 2014. “Women of War: The Female Fighters of the Liberation Tigers of Tamil Eelam.” *Cornel International Affairs Review*: 7 (2).
- Amnesty International. 2023. “Nigeria: Nine years after Chibok girls’ abducted, authorities failing to protect children”. Poslednji pristup 08.12.2023. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/04/nine-years-after-chibok-girls-abducted/>
- Audrey, Alexander (ed.). 2019. *Perspectives on the Future of Women, Gender & Violent Extremism*. Washington D.C.: The George Washington University.
- BBC. 2021. “Avganistan i žene: Kako su se sutkinje spasile sigurne smrti - „Žene su zatvorene, a kriminalci su na slobodi”. Poslednji pristup 13.12.2023. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-59061818>.
- Bigio, Jamille and Rachel Vogelstein. 2019. *Women and Terrorism: Hidden Threats, Forgotten Partners*. Council on Foreign Relations, https://cdn.cfr.org/sites/default/files/report_pdf/Discussion_Paper_Bigio_Vogelstein_Terrorism_OR.pdf
- Blee, Kathleen. 2009. *Women of the Klan*. London: University of California Press, Berkeley, California.

- Bloom, Mia. 2010. "Death Becomes Her: The Changing Nature of Women's Role in Terror.", *Georgetown Journal of International Affairs*: 11 (1).
- Brigitte, Nacos. 2005. "The Portrayal of Female Terrorists in the Media: Similar Framing Patterns in the News Coverage of Women in Politics and in Terrorism". *Studies in Conflict & Terrorism*: 28 (5).
- Cetorelli, Valeria et al. 2017. "Mortality and kidnapping estimates for the Yazidi population in the area of Mount Sinjar, Iraq, in August 2014: A retrospective household survey". *Plos Med*. Poslednji pristup 08.12.2023. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5423550/>
- Chaliand, Gérard and Blin Arnaud. 2016. *The History of Terrorism: From Antiquity to ISIS*, Oakland (California): University of California Press.
- Clarion Project. n. d. "From the battle of Al-Ahزاب to the war of coalitions." Dabiq (11), <https://clarionproject.org/docs/Issue%2011%20-%20From%20the%20battle%20of%20AlAhزاب%20to%20the%20war%20of%20coalitions.pdf>
- De Vogel, V., Stam, J., Bouman, Y. H. A., Ter Horst, P., & Lancel, M. 2016. "Violent women: A multicentre study into gender differences in forensic psychiatric patients". *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 27 (2), 145–168. <https://doi.org/10.1080/14789949.2015.1102312>
- Djorić, Marija and Sanja Dašić. 2020. "Recruiting Women for Terrorism via Internet in the Western Balkans.", *Terrorism and Advanced Technologies in Psychological Warfare: New Risks, New Opportunities to Counter Terrorist Threat*, ed. Darya Bazarkina, Evgeny Pashentsev, Greg Simons. New York: NOVA Science Publisher
- Djoric, Marija. 2021. "The Attitudes of Roma Women on Violent Extremism and Radicalization in Serbia: A Preliminary Study". *Nationalism and Ethnic Politics*: 27 (2).
- Đorić, Marija. 2016. "Kju kluks klan kao međunarodna ekstremistička organizacija". *Kultura polisa*: 29.
- Đorić, Marija. 2022. "Challenges faced by young scholars in researching extremism". *Politika nacionalne bezbednosti*, specijalno izdanje: 7-21. <https://doi.org/10.22182/pnb.specijal2022.1>.

- Europol. TE-SAT. Poslednji pristup 28.11.2023. <https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/European%20Union%20Terrorism%20Situation%20and%20Trend%20report%202023.pdf>,
- FBI. n. d. "Mostwanted: Ahlam Ahmad Al –Tamimi." Poslednji pristup 25.01.2024. https://www.fbi.gov/wanted/wanted_terrorists/ahlam-ahmad-al-tamimi
- Global Justice Center. 2016. "Daesh's Gender-Based Crimes against Yazidi Women and Girls Include Genocide". <https://globaljusticecenter.net/files/CounterTerrorismTalkingPoints.4.7.2016.pdf>
- Hassanein, Ali. 2020. "The Rise and Fall of Islamic State: Current Challenges and Future Prospects". *Asian Affairs*: 51.
- Hawkar, Ibrahim. 2018. "Trauma and perceived social rejection among Yazidi women and girls who survived enslavement and genocide". *BC Medicine*. <https://bmcmedicine.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12916-018-1140-5>
- Henshaw Alexis, Leanna. 2015. "Where Women Rebel". *International Feminist Journal of Politics*: 3.
- Hilbrenner, Anke. 2016. "The Perovskaia Paradox or the Scandal of Female Terrorism in Nineteenth Century Russia." *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*: 17.
- Human Rights Watch. 2023. "Afghanistan: Taliban's Gender Crimes Against Humanity". Poslednji pristup 12.12.2023. <https://www.hrw.org/news/2023/09/08/afghanistan-talibans-gender-crimes-against-humanity>
- Juzik, Julia. 2007. *Alahove nevjeste*. Zaprešić: Fraktura.
- MacDonald, Eileen. 1991. *Shoot the women first*. New York: Random House.
- Pape, Robert. 2005. *Dying to Win: The Strategic Logic of Suicidal Terrorism*. Scribe Publications: Melbourne.
- Pešić, Milena i Sanja Stošić. 2019. "Kritička analiza diskursa i politika". *Srpska politička misao*, 65 (3).
- Politika. 2022. "Eksperti UN: Ponašanje talibana prema ženama zločin". Poslednji pristup 13.12.2023. <https://www.politika.rs/sr/clanak/526551/Eksperti-UN-Ponasanje-talibana-prema-zenama-zlocin>

- Safi, Mariam. 2016. "Afghan Women and Countering Violent Extremism: What are their roles, challenges and opportunities in CVE?". *A Man's World? Exploring the Roles of Women in Counter Terrorism and Violent Extremism*. Hedayah and The Global Center on Cooperative Security
- Simeunović, Dragan. 2009. *Terorizam*. Beograd: Pravni fakultet.
- Sky News. 2015. "Girl Suicide Bomber, 10, Kills 19 in Busy Market". Poslednji pristup 02.01.2024. <https://news.sky.com/story/girl-suicide-bomber-10-kills-19-in-busy-market-10376105>.
- Speckhard, Anne and Khapta Akhmedova. "Black Widows: The Chechen Female Suicide Terrorists", Poslednji pristup 06.12.2023. <https://www.inss.org.il/wp-content/uploads/2017/08/Female-Suicide-Bombers-63-80.pdf>
- Statista 2023. "Women in politics in the Nordic countries - Statistics & Facts". Poslednji pristup 29.11.2023. <https://www.statista.com/topics/6092/women-in-politics-in-nordic-countries/#topicOverview>
- Stojadinović, Miša. 2017. „Sirijaska kriza – uzroci i posledice.“ *Srpska politička misao*. 24 (56) <https://doi.org/10.22182/spm.5622017.9>.
- Stojadinović, Miša. 2020. „Geopolitika i energetska bezbednost balkanskih država.“ *Politika nacionalne bezbednosti* (2) 113-131.
- Tadić, Ljubomir. 1988. *Nauka o politici*. Beograd: Rad.
- Tanasković, Darko. 2014. „Ka fenomenologiji džihadizma“. *Politika nacionalne bezbednosti* (2).
- The Conversation. n. d. "Boko Haram deploys lots of women suicide bombers. I found out why." Poslednji pristup 08.01.2024. <https://theconversation.com/boko-haram-deploys-lots-of-women-suicide-bombers-i-found-out-why-118535>.
- UN Women. "Facts and figures: Women's leadership and political participation". Poslednji pristup 30.11.2023. <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation/facts-and-figures>.
- Veljan Nejra i Čehajić Čampara Maida. 2021. *Rodne ideologije: Kako ekstremisti iskorištavaju borbe za ženska prava i pokreću recipročnu radikalizaciju*. Sarajevo: Atlantska inicijativa.
- European Commission. "MotherSchools: Parenting for Peace". Poslednji pristup 16.12.2023. <https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/>

radicalisation-awareness-network-ran/collection-inspiring-practices/
ran-practices/motherschools-parenting-peace_en.

Gartenstein-Ross, Daveed et al. 2018. *The emigrant sisters return: The growing role of the Islamic states women, War on the Rocks.*
[http://warontherocks.com/2018/04/the-emigrant-sisters-return-the-growing-role-of-the-islamic-states-women.](http://warontherocks.com/2018/04/the-emigrant-sisters-return-the-growing-role-of-the-islamic-states-women)

Marija Đorić*

Institute for Political Studies, Belgrade

THE ROLES OF WOMEN IN CONTEMPORARY TERRORISM: PERPETRATORS, VICTIMS OR SOMETHING ELSE?

Resume

The author analyzes all the roles that women can play in modern terrorism. Until now, science has mostly focused on the role of women as perpetrators and victims in terrorist activities. However, the author also pays special attention to the third role of a woman, which has not been sufficiently investigated so far – as a mothers. Viewing the role of women as mothers in terrorism has a dual character: while on the one hand, mothers can play a significant role in the prevention of terrorism (especially with sons), on the other hand they can also encourage their children in terms of terrorist activities, especially if they are and radicalized ones. The author gives a series of examples that specifically concern Islamist terrorism and the role of the mother in preventing or encouraging this phenomenon. The role of a woman as a mother has not been explored to a large extent in other forms of terrorism, which would represent a significant contribution for future scientific research. Also, this role of the mother is mainly related to certain so-called conservative regions, such as the Balkans or the Middle East, where the role of the mother is specific, especially in the upbringing of male children. Numerous prejudices are a complicating factor in elaborating the role of women in terrorism. One of them is that women are exclusively members of the “gentler” and “weaker” sex, and that as such they cannot be linked to terrorism. Another prejudice that is rooted in human society concerns the gender relationship to politics. Namely, since ancient Greece, politics was explicitly seen as a public job and a “male activity”, while women were reserved for the *oikos*, as a private sphere. Hence, terrorism as a political phenomenon is mostly seen as a “male

---

* E-mail address: marija.djoric@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 15. јануара 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.

phenomenon.” The subject of the research is directed towards different ideologies of terrorism, which condition accordingly, and different approaches towards women. The author points out that just as terrorism does not know race, religion and nation, it does not know gender either, and that attention should also be paid to the gender dimension when researching this phenomenon.

Keywords: terrorism, extremism, women and terrorism, women, violence, terrorist activity, security

Artem Susolia*

University of the National Education Commission, Krakow

PROBLEMS OF DEMOCRATIZATION IN XXI CENTURY. THE CASE OF RUSSIA

Resume

The main research objective of the article was to assess the nature and the way of the transformation of Russia's political system over the past 23 years. The process of transformation taking place there, was analyzed in the context of Samuel Huntington's Third Wave paradigm, which, in the opinion of the author, was considered the most corresponding to the changes occurring in Russian Federation after 2000. In connection with the above, an attempt was made to answer the following research questions: Firstly, what was the specificity of the democratization of the political system during last 23 years in Russia? Secondly, whether a de facto retreat from democratization began in the first decades of the 21st century? Thirdly, whether the political system of the Russian Federation can now be considered fully authoritarian? Democratic transformation in Russia in the near future is assessed as problematic, and the possible scenario of such events seems non-representational at this moment. As can be seen from the in-depth analysis, democratization is not a state achieved once and for all, it is an extremely complex form and requires constant, systematic improvement and subjective participation of citizens, which the political system of Russia is still not characterized by. The most useful research methods that author used in writing this article were the case study, the decision-making and systemic methods.

---

* E-mail address: susoljaartem@ukr.net.

Keywords: Russia/Russian Federation, democratization, Samuel Huntington, The third wave of democratization

INTRODUCTION

Democracy and democratization are not new phenomena. However, scientific attempts to define them on a wider scale were made only in the 20th century. Since then, a number of concepts and theoretical approaches have emerged subjecting such changes occurring in the political systems of many countries around the world to analysis. The phenomenon of democratization would have to be defined as *a long, endless and not necessarily effective process of transition from a non-democratic regime to a democracy, which can stall, regress or even fail completely.*² The first characteristic feature of democratization is its multi-stage nature - it involves 3 major phases: liberalization, transition and consolidation of democracy (Antoszewski, 1999, 194.). The second feature is its multidimensional nature (Grzywna, Lustig at al. 2017, 490–499.) The process of change involves various aspects of life: political, economic, social. Among the factors and prerequisites that affect the success / failure in the process of expanding democracy are both internal (the duration and type of non-democratic regime overthrown, the type and manner of transition to democracy, the historical experience of the state, the national-ethnic structure, the existence or absence of civil society) and external (the current situation in the world and the region, the distribution of forces and interests in the international environment, the foreign policy of neighboring) (Bujwid-Kurek and Mikucka-Wójtowicz 2015, 39). Democratization does not always lead to the establishment of a democratic system. Sometimes “turbulent” political changes lead to the formation of hybrid (flawed) systems, that is, systems that are characterized by both elements of democracy and authoritarianism or the establishment of a new authoritarian regime (Ágh 1998, 11–13). The development of research in the field of transitology has also allowed the creation of adequate tools and mechanisms for measuring democracy. The scale and methodology used to measure the state of achievement of democratization by different researchers varies depending on the chosen definition of a democratic regime.

---

² Read more: Ágh 1998; Linz and Stepan 1996; Morlino 2011; Whitehead 2002; Przeworski 1991; Antoszewski 2015; Huntington 1995.

“THIRD WAVE” OF SAMUEL HUNTINGTON- FRAMEWORK OF THE CONCEPT

Among the most frequently cited theories explaining the democratization process, a special place is occupied by Samuel Huntington's paradigm. In 1991, he published the book “The Third Wave: Democratization at the End of the 20th Century”, where he presented his new perception of democratization. It had proved to be a groundbreaking work, and it dynamized the development of research in this field of science. The author stated that democracy and the processes of its spread are unstable, fragmentary, changeable, and compared them to ocean waves. By that is, the spread of democracy around the world occurred in *waves* that affected different countries around the world at different periods of history. Surveying a series of transitions and transits from non-democratic regimes to democracies, he points out that a „*wave*” of *democratization* is „a series of transits from non-democratic to democratic regimes occurring during a certain historical period and when the number of such transits far exceeds the number of transits in the opposite direction during the same period” (Huntington 1991, 26). Having analyzed the historical events of the past two hundred years, the researcher concludes that the establishment of democracy does not necessarily lead to its consolidation. According to Huntington, after every *wave of democratization* begins a *wave of retreat from democracy*. Therefore, this approach should be considered as more reasonable and rational compared to other theories of democratization. It is an objective and realistic view of the flow of political and systemic transformations in world history. Accordingly, in the presented article based precisely on Samuel Huntington's paradigm, it analyzed the transformation process of the Russian Federation from beginning of XXI century to the present.

The research problem was formulated in the form of a question about the character of the phenomenon of democratization in the Russian Federation in 21st century in the context of Samuel Huntington's “Third Wave”. The purpose of reflection is to determine the course of the phenomenon of democratization of the political system in the Russian Federation - a country that is at the “crossroads” between Central Europe and Asia. Analyzing the political transformations and achievements in the democratization of Russia in 21st centuries, the authors attempt to answer the main research question: Has a de facto retreat from democratization begun in the first decades of the 21st century? It

is also worth considering what kind of political system we are currently dealing with? If it is a dictatorship, as some claim, how did democracy fail after a quarter-century of transition in the indicated country? In order to obtain answers to the research questions, it was chosen classic methods for the social sciences, such as the decision-making, systemic, comparative and case study methods.

RETREAT FROM DEMOCRACY IN XXI CENTURY IN RUSSIA

The liberalization initiated by M. Gorbachev's in 1985 ended in failure for undemocratic Soviet Union and "started" the Third Wave of democratization of the largest country in the world, Russia. During next 10 years (after the dissolution of USSR) much was done to establish a viable democratic regime, despite serious economic crises and the military threat of disintegration of the country. The greatest achievement of this period was the adoption of a new democratic Constitution as well as the relative stabilization of the political situation at the end of the 20th century. In 2000 in Russia, it was elected a new president - Vladimir Putin. His determination, consistency and clear agenda had received the approval of the majority of Russian society, which was tired of the political and economic uncertainties of the 1990s. The first step taken by Russian President V. Putin in the direction of creating a strong state was administrative reform, initiated with the formation of seven federal districts in May 2000 and the introduction of the institution of representatives of the President of the Russian Federation (President of the Russian Federation 2000). The reform established a federal executive division, linking the center with local power centers and "restored" control of the state, while concentrating and strengthening the powers of presidential authority. The next step in consolidating the federal state became the adaptation to the Constitution of the Russian Federation of the legislation and regulations of the federation's subjects, primarily the republics that had declared their sovereignty. During this period, V. Putin began dismantling the oligarchic system. Vladimir Gusinsky was the first oligarch who was stripped of his media empire because he tried to actively influence the course of public policy. Then the businessman Boris Berezovsky was stripped of his influence and forced to leave for the UK. Gradually, they were pushed out of decisive influence on politics and also other oligarchs who helped B. Yeltsin to win the presidential election.

In 2001, adopted the law “On Political Parties” and in 2002, its amended version (Federal Law “On Political Parties” N95-FZ). The law established a “membership barrier” for the parties (their numbers cannot be less than 10,000), mandatory representation in the regions and provided them with state financial assistance. The provisions contained in the law, regarding certain electoral solutions, practically excluded regional and local parties, as well as any gubernatorial associations, from running for parliamentary elections (Jendrysko 2016, 143) In 2002, centrist fractions proposed an amendment to the Law on Political Parties, allowing heads of ministries and departments to remain party members. These changes, of course, promoted stability and fusion in the political and party system, but worked against democracy.

In December 2001, on the basis of the bloc of “Fatherland – All Russia” and “Our Home - Russia” was formed a new power party – “United Russia” (in Russian – “Единая Россия”). The popularity of this party of power in the first years after its formation created V. Putin’s support for a fundamental change in the electoral law to a proportional one with party lists and for raising the electoral threshold from 5% to 7%, which basically eliminated from the political game a significant part of the real opposition (Czachor 2015, 341). The process of strengthening federal power (including the president personally) has culminated in the introduction of a bureaucratic regime, officially called “managed” (“sovereign”) democracy, which is non-modernist in nature and focuses on ensuring that the bureaucratic apparatus maintains power (Słowkowski 2010, 33–60).

On December 7, 2003, parliamentary elections to the Duma were held. The necessary electoral barrier was overcome by 3 parties (“United Russia”, KPRF, LDPR) and one electoral bloc – “Rodina”. The ruling party in the new composition of the State Duma became United Russia, having won 246 seats in total. By the end of January 2004, the number of members of the United Russia faction had reached 306, as it was joined by some non-partisans and representatives of other parties. For the first time in Russian political history, an absolute parliamentary majority was formed on the basis of a party-leader. Moreover, in the Duma elected in 2003, the liberal opposition was already absent (Kommersant 2022). Predictably for all, in the next presidential election, which was held on March 14, 2004, V. Putin was elected president of Russia for the second time, winning 71.31% of the vote in the first round.

In December 2004, it passed a law stipulating that the heads of the regions are chosen by the legislature from a list of nominations submitted by the president. If parliament refuses to approve three consecutive presidential candidates, the head of state has the right to dissolve that parliament. The president's candidates are then approved or disapproved by the newly elected parliament (President of the Russian Federation 2006). This step was motivated by the need to increase the efficiency of the country's federal and regional authorities and strengthen the fight against terrorism. Although, no doubt, it strengthened the position of the president. In March 2005, began the practice of dismissing regional heads with the phrase "loss of confidence" (RG.RU 2004). In the spring of 2005, passed a law on elections to the State Duma. According to the provisions included, deputies are elected solely from party lists, while territorial representation in the State Duma (single-mandate electoral districts) was abolished. Amendments to the federal law were also adopted, allowing the party that won the regional parliamentary elections to propose its candidate for governor to the Russian president. In the vast majority of regions, this right belonged to United Russia, so the process of governors joining the party took on a mass character. At the beginning of 2007, 70 of the 86 leaders of Russian regions were members of United Russia. Also joining the party of power were top managers of large industrial enterprises, heads of state universities and their structural units, top officials of federal and regional governments. So back in 2005, the annual Freedom House report for the first time described Russia as a country "not free" (Freedom House 2005).

W. Putin has succeeded in subordinating the mass media during his two terms in office. This has made it possible, in particular, to radically change the approach of television channels to reflecting all power activities and their perception in Russian society (Reporters Without Borders 2006). In the media, economic progress was cleverly used to build the image of V. Putin and his supporters. Empowering state propaganda began to create a true cult of the president's individual, portraying him in the right way. Journalists and human rights activists trying to understand what was happening in the field of human rights often risked their lives and health. Violence (just to recall the murders of journalists Anna Politkovskaya and Pavel Khlebnikov) is a serious threat to freedom of expression in Russia (Reporters Without Borders 2006). Oligarchic control over the media was then replaced by state control (RG.RU 2006). In the 2008 press freedom ranking of the organization Reporters

Without Borders, Russia was ranked 144th out of 173 countries that were included in the ranking (Reporters Without Borders 2008). In 2006, was passed a law abolishing the minimum voter participation rate threshold (Federal Law of 5 December 2006 N 225-FZ On Amending the Federal Law “On Basic Guarantees of Electoral Rights and the Right to Participate in Referendums of Citizens of the Russian Federation” and the Civil Procedure Code of the Russian Federation). In this period, the column “against all” on the ballots was abolished (thus depriving citizens of the opportunity to express their protest in the elections) (Federal Law of 30.06.2006 On Amending Certain Legislative Acts of the Russian Federation in Part of Cancelling the Form of Voting Against All Candidates).

During the periods of Putin’s presidency, the personnel policy of the presidential administration and other organs of state power was characterized by the appointment of his numerous former colleagues, friends, and business partners with whom he became close during his work in Leningrad (now St. Petersburg) to key positions. A significant source of cadres for his administration were friends from the cooperative “Lake” (in Russian - кооператив «Озеро») (BBC Russian 2014). These cadres formed the backbone of the Putin regime, which is called the “Putin clan” or “Putin Family” (Артемов 2012).

“LIBERALIZATION” OF DMITRY MEDVEDEV

In December 2007, in the subsequent Duma elections, the pro-presidential party “United Russia” won a constitutional majority (315 out of 450 mandates) (Duma 2007), and this allowed it to make almost every decision in the Duma. This ensured the adoption of full control of the political scene by a single party, on which, however, allowed the functioning of a concessionary opposition. In accordance with the Constitution, V. Putin could not be a candidate for president for the third time. Moreover, he assured that “we will never change the Constitution “under ourselves” (Телеканал Дождь 2020). So in the 2008 presidential election, he supported a member of his team, the young technocrat Dmitry Medvedev, who won the election with 70.28% of the vote. Considered more liberal than Vladimir Putin, President Dmitry Medvedev set as his main task an extensive program of state modernization, aimed at renewing the Russian economy and society, reducing the country’s dependence on oil and gas. Moreover, he emphasized that “modernization will not be possible without democratization and the development of civil

society institutions”. He stressed that a balanced democracy would provide the political and economic flexibility that Russia needs, and assured that Russia’s political system would be open, flexible and complex. He also initiated a major reform of the judiciary, and launched a campaign against corruption in Russia. During his presidency, D. Medvedev initiated liberal changes - the restoration of direct elections of governors (Federal Law “On Amendments to the Federal Law “On General Principles of Organisation of Legislative (Representative) and Executive Bodies of State Power of the Constituent Entities of the Russian Federation”); Federal Law “On Basic Guarantees of Electoral Rights and the Right to Participate in Referendums of Citizens of the Russian Federation” of 02.05.2012 N 40-FZ) the liberalization of the rules for registering political parties (Federal Law of 02.04 2012 N 28-FZ “On Amending the Federal Law “On Political Parties”), the lowering of the suffrage threshold in parliamentary elections (Federal Law No. 41-FZ of 02.05.2012 “On Amending Certain Legislative Acts of the Russian Federation in Connection with Reducing the Minimum Percentage of Voters’ Votes Required for Admission to the Distribution of Deputies’ Mandates in the State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation”). These changes were important for the democratization process, but no major and deep structural transformations took place during his term. Dmitry Medvedev, however, was not a stand-alone politician. Being one of Vladimir Putin’s closest allies, he worked with him in a *president-premier* tandem and proved his personal loyalty by withdrawing his candidacy from the next elections in 2012. At one time considered a very flexible politician, in the eyes of many, especially in the West, he thus damaged the reputation as a liberal he had enjoyed during his presidency (Forsal.Pl 2018).

On December 4, 2011, elections to the State Duma of the sixth term were held, which resulted in the pro-Putin “United Russia” winning for the third consecutive time, with 238 mandates. The parliament saw the emergence of groupings of the well-known concessionary opposition (Communist Party of the Russian Federation, Fair Russia, Liberal Democratic Party of Russia) (Central Election Commission of the Russian Federation 2011). The official results of the vote provoked significant protests in the country, as various falsifications were reported on a massive scale on the day of the vote. Numerous protests were held in most major Russian cities on December 10, 2011, and one of the largest rallies was held in Moscow’s Bolotnaya Square (in Russian - Болотная

площадь), where were gathered between 75,000 and 150,000 participants (Грани.Ру 2011). Another wave of protests, which was huge in scope, was caused by the results of the March 4, 2012 presidential election, when V. Putin won for the third time with 63.60% of the vote. The elections used the same methods of falsifying the results as in the parliamentary elections as well. The largest action turned out to be the one called “March of the People” or “March of the Millions”, which took place in Moscow on May 6 to protest the inauguration of V. Putin. About 100,000 people came out to Bolotny Square. But the protest was successfully suppressed by the police forces (Самедова 2012). From that time mass protests or strikes were and are immediately suppressed by the police or army. Participants in the actions were detained and arrested (Bartnicki 2011, 134).

CHARACTERISTICS OF MODERN POLITICAL REGIME IN RUSSIA

Unlike authoritarian regimes in Africa or South America, the opposition still existed and continues to exist in Russia, although its positions and authority in society are severely undermined (Bartnicki 2011, 137). The fading strength of the opposition often flows from its internal and absurd disintegration and the conformism of its individual leaders. There was also the case of the murder of opposition politician Boris Nemtsov, which should be attributed to the actions of the regime, but there is no direct evidence of this.

Having monopolized the political scene, the ruling party “United Russia” easily won a constitutional majority and in the next parliamentary elections to the State Duma: as in 2016, gaining 343 mandates out of a possible 450, as in the last elections in September 2021. - 324. Traditionally, the parliament has included: Communist Party of the Russian Federation (having won 42 mandates in 2016 and 57 in 2021), Fair Russia (having won 23 mandates in 2016 and 27 at the last election held in autumn 2021) and LDPR (having 39 mandates in 2016 and 21 in 2021), continuing to declare their “oppositionism” (CEC of the Russian Federation No. 56/541-7 of 23 September 2016; CEC of the Russian Federation No. 61/467-8 of 24 September 2021). In this way, they are further creating the illusion of democratic choice for Russian citizens and the Western world.

V. Putin's enormous popularity was not shaken by either the war with Georgia, the financial crisis or the handover of the presidency to Dmitry Medvedev. Moreover, the criminal annexation of Ukraine's Crimea strengthened it even more. So on March 18, 2018, he won the election without much trouble and was elected president of Russia for a fourth term, receiving 76.69% of the vote. D. Medvedev remained prime minister of the government. In July 2020, enacted a series of amendments to the Constitution, (1993) among which was a particularly important clause to abolish restrictions on the number of presidential terms and allow the re-election of a person who serves as president at the time the amendments take effect as well. Thus, Vladimir Putin was given the right to delete ("zeroing", in Russian – "обнуление") his presidential terms after 2024, thereby gaining the de facto right to be re-elected until 2036 (Federation Council (State Duma Committee on State Construction and Legislation). According to the Democracy Index ranking, the current regime in Russia is considered as authoritarian (Economist Intelligence Democracy Index 2022). And according to the reports „Freedom House” Russia is a country without freedom (Freedom House Report 2022) with consolidated authoritarian regime (Freedom House Report 2022). Various terms are now being used to characterize the modern political system of the Russian Federation, which took form in the first decades of the 21st century. Many political analysts term this regime as authoritarianism, the core of which is super-presidential power, based on one-person-President V. Putin and the cult of his person (Shevtsova 2010, 267; Czachor 2018, 190). Some define the current regime as “rival authoritarianism” (Słowikowski, 2011, 35–36), “authoritarianism” (Bartnicki 2010, 219–220) or even as a “soft totalitarian regime” (Radio Free Europe 2006). It is also possible to encounter terms such as “controlled democracy” (Isajew and Baranow 2008, 193), “imitative democracy” (Lachowicz 2014, 121–122), “authoritarian-democratic hybrid” (Prokop 2015). Some even refer to the political system of the modern Russian Federation as an “Asian democracy” (Potulski 2012, 167).

CONCLUSION

In 2000 Russia had a chance to enter the next stage - the stage of consolidating democracy and overcoming the typical for post-socialist state problems. However, the gradual socio-political transformation initiated by the new President V. Putin (who was elected head of state

through democratic elections in 2000) showed the opposite movement; a gradual shift away from democracy began. Even when D. Medvedev was president, V. Putin remained a key and central figure in the state, serving as prime minister. In the first decade of the 21st century, the third wave of the retreat from democracy began in Russia. The current political system of the Russian Federation is classified as authoritarianism, the unifying element of which is super-presidential power, based on the individual V. Putin, despite the fact of having a democratic constitution. The chances of initiating a democratic transformation in the near future are today assessed as negligible, and the scenario of such events is inconceivable. The case of Russia and the history of its last thirty years show that S. Huntington was right, democracy as well as the processes of its spread are unstable, changeable and temporary. Democracy is not given once and for all. If “is not fought for” it is quite possible to establish a new authoritarian system. Thus, analyzing the changes in the political system of the Russian Federation we can conclude that the third wave of democratization, which began in the late 1980s, has already changed in the first decade of the 21st century in Russia to the third wave of retreat from democracy. The example of Russia only confirms the rational statement of S. Huntington that democratization, like ocean waves, may prove to be a short-lived and volatile phenomenon.

REFERENCES

- Ágh, A. 1998. *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Ágh, A. 1998. *The Politics of Central Europe*. Praha: Metropolitan University Prague.
- Antoszewski, A. 1999. “Proces i zmiana polityczna.” In *Studia z teorii polityki*, A. Jabłoński & L. Sobkowiak (eds.). Wrocław: University of Wrocław Press.
- Antoszewski, A. 2015. “Normatywne i empiryczne teorie demokracji.” *Politeja* 4 (36).
- Bartnicki, A. 2010. “Wybrane problemu rosyjskiego quasi-autorytaryzmu Studia.” *Politologiczne* 18: 219–220.
- BBC Russian. n.d. „Путинский Петербург.” Poslednji pristup 25. novembar 2021.
- Bujwid-Kurek, E. And D. Mikucka-Wójtowicz. 2015. *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i*

- Południowo-Wschodniej. Podręcznik akademicki.* Kraków: Jagiellonian University Press.
- Czachor, R. 2015. *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej.* Wrocław: Wrocław University Press.
- Czachor, R. 2018. "Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji o władzę w postradzieckich systemach autorytarnych." *Politeja* 4 (55): 177–192.
- DW.com. 2012. „Марш миллионов вылился в массовые столкновения и срыв митинга.” Posednji pristup 5. april 2022. <https://www.dw.com/gu/марш-миллионов-вылился-в-массовые-столкновения-и-срыв-митинга/a-15932992>.
- Federal Law “On Amendments to the Federal Law “On General Principles of Organisation of Legislative (Representative) and Executive Bodies of State Power of the Constituent Entities of the Russian Federation” and the Federal Law “On Basic Guarantees of Electoral Rights and the Right to Participate in Referendums of Citizens of the Russian Federation” of 02.05.2012 N 40-FZ (latest version). April 04 2022. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_129119/.
- Federal Law “On Political Parties” of 11.07.2001 N95-FZ. November 25 2021. <http://kremlin.ru/acts/bank/17169>.
- Federal Law No. 41-FZ of 02.05.2012 “On Amending Certain Legislative Acts of the Russian Federation in Connection with Reducing the Minimum Percentage of Voters’ Votes Required for Admission to the Distribution of Deputies’ Mandates in the State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation”. April 25 2022. <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102071991&backlink=1&&nd=102151262>.
- Federal Law of 02.04 2012 N 28-FZ “On Amending the Federal Law “On Political Parties” (as amended). April 04 2022. <https://base.garant.ru/70156286/>.
- Federal Law of 30.06.2006 On Amending Certain Legislative Acts of the Russian Federation in Part of Cancelling the Form of Voting Against All Candidates (Against All Candidate Lists). November 25 2021. <https://rg.ru/2006/07/15/golosovanie.html>.
- Federal Law of 5 December 2006 N 225-FZ On Amending the Federal Law “On Basic Guarantees of Electoral Rights and the Right to Participate in Referendums of Citizens of the Russian Federation”

- and the Civil Procedure Code of the Russian Federation. November 25 2021. <https://rg.ru/2006/12/07/vybory-izm.html>.
- Forsal.pl. 2018. „Медведев: Давни либерал, лоялни сојузник Путина. Ким jeste Дмитриј Медведев?” Poslednji pristup 4. april 2022. <https://forsal.pl/artykuly/1122159,miedwiediew-dawny-liberal-lojalny-sojuznik-putina-kim-jest-dmitrij-miedwiediew-sylwetka.html>.
- Freedom House. 2005. „Freedom in the World 2005.” Freedom House. Poslednji pristup 14. januar 2022. https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/2005.pdf.
- Freedom House. 2022. „Freedom in the World 2022.” Freedom House. Poslednji pristup 29. jul 2023. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world#Data>.
- Freedom House. 2022. „Nations in Transit 2022. Russia.” Freedom House. Poslednji pristup 29. jul 2023. <https://freedomhouse.org/country/russia/nations-transit/2022>.
- Grani.ru. 2011. „Марш миллионов вылился в массовые столкновения и срыв митинга.” Poslednji pristup 5. april 2022. <https://graniru.org/Politics/Russia/activism/m.193917.html>.
- Grzywna P., Lustig J., N. Stepień-Lampa N., and B. Zasepa. 2017. *Między idea, pasją a działaniem. Księga jubileuszowa dedykowana dr hab. Marianowi Mitrędze*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Huntington S. 1995. *Trzecia fala demokratyzacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Isajew B., and N. Baranow. 2008. *Stosunki polityczne i proces polityczny we współczesnej Rosji*. Moskwa: Moscow State University Press.
- Jendrysko, J. 2016. “Rola Jednej Rosji na rosyjskiej scenie politycznej.” *Studia Politicae Universitatis Silesiensis* 17: 143.
- Lachowicz, W. 2014. “Reżim polityczny „demokracji zarządzanej” w Rosji: współczesne wyzwania dla transformacji.” *Dziennik Rady Najwyższej Ukrainy* 4: 121–122.
- Linz J.J. and A. Stepan A. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-communist Europe*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press.
- Morlino, J. 2011. *Changes for Democracy. Actors, Structures, Processes*. New York: Oxford University Press.
- Potulski, J. 2012. “Rosja w poszukiwaniu modelu reżimu politycznego – „poliarchia zachodnia” czy „azjatycka demokracja”. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne* (3).

- President of the Russian Federation. 2000. Decree N 849 “On the Plenipotentiary Representative of the President of the Russian Federation in the Federal District.” November 15 2021. <http://sfo.gov.ru/polpred/polpred/doc5/>.
- President of the Russian Federation. 2004. Decree N 1603 “On the Procedure for Consideration of Candidates for the Position of the Highest Official (Head of the Highest Executive Body of State Power) of the Subject of the Russian Federation.” November 25 2021. <http://kremlin.ru/acts/bank/21806>.
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Radio Free Europe/Radio Liberty. 2006. „Текст статьи.” Poslednji pristup 25. maj 2022. <https://pressroom.rferl.org/a/1105888.html>.
- Reporters Without Borders. 2006. „2006 World Press Freedom Index.” Posednji pristup 25. novembar 2021. https://web.archive.org/web/20061127153021/http://www.rsf.org/article.php3?id_article=17476.
- Reporters Without Borders. 2008. „2008 Press Freedom Index.” Posednji pristup 25. novembar 2021. <https://web.archive.org/web/20090607100340/http://www.rsf.org/en-classement794-2008.html>.
- ResearchGate. 2015. „Демократично-авторитарная гибрида: редефиниция категории теоретической.” Poslednji pristup 25. maj 2022. https://www.researchgate.net/publication/283481910_Demokratychno-autorytarna_hybyryda_redefinicija_kategorii_teoretycznej.
- Resolution of the CEC of the Russian Federation No. 56/541-7 of 23 September 2016 “On Establishing the General Results of the Election of Deputies to the State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation of the Seventh Convocation.” May 04 2022. http://cikrf.ru/law/decreed_of_cec/2016/09/23/56-541-7.html.
- Resolution of the CEC of the Russian Federation No. 61/467-8 of 24 September 2021 “On Establishing the General Results of the Election of Deputies to the State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation of the Eighth Convocation.” May 04 2022. http://www.cikrf.ru/analog/ediny-den-golosovaniya-2021/p_itogi/.
- Resolution of the Central Election Commission of the Russian Federation of 9 December 2011 No. 70/576-6, Moscow “On the results of

- the election of deputies to the State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation of the sixth convocation. Moscow “On the results of the election of deputies to the State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation of the sixth convocation.” April 04 2022. <https://docs.cntd.ru/document/902316731>.
- Resolution of the Central Election Commission of the Russian Federation “On the Results of the Election of the President of the Russian Federation” <http://cikrf.ru/analogue/prezidentskiye-vybory-2018/itogi-golosovaniya/> (date of access 17-05-2022).
- Shevtsova, L. 2010. *Samotnie państwo. Dlaczego Rosja nie stała się Zachodem i dlaczego jest jej ciężko z Zachodem*. Moskwa: Carnegie Moscow Center.
- Słowikowski, M. 2010. “Rozważania nad naturą reżimu politycznego Rosji.” In *Rosja. Refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), 33–60.
- Text of the adopted law sent to the Federation Council (State Duma Committee on State Construction and Legislation. May 17 2022. <https://sozd.duma.gov.ru/download/7E417C45-0EA2-4755-B26B-6C841FA60BCB>.
- The Constitution of the Russian Federation 1993. July 27 2023. <http://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm>.
- The Economist Intelligence Unit. 2022. „Democracy Index 2022. Frontline democracy and the battle for Ukraine.” Poslednji pristup 27. jul 2023. https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf?mkt_tok=NzUzLVJJUS00MzgAAAG-KV6hEWPBYk33hD9noCJPpu2O7o-4M8Rvi76pmDQQLZcVTYD-jUDIJLDI5EFxR8SYAdh0xNITo4Fe6yake3lToz4Og9g9e9TjaJb-mIA-kuHE1ddLw&ref=spectacles.news.
- Whitehead, L. 2002. *Democratization. Theory and Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- YouTube. 2020. „Как Путин 20 лет говорил, что Конституцию менять не будет // Дождь.” Poslednji pristup 30. novembar 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=y0v7001OW4Q>
- Аргументы и Факты. 2012. „Текст статьи.” Poslednji pristup 25. novembar 2021. <https://aif.ru/politics/world/35455>.
- Восточноевропейский институт. 2022. „Авторитаризм России и Китая – все большая проблема.” Poslednji pristup 17. maj 2022. <https://wei.org.pl/2022/blogi/bezpieczenstwo/agnes-tycner/autorytaryzm-rosji-i-chin-coraz-wiekszym-problemem/>.

- Государственная Дума. 2007. „История Государственной Думы.”
Poslednji pristup 30. novembar 2021. http://duma11.ru/history_index.php3.
- Коммерсантъ. 2020. „Текст статьи.” Poslednji pristup 25. novembar 2021. <https://www.kommersant.ru/doc/4302515>.
- Российская газета. 2004. „Губернаторы.” Posednji pristup 25. novembar 2021. <https://rg.ru/2004/12/01/gubernatori.html>.
- Российская газета. 2006 „Свобода слова в России.” Posednji pristup 25. novembar 2021. <https://rg.ru/2006/06/06/svoboda.html>.

Артјом Сусолија*

Универзитет Националне комисије за образовање, Краков

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ У XXI ВЕКУ. СЛУЧАЈ РУСИЈЕ

Сажетак

Главни циљ истраживања овог чланка био је да се процени природа и начин трансформације политичког система Русије током последње 23 године. Процес трансформације који се тамо одвија, анализиран је у контексту парадигме Трећег таласа Семјуела Хантингтона, која је, по мишљењу аутора, највише одговарала променама које су се дешавале у Руској Федерацији после 2000. године. У вези са наведеним, покушано је да с одговори на следећа истраживачка питања: Прво, која је била специфичност демократизације политичког система у последње 23 године у Русији? Друго, да ли је у првим деценијама 21. века почео *де факто* повлачење од демократизације? Треће, да ли се политички систем Руске Федерације сада може сматрати потпуно ауторитарним? Демократска трансформација у Русији у блиској будућности оцењује се као проблематична, а могући сценарио таквих догађаја тренутно делује нерепрезентативно. Као што се може видети из дубинске анализе, демократизација није стање које се постиже једном за свагда, то је изузетно сложен процес и захтева стално, систематско усавршавање и учешће грађана, чиме се политички систем Русије још увек не одликује. Истраживачке методе које је аутор користио при писању овог чланка биле су студија случаја, метода доношења одлука и систематске методе.

Кључне речи: Русија/Руска Федерација, демократизација, Семјуел Хантингтон, Трећи талас демократизације

* Имејл-адреса: susoljaartem@ukr.net.

* Овај рад је примљен 15. јануара 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 327(73)

DOI: 10.5937/spm83-48538

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 1/2024.

Vol. 83

стр. 119-140

Ристо Митровић*

*Факултет политичких наука,
Европски универзитет Брчко Дистрикт*

АНАЛИТИЧКИ ЦЕНТРИ У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА

Сажетак

Двадесети вијек је у Сједињеним Америчким Државама донио бројне новине у свим аспектима друштвеног живота укључујући и политику и ангажман у истој. Локалне и државне политике које су до тада биле строго повјераване изабраним чиновницима постале су предмет интересовања новоформираних организација задужених за прикупљање података о политикама, њихово анализирање и, кроз закључке, давање препорука о даљим акцијама потребним за побољшање постојеће или стварање нове политике у одређеној сфери политичког дјеловања.

Сагледавањем једновјековног историјата аналитичких центара у Сједињеним Америчким Државама познатијим под именом „тинк тенк“ (think tanks) могуће је увидјети како је мјењање политичке и социо-економске климе државе утицало на потребу за прилагођавање оваквих институција што је изњедрило бројне облике дјеловања и нове сфере интересовања аналитичких центара Сједињених

* Имејл-адреса: risto4569@gmail.com.

Америчких Држава. Поред тога, развој нових технологија наметнуо је и прилагођавање аналитичких центара истим кроз кориштење нових медијума за презентацију постигнућа и заговарање промјена које њихове анализе сматрају потребним.

Кроз анализирање начина дјеловања, утицаја политичких оријентација, презентовања резултата истраживања али и финансијског елемента ових организација добијамо бољи увид у значај оваквих организација у модерним политичким токовима једне од најмоћнијих држава свијета.

Кључне речи: аналитички центри, трустови мозга, тинк тенкови, Сједињене Америчке Државе, политика, утицај

УВОД

Анализа, праћење и разумијевање прошлих и садашњих као и предвиђање будућих догађаја од значаја је свакако један од најсложенијих процеса данашњице, како у свим осталим пољима па тако и у политици, како на унутрашњем тако и на међународном плану. Разумијевање прошлости да би боље схватили поруке садашњих догађаја и избјегли или наметнули кретање у одређеном правцу у будућности је свакако један од најзначајнијих талената које имају научници и сарадници у престижним организацијама које се једним именом могу назвати трустови мозга.

Центри за истраживање, анализу и ангажман јавних политика играју кључну улогу у стварању увида оријентисаних на политику како о домаћим тако и о међународним питањима. Њихов примарни циљ је да креаторима политика и јавности пруже добро информисане перспективе, олакшавајући процес доношења одлука о значајним питањима јавне политике. Трустови мозга могу бити повезани са политичким партијама, владиним тијелима, интересним групама, приватним корпорацијама или дјеловати као независне невладине организације (НВО). Функционишући као веза између академске заједнице и заједнице која креира политику, ове институције дјелују као независни гласови који се, бар званично, залажу за јавне интересе (McGann 2007, 11).

Аналитички центри су у Сјеверној Америци доживјели значајну експанзију, с посебним нагласком на Сједињеним Америчким

Државама. Укупни број истраживачких центара у овом региону је у последње вријеме порастао на импресивних 2.397, а већина њих, 2.203, налази се у САД-у. Ово удвостручење од 1980. године одражава значајну експанзију интелектуалних центара и институција оријентисаних на политику. Скоро 8% истраживачких центара са сједиштем у САД-у је лоцирано у главном граду државе што наглашава кључну улогу града као жаришне тачке за интелектуални дискурс, формулисање политике и стратешку размјену идеја између трустова мозга односно тзв. тинк тенкова (think tanks).

За разлику од укупног раста у односу на осамдесете године прошлог вијека, у посљедњих 12 година у Сједињеним Државама и Европи дошло је до примјетног пада у стопама оснивања нових трустова мозга. Ова промјена сугерише сазријевање или консолидацију постојећих аналитичких центара па се фокус помјера са стварања нових на оптимизацију утицаја и дјелотворности постојећих институција (McGann 2020, 15).

ВРСТЕ И ОБЛИЦИ АНАЛИТИЧКИХ ЦЕНТАРА

Према Џејмсу Мекгену (*James McGann*), једном од најзначајнијих научника који су посвећивали пажњу истраживању тинк тенкова, ове организације у Сједињеним Државама имају један од три облика:

1. Традиционални тинк тенкови који концентришу своје ресурсе искључиво на научном истраживању политике (Hoover Institution);
2. “Think-and-do tanks”, који спроводи истраживање и анализу политике али и информисање и утицање на јавност по питањима исте (Brookings Institution, Carnegie Endowment for International Peace, Economic Policy Institute – EPI, Heritage Foundation);
3. “Do tanks”, који сву своју енергију усмјерава на преузимање и ширење идеја и приједлога политика других истраживачких центара (Free Congress Foundation, Demos) (McGann 2007, 12).

Поред споменуте Мекгенове категоризације на основу тренутно активних трустова мозга њихових начина рада, циљева и тема које ове институције обрађују у свом истраживачком раду могуће је извести неколико врста истраживачких центара:

1. Истраживачки и академски центри

Ова категорија класичних аналитичких центара обухвата центре попут Хувер Институције (Hoover Institution) које су уско везане за академску заједницу, често повезане са универзитетима или истраживачким институцијама и који дају приоритет ригорозним истраживачким методологијама и научним стандардима. Споменута Институција при Универзитету Станфорд је одличан примјер за овај тип труста мозгова наглашавајући академску извршност у свом истраживању економске политике, политичких наука и националне безбједности.

2. Истраживачки центри за заговарање политика

Неки трустови мозгова усвајају приступ оријентисан на заговарање политика, активно промовишући специфичне агенде и идеолошке перспективе. Примјер оваквог центра је Херитеџ фондација (Heritage Foundation) која се јавно залаже за конзервативне принципе, ограничену владу и рјешења за слободно тржиште. Ова и сличне институције поред истраживачког рада и публицирања истог учествују и у јавним наступима, медијским кампањама и законодавном заговарању кроз које настоје утицати на политичке процесе и одлуке.

3. Нестраначки или двопартијски истраживачки центри

Ова категорија укључује институције које се поносе одржавањем нестраначког или, у случају САД-а, двостраначког става попут Савјета за међународне односе (Council on Foreign Relations) који, бар званично, настоји нагласити објективност и посвећеност пружању уравнотежених перспектива о међународним политикама и потезима као своје адуте. Овакви истраживачки центри би за циљ требало имати премошћавање идеолошке подјеле зарад вишег, националног интереса помоћу прагматичних рјешења која могу добити подршку у цијелом или већинском дијелу државног политичког спектра.

4. Трустови мозгова усмјерени на посебне области политичког дјеловања

Многи трустови мозгова фокусирају се на специфичне области политике, бавећи се циљаним питањима са дубином и стручношћу која произилази из стручности и прецизне усмјерености кадра који спроводи истраживања унутар институција попут Института

Урбан (Urban Institute) који је добар примјер јер је исти специјализован за истраживање социјалне и економске политике са посебним фокусом на питања положаја појединаца у данашњој социо-економској клими САД-а. Овакве институције углавном постају ауторитети у својим областима дајући увиде и образоване препоруке о сложеним изазовима са којим се могу суочити доносиоци одлука у датим сферама а пружају и уточиште за истомишљенике који желе чути оно у шта вјерују представљено у мејнстрим медијима и научим институцијама.

5. Аналитички центри за спољну политику и међународне односе

Специјализовани центри за анализу спољне и глобалне политике су током и након Хладног рата учврстили као један од кључних фактора у спољнополитичком дјеловању САД-а. Брукингс Инститиција (Brookings Institution) и већ споменути Савјет за спољне послове (Council on Foreign Affairs) само су неки од институција које својим фокусом на међународне односе и економску политику, како државну тако и међународну, представља примјер овог типа тинк тенка који кроз своје обимне публикације и јавна иступања доприносе обликовању става нације о глобалним питањима и пружају вриједан увид у регионална и свјетска геополитичка кретања и дипломатске стратегије.

6. Војно-технолошки аналитички центри

Институције попут RAND корпорације (RAND Corporation), као најпознатије од многих, често се концентришу на науку, технологију и истраживања везана за сигурност и националну безбједност државе на националном и међународном плану. Ови истраживачки центри настоје премостити јаз између све више незаустављивог технолошког напретка и импликација класичне политике, нудећи смјернице о модерним питањима као што су сајбер сигурност, вјештачка интелигенција и одбрамбене технологије.

7. Економски и тржишни истраживачки центри

Поред наведених, битна ставка сваког друштва јесте и економија па је зато и анализа исте, и на микро и на макро нивоу, саставни дио истраживања центара попут Като Института (Cato Institute) који своја истраживања усмјеравају на економску политику, залажући се за принципе слободног тржишта, ограничену владину

интервенцију и индивидуалне слободе. Ове институције доприносе економском дискурсу, нудећи перспективе које су, на основу политичког опредјељења институције, у складу са класичним либералним или више конзервативнијим идеологијама и ставовима по питању вођења државне економске политике.

8. Центри за истраживање специфичних јавних политика

Поред споменутих облика аналитичких центара који се фокусирају на доста шири обим питања попут спољне или економске политике, у последње вријеме су на тинк тенк сцени САД-а све више присутни аналитички центри попут Урбан-Брукингс центра за порезну политику који својим дјеловањем производе научна истраживања која доносе информације о појединачним политичким одлукама које могу директно утицати на појединца или социјалну групу. Иако релативно нова појава, са развојем и наметањем либералнијег размишљања, прије свега код младих у САД-у, за очекивати је да ће овакве организације добити још више моћи у наредним изборним циклусима а назнаке чега су видљиве и у периоду настанка овог рада.

УЛОГЕ АНАЛИТИЧКИХ ЦЕНТАРА

Аналитички центри односно трустови мозгава у САД-у имају бар једну од четири улоге:

1. Истраживачка и аналитичка

Истраживачки центри попут Брукингс Институције, који дају приоритет истраживању и анализи, играју фундаменталну улогу у обликовању политичких дискусија и одлука. Ови истраживачки центри улажу велика средства у окупљање тимова стручњака, истраживача и научника који се баве вишеструким политичким областима. Кроз ригорозно, мултидисциплинарно истраживање, прикупљање података и објективну анализу, они производе мноштво извјештаја и других врста публикација који могу послужити као основа за даља истраживања или спровођење одређених политичких акција попут доношења нових или прилагођавања постојећих политика и законских рјешења.

Примарна функција ових истраживачких центара је управо да креаторима политика и јавности пружи дубље разумијевање сложених питања. Разјашњавањем замршених тема олакшавају потенцијално доношење одлука заснованих на чињеницама и доказима. Утицај њиховог рада сеже даље од непосредних разматрања политике и доприноси ширем интелектуалном дискурсу који окружује друштвене изазове. Кроз, како представници ових институција кажу ванпартијске, добро одрађене анализе, ови трустови мозга имају за циљ да просвијетле, образују и подигну квалитет јавне дебате о најзначајнијим питањима САД-а данашњице.

2. Заговарачка – промоција идејних политичких рјешења кроз наметање наратива

Истраживачки центри који усвајају приступ оријентисан на заговарање, као што је Херитеџ фондација, служе као моћни покретачи идеолошких наратива који за циљ имају прилагођавање постојећих или стварање нових законских оквира. Ове институције активно промовишу специфичне политичке агенде и залажу се за одређене идеолошке перспективе. Њихова функција сеже даље од традиционалног истраживања и издавања публикација, обухватајући приступ јавности, медијске кампање и директан ангажман са креаторима политике.

Истраживачки центри оријентисани на заговарање су инструментални у утицању на политички пејзаж представљањем увјерљивих аргумената за наратив који заступају. Путем објављивања текстова, појављивања у медијима и циљаних порука путем плаћених реклама, они настоје утицати на јавно мнијење и добити подршку за политичка рјешења која заступају дјелујући дјелимично као лоби група. Иако се ови трустови мозга могу суочити с критикама због потенцијалне пристрасности, њихова улога у убризгавању идеолошке разноликости у процес креирања политике је значајна за унапређење плурализма који је битан при доношењу нових политика.

3. Непристрасно-аналитичка – премошћавање подјела и подстицање националног политичког консензуса

Истраживачки центри посвећени нестраначкој или двостраначкој анализи, попут Савјета за спољне односе, играју кључну улогу у премошћивању идеолошких подјела. Ове институције дају

приоритет објективности и интересу државе, настојећи да пружи уравнотежене перспективе о сложеним питањима. Функција нестраначких истраживачких центара је да служе као интелектуални посредници, нудећи прагматична рјешења која могу добити подршку у цијелом политичком спектру што је у случају САД подршка Републиканаца и Демократа, односно већег дијела њихових конференција.

Одржавајући приврженост неутралности, ови трустови мозга дјелују као поуздани извори информација за креаторе политике који траже свеобухватне и непристрасне увиде чиме доприносе широј култури изградње консензуса.

4. Академска – укључивање образовних институција у савремени политички дискурс

Трустови мозга блиско повезани са академским институцијама, попут Хуверове Институције која је смјештена на Универзитету Станфорд, уносе академску строгост у политички дискурс. Ове институције дјелују на раскрсници научног истраживања и класичног политичког дјеловања што им даје додатни ниво строгаће али и вјеродостојности у својим активностима. Њихова функција укључује провођење истраживања које је у складу са академским стандардима, често користећи стручност научника из различитих области за рјешавање друштвених изазова данашњице са циљем пружања мултидисциплинарног увида у одређену тему анализе.

Улога ових аналитичких центара је да интегришу научне увиде о теми истраживања у будуће политичке расправе о истој. Комбинацијом строгости академског истраживања са релевантношћу из стварног свијета они доприносе нијансираном разумијевању сложених академских али и друштвених питања данашњице. Рад ових институција служи за премошћивање јаза између академске заједнице и креатора политике, осигуравајући да истраживање засновано на доказима даје информације о практичним политичким одлукама.

НАСТАНАК И РАЗВОЈ АНАЛИТИЧКИХ ЦЕНТАРА У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА

Коријени аналитичких центара односно трустова мозга у Сједињеним Америчким Државама могу се пратити од почетка

20. вијека. Карнегијева задужбина за међународни мир (Carnegie Endowment for International Peace), основана 1910. године, била је међу првим институцијама које су усвојиле модел који личи на модерни тинк тенк. Под вођством председника Николаса Мерија Батлера (*Nicholas Murray Butler*), задужбина је постала организација фокусирана на истраживање са мисијом да допринесе глобалном миру и дипломатији.

Филантроп Роберт С. Брукингс (*Robert S. Brookings*) је поставио преседан за нестраначка истраживања заснована на доказима, постављајући темеље за будуће трустове мозга. Почетком 20. вијека, Брукингс је замислио организацију која ће премостити јаз између академског истраживања и практичних потреба креатора политике. Његова визија је била да створи нестраначку институцију посвећену спровођењу објективног истраживања заснованог на доказима које би могло да информише и унапреди државно управљање.

Институт за државна истраживања службено је основан 8. децембра 1916. у Вашингтону. Институт је 1927. спојен са двије друге институције које је основао Брукингс, Институтом за економију (*Institute of Economics*) и Роберт С. Брукингсовом Школом за економију и владу (*Robert S. Brookings Graduate School of Economics and Government*), заједно формирајући данашњу Брукингс Институцију. Мисија Институције је спровођење дубинског, нестраначког истраживања зарад побољшања политика и управљања на локалном, државном и глобалном нивоу (*Brookings Institution, n. d. a*). Брукингсови научници су имали запажене улоге у утицају на формирање владиног буџетског система 1920-их, стварање социјалног осигурања 30-их, Маршаловог плана 40-их година, побољшање процеса председничке транзиције 1950-их, стварање основе за дерегулацију 1960-их и успостављање конгресне канцеларије за буџет 1970-их. Током 1980-их покренули су и пионирски рад на пољима здравствене заштите, пореске политике, социјалне помоћи, јавних служби и финансирања кампања 1990-их а након терористичких напада 11. септембра, Институција се упустила и у истраживање ефикаснијих начина организовања америчке државне одбране (*Brookings Institution n. d. b*).

Данашња Брукингс Институција је сачињена од неколико истраживачких центара попут центара за истраживање влада, економије, спољне политике, глобалне економије и развоја, блискоисточних

влада као и Одбрамбене иницијативе 21. вијека а финансира се кроз подршку различитих филантропа, фондација, корпорација али и влада (Brookings Institution n. d. b).

У другој половини прошлог вијека, истраживачки центри су прошли стратешку еволуцију у свом приступу укључивању креатора политике и јавности. Значајно је да су субјекти попут лондонског Адам Смит Института (Adama Smith Institute), који су повезани с Америчким институтом за предузетништво (American Enterprise Institute – AEI) и Центром за политичке студије (Center for Political Studies), препознали значај ефективног дијељења идеја у кључним тренуцима. Херитец фондација, коју су 1973. основали бивши помоћници у Конгресу Едвин Феулнер (Edwin Feulner) и Пол Вејрих (Paul Weyrich), појавила се као трансформативна сила у преобликовању пејзажа аналитичких центара и увођењу револуционарних комуникацијских техника. Они су замислили утицајнију улогу истраживачких центара у процесу креирања политике, наглашавајући обавезност разумијевања потреба креатора политике. Одступајући од конвенционалне праксе тада већ традиционалних трустова мозга као што је Брукингс Институција, Херитец се држао концепта „истраживања политике брзог одговора“. У суштини, ово је укључивало удаљавање од дугих студија у формату књига које су креатори политике често игнорисали управо због опширности истих. Умјесто тога, истраживачи Херитеца су били усмјерени на стварање и дистрибуцију сажетих извјештаја који се баве право-временим и релевантним питањима политике. Такав рад је Херитец довео у позиција да играју јако важну улогу у стварању економске политике Роналда Регана познате као „geonomics“ која је довела до значајних микро и макроекономских резултата држава, а што у коначници доказује позиционирање оваквих аналитичких центара као кључних елемента у стварању и имплементацији најважнијих политика Сједињених Америчких Држава. Научници из овог и сличних истраживачких центара су се све чешће почели појављивати као ауторитативни гласови на телевизији и радију, као свјedoци пред законодавним одборима, координатори семинара, радионица и конференција за различите публице укључујући у исте и креаторе политике, новинаре, конгресно особље, професоре са престижних универзитета и др. Поред рада на публикацијама, личним интернет блогovima и појављивања у медијима, истраживачи су постали све активнији у универзитетским и политичким кругovima, често

одржавајући предавања и учествујући у политичким кампањама у улози савјетника (Abelson 2019, 245-246).

РАЗЛИКЕ У НАЧИНУ РАДА АНАЛИТИЧКИХ ЦЕНТАРА

Поред различитих врста аналитичких центара на основу тема истраживања, бројност трустова мозга подразумева и различите приступе у начину презентовању резултата истраживања од чега, нарочито у модерном времену тзв. брзог живота, зависи ефикасност њиховог утицаја на политику и јавни дискурс. Неки од начина интеракције са конзументима информација које ове институције пружају су:

- Традиционалне публикације

Једна од традиционалних метода које аналитички центри користе за представљање резултата својих истраживања је путем публикација у академском стилу, као што су истраживачки радови, анализе и сажети анализа различитих политика и извјештаји о истим. Ови документи су често богати детаљима, пружајући дубинске анализе сложених питања па тако, на примјер, Институт Урбан објављује истраживачке извјештаје који се баве различитим аспектима социјалне и економске политике, представљајући детаљне податке, методологије и закључке у формату доступном креаторима политика и другим истраживачима и аналитичарима.

- Сажети политика и извршни сажети истраживања

Препознајући све већу потребу за концизним и приступачним информацијама, многи аналитички центри допуњују своје опсежне извјештаје сажетима о политикама и резимеима. Примјер за овај тип рада јесте Херитец фондација која издаје сажетке заједно са својим истраживачким извјештајима, осигуравајући да креатори политике и шира јавност брзо схвате суштину свог истраживања без упуштања у опсежне анализе на основу којих се дошло до датих закључака. Због тога ови краћи документи често служе као неки од аргумената за будуће политичке потезе доносиоца политичких одлука.

- Интерактивни медији и инфографика

У дигиталном добу, аналитички центри користе интерактивне медије и инфографику како би представили своја открића на визуелно привлачан начин за новије генерације. Динамични визуелни прикази, интерактивне интернет странице и анимиране презентације могу учинити сложене информације доступнијим широј публици. Многи центри који раде на питањима социјалне и економске правде као и другим друштвено одговорним питањима користе инфографику и интерактивне визуализације података како би пренио кључне тачке и статистике везане за иста, повећавајући разумијевање истих и, у завршници, ангажман јавности.

- **Јавни догађаји и конференције**

Многи трустови мозгава организују јавне догађаје, конференције и семинаре како би своје резултате истраживања представили директно публици. Ови догађаји пружају прилику стручњацима да се укључе у интеракцију лицем у лице, одговоре на питања и подстакну дијалог. Институт Аспен, на примјер, је домаћин конференција и догађаја који окупљају креаторе политика, друштвене активисте и лидере али и ширу јавност како би разговарали о најзначајнијим питањима и подијелили различите увиде у тематику о којој се говори.

- **Појављивање у медијима и писање тзв. Оп-Ед-ова**

Аналитички центри разумију важност интеракције с медијима како би појачали своје поруке. Објављивањем чланака, доприносом новинским чланцима и појављивањем у телевизијским интервјуима, стручњаци из тзв. тинк тенкова могу изнијети своје налазе широј публици. Један од примјера јесте изразито прогресивни Центар за амерички напредак који активно сарађује с медијима како би промовисао своја истраживања и препоруке за различите, према њима, друштвено одговорне политике.

- **Подкасти и вебинари**

Како би досегли ширу публику и укључили се у динамичније разговоре, тинк тенкови су све више прихватили подкастинг и вебинаре као средства којим достижу своју публику. Ови формати омогућавају стручњацима да разговарају о својим резултатима истраживања у тону разговора, разлажући сложене теме у широј јавности приступачније дискусије. Брукингс Институција, на

примјер, има мрежу подкаста у којима стручњаци расправљају о својим истраживањима и њиховим импликацијама на приступачан и језички разумљив начин што директно утиче на ширење опсега утицаја који институције попут Брукингса имају.

- Друштвене мреже и друге интернет платформе

Истраживачки центри препознају моћ платформи друштвених медија за брзо ширење информација и интеракцију са разноликом публиком. Платформе попут до скоро Твитер-а а данас Икс-а (Twitter, X), Линкдин-а (LinkedIn) и Јутјуб-а (Youtube) користе се за размјену кључних резултата истраживања, укључење у дискусије у реалном времену и повезивање са креаторима политике, новинарима и широм јавношћу. Като Институт који је познат по својим либералнијим перспективама активно користи друштвене мреже за дијељење резултата истраживања, инфографике и учествовање у расправама о политици и политикама.

СПОЉНОПОЛИТИЧКИ АНАЛИТИЧКИ ЦЕНТРИ

Један од најважнијих аналитичких центара заинтересованих за спољну политику у САД-у јесте Савјет за спољне односе (Council on Foreign Relations – CFR). Савјет је невладина организација која окупља водеће стручњаке из области међународних односа, политике, економије и војне стратегије. Основан је 1921. године и има за циљ пружање препорука и анализа које обликују спољну политику Сједињених Америчких Држава. Сматра се трустом мозга јер окупља елитне представнике из разних сектора, укључујући политику, бизнис, академску заједницу и медије док чланови савјета често заузимају кључне позиције у администрацијама, процесу доношења закона и извршења политика, чиме имају значајан утицај на обликовање спољне политике САД-а. Савјет за спољне односе издаје тромјесечни часопис Форин Аферс (Foreign Affairs), као и мноштво студија о различитим аспектима свјетских послова. Ипак, можда је најпознатији по својој истакнутој и ексклузивној групи чланова. Међу 3.500 чланова широм државе, који морају бити номиновани прије него што се Савјету придруже, су бивши предсједници, државни секретари и други креатори политике на високом и највишем нивоу.

Ова организација има низ специјализованих комитета који се баве различитим аспектима међународних односа, укључујући трговину, безбједност, економију и људска права. Њихове препоруке често постају основа за политичке одлуке и стратегије спољне политике државе. Поред тога, Савјет такође организује догађаје, дискусије и конференције које окупљају кључне актере у области међународних односа, пружајући им прилику да размјене идеје и информације (Abelson 2018, 245).

Важно је напоменути да, док се Савјет често сматра кључном организацијом у обликовању спољне политике, постоји низ других организација, тинк тенкова, лобиста и медијских групација које такође играју значајну улогу. Ове мреже „мозгова“ заједно доприносе обликовању и вођењу спољне политике САД-а, а њихов утицај може варирати у зависности од тренутних политичких, економских и безбедносних околности.

Атлантски савјет (Atlantic Council) који је основан 1961. године као невладина организација посвећена је промоцији трансатлантског савезништва између Сједињених Америчких Држава и Европе и окупља лидера из политике, привреде, академских кругова и цивилног друштва како би расправљали о кључним питањима међународних трансатлантских односа. Савјет пружа платформу за дијалог и сарадњу између САД-а и Европе, што може имати дубок утицај на спољну политику обје стране. Њихови истраживачки радови, препоруке и догађаји такође често служе као извор информација и смјерница за политичаре и доносиоце одлука у обликовању спољне политике (Atlantic Council n.d.).

ВОЈНО-ТЕХНОЛОШКИ АНАЛИТИЧКИ ЦЕНТРИ

Војно-технолошки аналитички центри су још једна значајна група аналитичких центра чија је сфера интересовања војно-технички напредак државе а које играју кључну улогу у обликовању политике националне безбједности, нудећи стратешке анализе постојећих техника, стратегија и технологија али и подстичући иновације у одбрамбеној индустрији. Међу бројним центрима овог типа истиче се RAND Корпорација (RAND Corporation) као најпрепознатљивија институција која је значајно допринијела одбрамбеном и сигурносном аспекту државе од свог оснивања 1948.

године. Функције оваквих истраживачких центара су вишеструке и обухватају стратешку анализу, формулацију политике, технолошке иновације и планирање могућих сценарија. Ове институције се баве свеобухватним анализама питања националне сигурности, процјењујући геополитичке трендове, војне способности и пријетње које се појављују а њихов циљ је да креаторима политике пружи информисане процјене које доприносе формулисању одбрамбених и безбедносних на доказима заснованих политика (RAND Corporation, n.d.).

Један значајан аспект улоге RAND Корпорације лежи у њеној посвећености објективној и непристрасној анализи која је видљива у раду институције. Истраживачи у RAND-у који потичу из различитих области доносе мултидисциплинарну перспективу војним и одбрамбеним питањима. Ово опредјељење осигурава да су анализе и препоруке које нуди институција утемељене на политички и војно-индустријски непристрасним процјенама. Корпорација је позната по свом фокусу на дугорочно стратешко размишљање па тако, осим пружања идеја за рјешавање тренутних проблема, институција предвиђа будуће изазове омогућавајући креаторима политике да доносе одлуке у складу са дугорочним сигурносним интересима нације.

У домену технолошких иновација, војно-технолошки трустови мозгава активно доприносе напредовању одбране државе кроз процјењивање и стручну анализу нових технологија, укључујући вјештачку интелигенцију, сајбер ратовање и напредно оружје, дајући препоруке о њиховој интеграцији у модерним сукобима. Овај проактивни ангажман осигурава да америчке оружане снаге остану на челу технолошких способних организација тог типа на свијету (McGann 2007, 131-134).

УТИЦАЈ АНАЛИТИЧКИХ ЦЕНТРА НА ПОЛИТИЧКА КРЕТАЊА

Политиколози истраживачким центрима приступају из двије перспективе: неки их сматрају дијелом устаљене политичке елите, док их други виде као једну од бројних институционализованих групација које се боре за пажњу и утицај у плуралистичком систему стварања политике. Међутим, ова гледишта не пружају свеобухватно разумијевање врсте и нивоа утицаја који аналитички центри имају

у креирању политике. Истраживања показују да трустови мозга имају највећи утицај у раним фазама процеса креирања политике, посебно у артикулацији и формулацији питања.

Доналд Абелсонова (*Donald E. Abelson*) истраживања сугеришу да утицај оваквих организација у Вашингтону има различите облике па тако неке институције свој посао обављају дискретно, иза кулиса, постижући значајан успјех без тражења публицитета, док друге усвајају експлицитнији приступ трансформацији јавног мнијења о питањима и могућим политичким рјешењима које заступају. У различитом степену, тинк тенкови у Сједињеним Државама користе неке или све од следећих стратегија како би утицали на креаторе политике, академике, бизнис лидере, новинаре али и ширу јавност:

- одржавање јавних трибина и конференција на којима се расправља о разним питањима унутрашње и спољне политике;
- подстицање научника на одржавања јавних предавања и обраћања;
- свједочење пред одборима и пододборима Конгреса;
- издавање књига, часописа, билтена, сажетака политика;
- креирање е-маил листа за дистрибуцију како би се олакшао приступ новим публикацијама као и објављивање кључних информација о раду свог института на интернет страницама;
- циљање појединачних дијелова јавности током годишњих кампања прикупљања средстава;
- повећање изложености коришћењем различитих друштвених мрежа и медија (Abelson 2018, 90).

ПОЛИТИЧКА ОРИЈЕНТАЦИЈА АНАЛИТИЧКИХ ЦЕНТРА

Утицај политичке оријентације на трустове мозга у Сједињеним Државама је вишеструки феномен, о чему говори разнолик низ организација које обухватају идеолошки спектар САД-а. Херитец фондација, конзервативни тинк тенк, досљедно се залаже за

ограничену владу, политику слободног тржишта и снажну националну одбрану. Његово и истраживање сличних аналитичких центара попут Америчког института за предузетништво (АЕИ) често је у складу с конзервативним вриједностима, залажући се за смањење прописа, смањење пореза и снажно војно присуство.

У домену либертаријански оријентисаних истраживачких центара Като Институт се истиче као заговорник индивидуалних слобода, слободног тржишта и неинтервенционистичке спољне политике. Његово истраживање оспорава ширење државних овлашћења и наглашава важност очувања и поштовања личних слобода. На центристичком дијелу политичког спектра, Брукингс Институција и Центар за стратешке и међународне студије (Center for Strategic and International Studies) заузимају уравнотеженији приступ, бавећи се економским и друштвеним изазовима, као и изазовима националне безбједности, спољне политике и глобалног управљања уз мјешавину тржишно оријентисаних и рјешења која подржава тренутна владајућа струја државе. Истраживања ове врсте тинк тенкова често одражавају прагматичан став, покушавајући премостити идеолошке подјеле и пронаћи заједнички језик о питањима која обично дијеле политичке фракције у САД-у.

С друге стране, Центар за амерички напредак (Center for American Progress), либерално настројена институција, фокусира се на прогресивне приоритете као што су економска и социјална правда, климатске промјене и реформа здравствене заштите. Рад Центра одражава посвећеност рјешавању друштвених изазова кроз владину интервенцију и прогресивна политичка рјешења. Институт за економску политику (ЕПИ) и Институт Урбан су још неки од либерално усмјеренијих аналитичких центара који свој рад фокусирају на економске политике које промовишу права радника и рјешавање неједнакости прихода у различитим друштвеним групама (расним, полним, сексуалним и сл.). Истраживања оваквих организација често подржава и промовише прогресивне економске иницијативе, као што су повећање минималне плате и широке мреже социјалне заштите (McGann 2007, 145-168).

ФИНАНСИРАЊЕ АНАЛИТИЧКИХ ЦЕНТАРА

Финансирање аналитичких центара у Сједињеним Америчким Државама је сложен и вишеструки процес, који укључује различите

изворе који доприносе њиховом раду, истраживачким иницијативама и заговарању политика. Истраживачки центри играју кључну улогу у обликовању јавног дискурса, утичу на политичке одлуке и доприносе интелектуалном пејзажу па је разумијевање финансијских механизма иза ових институција саставни дио разумијевања њихове независности или зависности, приоритета и укупног утицаја.

Један од примарних извора финансирања истраживачких центара са сједиштем у САД-у су приватне донације појединаца, фондација и корпорација. Богати филантропи и фондације са одређеном идеолошком или политичком оријентацијом могу одлучити да подрже тинк тенкове који су усклађени с њиховим вриједностима. Уколико се у потпуности не ослањају на исте, ове донације често долазе са мање обавеза у поређењу са државним финансирањем, што омогућава тинк тенковима да задрже одређени степен независности у својим истраживањима и напорима за утицањем на политике.

Корпоративно спонзорство је још један значајан извор финансирања за тинк тенкове. Компаније, посебно оне са интересима у одређеним областима политике, могу пружити финансијску подршку тинк тенковима који спроводе истраживања релевантна за њихове индустрије. Иако овај извор финансирања може допринијети финансијској одрживости тинк тенкова, он такође поставља питања о потенцијалним сукобима интереса и утицају корпоративних донатора на истраживачке програме.

Државно финансирање представља значајан дио финансирања трустова мозга у Сједињеним Државама. Истраживачки центри често примају грантове или уговоре од федералних и државних владиних агенција за спровођење истраживања о различитим политичким питањима. Иако ово финансирање може побољшати кредибилитет и досег тинк тенкова, оно такође може изазвати забринутост у вези с независношћу истраживања.

Чланарине и појединачни доприноси присталица чине још један финансијски ток за неке тинк тенкове. Чланство често долази са погодностима као што је приступ ексклузивним догађајима, публикацијама и резултатима истраживања. Поред тога, индивидуални доприноси широке базе присталица могу допринијети финансијској стабилности тинк тенкова уз одржавање разноврсне базе финансирања што индиректно утиче и на разноврсност и слободу истраживања без утицаја „великих донатора“.

Посљедњих година, тинк тенкови су такође истраживали алтернативне токове прихода, као што су организовање конференција, семинара и програма обуке како уживо тако и путем претплата на интернет страницама. Ови догађаји не служе само као платформе за ширење налаза истраживања, већ и остварују приход кроз ко-тизације и спонзорства (McGann 2007, 45-54).

Повољно пореско окружење у Сједињеним Државама игра значајну улогу у стварању атмосфере добродошлице за тинк тенкове. Означене као добротворне организације према Закону о интерним приходима, ове организације уживају значајну подршку различитих филантропских фондација и корпорација а у замјену за своје доприносе, донатори добијају значајне пореске олакшице.

Поред тога, САД се може похвалити снажном културом политичког предузетништва, што је довело до оснивања истакнутих трустова мозга као што су Херитеџ фондација, Като Институт и Центар за амерички напредак. Ове организације су основали политички предузетници који су показали способност да обезбиједи неопходна средства за унапређење и залагање за своју визију политике коју њихова држава треба да прати. За разлику од других напредних земаља као што је Канада, гдје владине иницијативе често подстичу постојање трустова мозга, већина трустова мозга у Сједињеним Државама, Великој Британији, Њемачкој и другим европским земљама ослања се на финансирање приватног сектора (Abelson 2019, 241).

Значајан утицај на финансијску стабилност труста мозга има и тренутна социо-економско и политичка струја која влада у друштву државе па се тако на примјер током цвјетања конзервативизма у Регановом периоду, док су се либералније институције за истраживање политике бориле за финансијски опстанак, Херитеџ фондација се почела издвајати као једна од водећих и најутицајнијих тинк тенк организација америчког главног града управо због нешто конзервативнијег приступа политици и политикама који је привлачио финансијску подршку све већег броја појединаца и корпорација али и владајуће струје тог доба (Abelson 2018, 163).

ЗАКЉУЧАК

Аналитички центри познатији као тинк тенкови у Сједињеним Америчким Државама су, од свог настанка почетком прошлог вијека, постали важан фактор у политичким и друштвеним дискурсима као и у политичким процесима стварања или реформисања одређених мање или више битних државних политика.

Од стварања Карнегијеве задужбине за међународни мир преко Брукинга, Херитеца, Урбана до модерних тинк тенкова посвећених специфичним елементима социо-економске сфере живота државе и појединаца, успјешни тинк тенкови су кроз различите начине функционисања, структуре, презентације резултата, финансирања успјели да себе позиционирају као “go-to” елемент за информисање о кључним ставкама везаним за одређене политике. Било то традиционалним презентовањем резултата истраживања у књигама, сажецима или другим облицима физичке или интернет публикације, или појављивање представника тинк тенкова на мејнстрим медијима и коментарисање тренутних парадигми кроз сферу сопствених истраживања, аналитички центри су кључни у разумијевању домаћих и свјетских кретања у неким од области за које су исти заинтересовани, од смањења пореза до свјетских геополитичких „игара“ нуклеарних сила.

Поред свих других тинк тенкова у САД-у највећу моћ и најконсеквентније дјеловање свакако имају спољнополитички и војно-технолошки аналитички центри који својим дјеловањем могу, уколико желе, индиректно утицати на стварање нових и другачије разумијевање тренутних и прошлих спољнополитичких акција и војних сукоба што их ставља у посебну групу организација које држе велику моћ у својим рукама а којим се не придаје довољно пажње и контроле. Линија између спољнополитичког тинк тенка и лоби групе је у данашње вријеме танка, а сагледавањем различитих облика финансирања бројних тинк тенкова могуће је претпоставити да се интереси финансијера често могу или морају поклапати са главним ставкама заговарања које тинк тенкови јавно промовишу кроз своје публикације, јавна појављивања, онлајн платформе али и у разговорима са доносиоцима политичких одлука. Ипак, кроз примјену различитих облика финансирања и одвраћање од великих грантова и донација, тинк тенкови добијају апсолутну истраживачку слободу коју могу искористити за побољшање стања у друштву

путем заговарања одговарајућих политика и праваца којим се држава и њени законодавци требају усмјерити.

Аналитичке центре можемо подијелити на неколико различитих начина али суштина остаје иста а то је да је циљ оваквих организација, поред разумијевања тренутних или прошлих дешавања, директно утицање на стварање нових и реформисање постојећих политика зарад прилагођавања новим свјетским кретањима која су основа истраживања оваквих центара или које овакви центри желе видјети у будућности због личних политичких афинитета организација и залагања за њихову верзију „бољег сутра”.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Abelson, Donald E. 2018. *Do Think Tanks Matter? Assessing the Impact of Public Policy Institutes*. Montreal, McGill-Queen's University Press.
- Abelson, Donald E. 2019. From Generation to Generation Reflections on the Evolution of Think Tanks“. *International Review of Public Policy*, Vol. 1, N°2, 2019.
- Atlantic Council n. d. “About the Atlantic Council.” Poslednji pristup 7. decembar 2023. www.atlanticcouncil.org/about/.
- Brookings Institution n. d. a. “About Us.” Poslednji pristup 3. decembar 2023. www.brookings.edu/about-us/.
- Brookings Institution n. d. b. “Our History.” Poslednji pristup 28. oktobar 2023. www.brookings.edu/about-us/our-history/.
- McGann, James G. 2007. *Think Tanks and Policy Advice in the United States, Academics, advisors and advocates*. New York: Routledge.
- McGann, James G. 2020. *2020 Global Go To Think Tank Index Report*. Pennsylvania: University of Pennsylvania.
- RAND Corporation n. d. “About the RAND Corporation.” Poslednji pristup 7. decembar 2023. www.rand.org/about.html.

Risto Mitrović*

Faculty of Political Science, European University Brčko District

ANALYTICAL CENTERS IN THE UNITED STATES OF AMERICA

Resume

The twentieth century in the United States of America brought numerous innovations in all aspects of social life, including politics and engagement in it. Local and state policies, which, until then, were strictly entrusted to elected officials, became the subject of interest of newly formed organizations in charge of collecting relevant data on policies, analyzing them, and, through conclusions, making recommendations on further actions needed to improve existing or create new policies in a certain sphere of politics.

By looking at the century-long history of analytical centers in the United States of America, better known as “think tanks”, it is possible to see how the changing political and socio-economic climate of the country affected the need to adapt such institutions, which gave rise to numerous new forms of activity and new spheres of interest for those centers in the USA. In addition, the development of new technologies forced the adaptation of analytical centers to them through the use of new systems for the presentation of achievements and advocating changes that their analyses deem necessary. By analyzing the methods of operation, the influence of different political ideologies, various ways of research result presentation, and also how these organizations are being financed, we get a better insight into the importance of such organizations and their activities in the modern political currents of one of the most powerful countries in the world.

Keywords: analytical centers, think tanks, United States of America, politics, policy, influence

---

* E-mail address: risto4569@gmail.com

· Овај рад је примљен 03. јануара 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.

Slobodan Radojević*

University of Defence, Military Academy, Belgrade

Srdan Blagojević**

University of Defence, Military Academy, Belgrade

NATIONAL INTEREST OF THE REPUBLIC OF SERBIA FOR PARTICIPATION OF SERBIAN ARMED FORCES IN PEACEKEEPING OPERATIONS

Resume

Peacekeeping operations are one of the instruments for resolving crises in the world and preventing armed conflicts that threaten global peace and security. This article argues that the participation of the Serbian Armed Forces in UN missions contributed to peacekeeping in the world and produced positive benefits for the country. Namely, the Serbian Armed Forces inherits the tradition of many years of participation in UN and EU peacekeeping operations. This article first provides an overview of the most important contributions of the Republic of Serbia to peacekeeping operations, focusing on the important role that this activity plays in the achievement of foreign policy goals, national development and international relations. This is followed by the presentation of national legislation that regulates the Serbian Armed Forces participation in peacekeeping operations. Therefore, peacekeeping operations are recognized as a type of multilateral mechanism for achieving cooperation between the Republic of Serbia and the UN/EU and a contribution to building trust and the position of a reliable partner in international relations. The theory of international relations that explains such

---

* E-mail address: slobodan.radojevic@va.mod.gov.rs.

** E-mail address: nacelnik.va@va.mod.gov.rs.

actions of states is the realism theory. In accordance with realists school of thought, state national interests for participation in peacekeeping operations are military security issues, national and strategic interests as well as economic interests, and increased credibility and power of states in international relations. Starting from the fact that global security is comprehensive and indivisible, states are even more interested in participating in peacekeeping operations and perceive it as their national interests and an element of foreign and security policy. This is the initial thesis from which the authors base their analysis presented in the paper.

Keywords: Republic of Serbia, Serbian Armed Forces, peacekeeping operations, international relations, realism theory, national interests

INTRODUCTION

In the post-Cold War era, there have been a series of crises and armed conflicts that threaten international security and world peace. The international community and international organizations need to intervene in most of them conducting peacekeeping operations. Consequently, in the modern world peacekeeping operations are becoming an instrument necessary for resolving crises in the world and preventing armed conflicts of regional and global character that are a threat to global peace and security, where, in addition to states, many non-state actors are present in international relations. Throughout recent history, peacekeeping operations have evolved and their changes have been largely tied to historical periods of current international relations.

As Professor Dragan R. Simić observes, there is a “surprisingly high agreement of authors from different schools of international relations” (2002, 45), that the keeping of peace is in third place in terms of the importance of goals whose achievement is more difficult, regardless of the international system, order or international society. Also, nations must understand that maintaining world peace takes precedence over their own ideological or political views.

Participation in peacekeeping operations is actually at the center of the concept that global security is comprehensive and indivisible (Cronin 2010). The paper starts with the interpretation of realism theorists about the participation of states in peacekeeping operations. Peacekeeping operations based on appropriate legal bases are possible

modalities for the realization and protection of the national and security interests of participating country. Neack argues that the “realist explanation of state participation in UN peacekeeping operations is that states do whatever they can, given their power resources, to protect and preserve their national interests” (Neack 1995). As Findlay (1996, 8) put it: states participate in peacekeeping operations because it is “decidedly in their national security interests.” According to this realist explanation, “participation in peacekeeping is thus understood primarily as an instrument to foster states’ national interests” (Hutabarat 2014, 190). According to Pugh (2004, 50-51), “peacekeeping enables governments of contributing states to increase their international clout or to subsidize the maintenance of their armed forces”. In the realist perspective, state national interests for participation in peacekeeping operations are not only defined in terms of military security issues, but also in terms of economic interests, as well as increased credibility and power in international relations.

In research conducted by Ishizuka (2003) it is claimed that “states have been positively and willingly participating in peacekeeping”, because “they have been attracted by the benefits from peacekeeping which enhance their national interests”. Consequently, Ishizuka concludes, that “states maintain their peacekeeping policy consistently as far as their national interests are valid and significant”. Meiske and Ruggeri (2017) are quite clear when they claim that countries see mission participation as ‘a tool of foreign policy’ to pursue national interests in the international arena.

As emphasized global security is comprehensive and indivisible, states are even more interested in participating in peacekeeping operations and perceive it as their national interests and an element of foreign and security policy. This is the initial thesis from which the authors base their analysis presented in the paper.

Peacekeeping is a technique designed to maintain peace, no matter how fragile, where the fighting has ended, as well as to assist in the implementation of agreements reached with the participation of peacekeepers. Over the years, peacekeeping has evolved from a primarily military model of monitoring ceasefires and segregation of forces after interstate wars, to incorporating a complex model composed of many elements – military, police and civilians – working together to help torn-apart countries create conditions for sustainable and lasting peace (UN 2008).

UNITED NATIONS PEACEKEEPING OPERATIONS

UN peacekeeping began in 1948 when the Security Council approved the deployment of UN military observers in the Middle East to monitor the ceasefire agreement between Israel and its Arab neighbors – an operation known as the United Nations Truce Supervision Organization (UNTSO). Since then, the UN has conducted 71 peacekeeping operations (missions) in various environments and conditions. Over the past 75 years, more than 2 million personnel, from 125 countries, have participated in UN peacekeeping operations. The UN is currently conducting a total of 11 peacekeeping operations on three continents (United Nations Peacekeeping 2023).

According to the UN, today's multidimensional peacekeeping operations serve “not only to maintain peace and security, but also to facilitate the political process, protect civilians, assist in the disarmament, demobilization and reintegration of former combatants; support the organization of elections, protect and promote human rights and assist in restoring the rule of law” (UN Peacekeeping n. d.).

Previous experiences have also shown that in order for UN peacekeeping operations to succeed, they must be accepted as legitimate and credible, especially in the eyes of the local population. The mission achieves international legitimacy by having the approval of the UN Security Council, but also by the way it is implemented on the ground, given that the strength, discipline and honesty of peacekeepers, as well as the prudence with which they use force, respect for local customs, institutions and laws as well as the decency with which they treat the local population, can have a direct impact on the perception of its legitimacy.

Serbian Armed Forces in Peacekeeping Operations

The contribution of the Serbian Armed Forces in peacekeeping operations is based on the security and defense needs and interests expressed in the National Security Strategy, the Defense Strategy and other doctrinal and legal acts.

The missions of the Serbian Armed Forces (SAF) are:

“Defense of the Republic of Serbia from external armed threats;

Participation in building and preserving peace in the region and the world and

Support to civilian authorities in combating security threats” (SAF n. d. a).

As defined in the Defense Strategy, the second mission is participation in building and preserving peace in the region and the world is realized through participation in international military cooperation and participation in peacekeeping operations (Defense Strategy of the Republic of Serbia 2019; Ignjatijević 2018). Furthermore, the Defense Strategy states: “by participating in multinational operations under the mandate of the United Nations and the European Union crisis management operations, the Republic of Serbia contributes to fulfilling the function of the defence of the country, strengthening its position in international relations and protecting the universal values of the international order, such as human rights, democracy and the rule of law.” (Defense Strategy of the Republic of Serbia 2019, 17).

Units of the Serbian Armed Forces conduct peacekeeping operations and missions within the peacekeeping force, under the auspices of the United Nations, the European Union and the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Serbian Armed Forces conduct peacekeeping operations in accordance with the Law on Engagement of the Serbian Armed Forces and other Defence Forces in Multinational Operations outside the borders of Republic of Serbia (2009). During the operation, the national contingent comes under the operational control of the peacekeeping command.

Depending on the mission’s mandate, parts of the Serbian Armed Forces may participate in the following peacekeeping operations:

- Peacekeeping, maintenance and peacekeeping operations;
- Conflict prevention and peace-building operations;
- Joint defense operations, in accordance with the decisions of the competent state bodies;
- Assistance operations to address the consequences of international terrorism and large-scale terrorist attacks, and
- Humanitarian operations.

Depending on the UN mandate, peacekeeping operations can be combat or non-combat, defined as “activities undertaken within the system of collective security and collective defense, in accordance with international law and ratified international agreements”, and participation in them is the second mission of the Serbian Armed Forces, which is based on the established security and defense needs and interests of the Republic of Serbia.

The Serbian Armed Forces has a Peacekeeping Operations Centre which conducts “training, selection, equipping, preparation and

deployment of individuals and units”, from the Ministry of Defence and the Serbian Armed Forces to multinational operations outside the borders of the Republic of Serbia (Peacekeeping Operations Centre, SAF, 2022).

Normative and legal basis for participation of SAF in peacekeeping operations

The manner of realization and protection of national interests is defined by strategic documents, in which most countries of the world similarly define challenges, risks and threats, with certain specifics characteristic of individual cases. States are establishing legal frameworks to send members of the military to peacekeeping operations abroad, as part of security, foreign and defense policy. The normative and legal basis for the engagement of the SAF in peacekeeping operations is defined in the Constitution of the Republic of Serbia, the National Security Strategy, the Defense Strategy, the Law on Defense, the Law on the Serbian Armed Forces and the Law on Engagement of the Serbian Armed Forces and other Defence Forces in Multinational Operations outside the borders of Republic of Serbia.

Use of the Armed Forces outside the borders, Article 140, of the Constitution stipulates that the Serbian Armed Forces “may be used outside the borders of the Republic of Serbia only upon the decision of the National Assembly of the Republic of Serbia” (Constitution of The Republic of Serbia 2006).

Article 2 of the Law on the Serbian Armed Forces prescribes that the “use of the Serbian Armed Forces outside the borders of the Republic of Serbia shall be stipulated by law” (Law on the Serbian Armed Forces 2007, 2009).

The Law on Defense (Art. 5, para. 4) states that the country’s defense is achieved through participation in peacekeeping operations (in multinational operations). Article 11, paragraph 9 stipulates that the President of the Republic decides on sending the Serbian Armed Forces to peacekeeping operations (in multinational operations) outside the country’s borders based on the decision of the National Assembly (The Law on Defense 2009).

Also, Law on Defense in Article 9 defines that The National Assembly enacts “laws and other general acts in the field of defense, exercises democratic and civilian control of the Serbian Armed Forces”, and among others, “decides on the use of the Serbian Armed Forces outside the territory of the Republic of Serbia” (The Law on Defense 2009).

The President of the Republic according to Law on Defense, Article 11, decides, in accordance with the law, on sending members of the Serbian Armed Forces to multinational operations, based on the decision of the National Assembly (The Law on Defense 2009). The Government proposes to the National Assembly the adoption of a law on the ratification of international agreements in the field of defense and military cooperation.

According to the Law on the Use of the Serbian Armed Forces and Other Defense Forces in Peacekeeping Operations outside the Republic of Serbia, the use of the Serbian Armed Forces and other Defense Forces in peacekeeping operations is decided on the basis of the Annual Plan, which determines their missions and tasks. The National Assembly considers and adopts the Annual plan for the use of the Serbian Armed Forces for the execution of planned peacekeeping operations in the current year. Based on the Annual Plan, the National Assembly decides on the participation of members of the SAF in peacekeeping operations, as well as on the extension of the time of their engagement and withdrawal from the peacekeeping operation.

The President of the Republic, on the basis of the decision of the National Assembly on participation, in accordance with the law, decides on sending members of the Serbian Armed Forces to multinational operations, at the proposal of the Minister of Defense.

According to the Law on Engagement of the Serbian Armed Forces and Other Defence forces in Multinational Operations outside the borders of the Republic of Serbia, Article 12, “the SAF and other defence forces’ personnel only, having completed training in the country or abroad; trained for specific tasks and in possession of relevant training certificates for participation in multinational operations, may be deployed in multinational operations” (Law on Engagement of the Serbian Armed Forces and other Defence Forces in Multinational Operations outside the borders of Republic of Serbia, 2009).

For each participation of members of the Serbian Armed Forces in peacekeeping operations, the Minister of Defense shall issue Rules of Engagement. It also concludes technical agreements which regulate the conditions for the engagement of members of the armed forces within peacekeeping operations, in order to execute the concluded international agreement on the basis of which a specific peacekeeping operation is conducted. Members of the Serbian Armed Forces may not be continuously in a peacekeeping operation for more than a year, except in case

of health impediment to return to the country, for technical reasons or at the request of the commander of the forces in a peacekeeping operation. The costs of preparation, participation and return of members of the Serbian Armed Forces and other defense forces from peacekeeping operations are financed from the budget of the Republic of Serbia.

As Tibor Szilvgyi, very precisely states: “The Serbian Armed Forces are allowed to stay abroad only in the framework of multinational missions, according to a UN Security Resolution, international obligations and the related decision of the Serbian Parliament, in harmony with the Serbian interests” (2020, 100-128).

In this section a brief overview of the normative and legal base is outlined, actually Serbia’s commitment to participating in multinational operations through strategic documents, constitutional and legislative framework, and international agreements. The Table 1. shows a comparative analysis of the legal and strategic framework for participation in peacekeeping operations of countries in Southeast Europe (Parliamentary Assembly of BiH, 2011). It can be seen that Serbia is leading in the normative organization of this area.

Table 1. Comparative analysis of the legal and strategic framework for participation in peacekeeping operations of countries in Southeast Europe

Country	Constitution	Law on Defense	Law on the Armed Forces	Law on the Use of the Armed Forces and Other Defense Forces in Peacekeeping Operations
Serbia	+	+	+	+
Albania	+			+
Bulgaria	+	+		
Romania	+			+
Hungary	+	+	+	
Slovenia	+	+	+	
Croatia	+	+		+
Bosnia and Herzegovina		+		+
Montenegro	+	+		+
North Macedonia	+	+		
Moldova	+	+		+

INTEREST OF THE REPUBLIC OF SERBIA FOR PARTICIPATING IN PEACEKEEPING OPERATIONS

Republic of Serbia as well as “countries around the world continue to see UN peacekeeping operations as central to maintaining the collective security system established by the UN Charter” (Fang, Li and Sun 2018). Actually, participation of the Serbian Armed Forces in peacekeeping operations „in the function of meeting foreign policy objectives is a very important activity, having in mind the fact that the Republic of Serbia affirms cooperative security concept. In such context, guided primarily by its national interests and capacities, our country invests great efforts in order to contribute to keeping peace and stability in the world” (Zotović 2018, 73).

On the other hand, the Republic of Serbia, like other countries that actively contribute to world peace, is aware of the facts and has built capacities that enable specialized training and education for its peacekeeping personnel.

Also, Serbia supports the institutional reforms in UN peacekeeping and assists in increasing the effectiveness of peacekeeping forces. Consequently, Serbia is committed to maintaining and strengthening the quality and sustainability of peacekeeping missions.

Through many years of participation in UN and EU missions, peacekeeping operations have been recognized as a form of multilateral mechanism for achieving cooperation between the Republic of Serbia and UN/EU and a contribution to building trust and the position of a reliable partner in international relations. It is necessary to add to that the contribution to preserving peace and stability in the region and the world, and the need to actively increase the possibility of the Republic of Serbia’s influence on the actions of international relations entities for nonviolent resolution of important international issues important for national interests.

In accordance with the National Security Strategy through the participation of military and civilian capacities in multinational operations and missions led by the United Nations, European Union and the Organisation for Security and Co-operation in Europe, the Republic of Serbia will contribute “to maintenance of peace and stability in the region and world” (National Security Strategy of the Republic of Serbia 2021, 32) and will improve its position as a reliable partner in international relations.

The participation of members of the Serbian Armed Forces in UN and EU peacekeeping operations is an important element of the foreign

policy of the Republic of Serbia, which significantly contributes to the favorable position of the Republic of Serbia in international relations. By engaging members of the Serbian Armed Forces in peacekeeping operations under the mandate of the European Union, within CSDP, the Republic of Serbia integrates into this important pillar of the EU. In this way, the Republic of Serbia is strengthening its security capacities towards EU membership. The participation of members of the Serbian Armed Forces in peacekeeping operations under the mandate of the EU has a very favorable influence on the overall process of European integration.

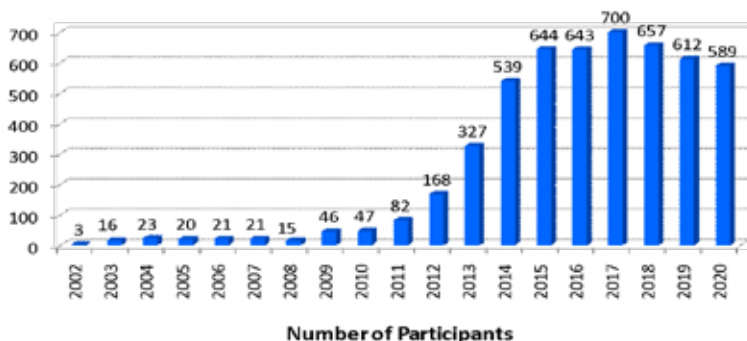
In this regard, the Serbian Armed Forces contribute to the defense and protection of national interests by building the necessary capabilities and capacities to participate in peacekeeping operations, which improves relations with collective security institutions in order to achieve world peace and develop a favorable security environment.

Namely, “since it considers the heritage of SFRY as its own, Serbia has had a long tradition of participation in the UN peacekeeping missions” (Milošević 2014, 165-183). It can be said that the Republic of Serbia has a long tradition of participation in achieving peace and security in the world, if we take into account that it is the legal successor of SFRY, which participated with its army (Yugoslav People’s Army – JNA) from the very beginning of UN engagement in peacekeeping missions.

After a decade of cessation of engagement caused by the conflicts on the territory of the former SFRY, participation in UN peacekeeping operations was renewed in 2002, when members of the Armed Forces were engaged in 16 peacekeeping operations in the world, in ten UN missions and six EU missions.

Number of participants of SAF in peacekeeping operations (Peacekeeping Operations Centre 2022) is shown in Figure 1.

Figure 1. Number of participants of SAF in peacekeeping operations

The Peacekeeping Operations Centre is a unit directly subordinated to the Operations Directorate (J-3) of the Serbian Armed Forces General Staff. The Peacekeeping Operations Centre intended for selection, training, equipping, preparation and deployment of individuals and units from the Ministry of Defence and the Serbian Armed Forces to multinational operations outside the borders of the Republic of Serbia.

Also, tasks of the Peacekeeping Operations Centre include coordination and control of forces deployed in multinational operations and planning and organization of modern courses, seminars and lectures in multinational operations for SAF and foreign armies (Peacekeeping Operations Centre 2022).¹

Currently, the Serbian Armed Forces are engaging 295 of its members in 8 peacekeeping operations under the auspices of the United Nations (4 missions), 3 under the European Union (EU) and one mission in Multinational Force and Observers (Peacekeeping Operations Centre 2023).

From the above, it can be concluded that 2009 was crucial because then the foundations were laid for new legal frameworks in defining the participation of the Republic of Serbia in peacekeeping operations, which affected the progressive increase in the engagement of members of the Serbian Armed Forces in peacekeeping operations.

The Serbian Armed Forces is sending its largest contingent of forces to the UNIFIL mission in Lebanon (Jukić, Slavković and Dumić 2017, 28-42). The Serbian Armed Forces has been participating in the UNIFIL peacekeeping operation since December 21, 2010, with staff officers. Since November 2012, UNIFIL has engaged an infantry platoon with a logistical support element, composed of 41 members of the Serbian Armed Forces, which was replaced in November 2013 by an infantry company composed of 130 members of the Serbian Armed Forces. Since December 2014, the contingent of the Serbian Armed Forces has been increased by hiring another platoon of 33 members. Last year 177 members of the Serbian Armed Forces were engaged in UNIFIL. Serbian Armed Forces contribution to UNIFIL includes a force protection platoon, an infantry company serving as an independent unit within the Spanish Battalion, staff officers at the Mission headquarters and a group of specialists tasked with providing support to our contingent (Ministry of Defence 2015).

Members of the Serbian Armed Forces have repeatedly received official recognition from the mission management for their demonstrated

---

¹ More details about Peacekeeping Operations Centre available at: (SAF n. d. b).

professionalism and high level of training in the execution of tasks, which often resulted in their inclusion in higher levels of mission management (Zotović 2018, 74-75). In July 2021 Under-Secretary-General for Peace Operations Jean-Pierre Lacroix thanked Serbia for its strong support to United Nations Peacekeeping. He particularly highlighted the engagement and establishment of the hospital by the Serbian Armed Forces, which according to him, “this has strengthened UN peacekeeping’s capacity to ensure that its personnel are able to receive the best possible medical care.” To date, “the Serbian medical unit has provided medical support to thousands of patients, including treating cases of COVID-19. In addition to aiding UN personnel, the unit has also conducted medical outreach to the local community” (United Nations, Serbia in PKO 2022).

Participation in peacekeeping operations, in addition to Serbia’s evident contribution to peace and security in the world, has a direct impact on training SAF in part of the missions and tasks assigned to it in Defense strategy. Further participating in peacekeeping operations, neutral states gain the necessary experience on the nature of modern security threats and ways to counter them, and gain experience for the implementation of deterrence strategies (Blagojević 2022).

The certain authors especially emphasize the humanitarian aspect of the participation of the Republic of Serbia in peacekeeping operations, in accordance with the humanity inherited by the Serbian Armed Forces (Žižić-Borjanović, Vučković-Dekić 2009, 253-254). This aspect of participation in peacekeeping operations has been developed by the Serbian Armed Forces as a capability in the past two decades and has been very successfully applied in operations where it has been engaged.

The Republic of Serbia has also played a crucial role in UN peacekeeping reform efforts. In particular, Serbia has been a vocal advocate for the modernization of peacekeeping operations to improve their effectiveness and efficiency. Serbia has also been actively involved in promoting the implementation of the UN Security Council Resolution 1325 on Women, Peace, and Security, which recognizes the critical role of women in all aspects of peacekeeping and peacebuilding activities (NAP for the Implementation of UN Security Council Resolution 1325, 2017–2020). In fact, as an example, the Chief of the Peacekeeping Operations Centre is a woman Colonel PhD Mirjana Milenković. “A total of 5,500 members of the Serbian Armed Forces are engaged in ten UN missions and six EU missions, of which 12 percent are female, which is an indication that the Serbian Armed Forces respect gender aspects

according to valid UN resolutions”,² Milenković said at the 20th anniversary of the Serbian Armed Forces participation in peacekeeping operations (Ministry of Defence 2022).

In future Serbian Armed Forces have the potential to reach UN requirements with the River Flotilla as a pivot for the participation in UN riverine missions. Serbian Military Academy has opportunities for education and training military riverine units for participation in the United Nations peacekeeping operations (Radojević, Šoškić and Radić, 2017, 371–376).

CONCLUSION

An overview of the engagement of members of the Serbian Armed Forces in peacekeeping operations under the mandate of the UN and the EU clearly shows the role of the Serbian defense system in the realization of foreign policy goals. The Republic of Serbia is committed to building and preserving peace in the region and the world, EU integrations, but also the construction and strengthening of military neutrality. In this regard, the Serbian Armed Forces contribute to the defense and protection of national interests by building the necessary capabilities and capacities to participate in peacekeeping operations, which improves relations with collective security institutions in order to achieve world peace and develop a favorable security environment.

Participation the Republic of Serbia “in missions under the EU umbrella could contribute to the increased Serbian credibility within the European community and, therefore, contribute to the success of the Serbian National Security Strategy” (Chun and Lee 2016, 213-232). Therefore, as a non-member state with full membership aspirations Serbia can participate in EU missions even before accession and in that way contribute to an increase in its credibility during the negotiation process.

The issue of security has always been highlighted as a priority for each society. A unique instrument presented through peacekeeping operations was adopted as a possible solution to security issues. In the newly created and present conditions, their importance increases, while national interests are being realized through a single functional organization of states, thus creating preconditions for effective confrontation with modern challenges, risks and threats that do not recognize state borders. Peacekeeping operations are linked to the system of collective

---

² More details about the event available at: (Ministry of Defence 2022).

security as an instrument necessary for resolving crises in the world and preventing armed conflicts of regional and global character that are a threat to global peace and security, where many non-state actors are present in international relations.

Relations in the world, emphasizing the issues of global and collective security, have imposed as a priority participation in peacekeeping operations in order to contribute to collective security, participation in the creation and maintenance of peace. In that way, the Republic of Serbia also recognized the possibility of engaging the capacity of the Armed Forces in building trust and the position of a reliable partner in international relations. Understanding that global security is one and indivisible is the starting point for the Republic of Serbia's contribution to the preservation of peace and stability in the region and the world and an active influence on the actors of international relations to resolve important international issues non-violently.

At the same time, it is one of the ways to contribute to the keeping of peace and stability in the region and the world, through active participation and increasing the possibility of the Republic of Serbia's influence on the activities of international relations and important international issues essential for national interests. It can be argued that by sending troops to peacekeeping operations abroad, the Republic of Serbia is showing readiness and, above all, the ability to contribute to maintaining international stability; projecting a positive image of the country as a responsible nation ready to act in the interests of world peace; increases the country's influence not only in the UN system, but also in the host country and the region in which it is engaged – including the promotion of economic interests. In that way, peace operations become a reflection of the credibility of the state and an element of the foreign policy of the state in international relations.

Serbia's participation in peacekeeping operations has strategic significance in several ways. Firstly, it demonstrates the country's commitment to regional stability and security, which can help to prevent the spread of conflict and crisis beyond its borders.

Secondly, Serbia's participation sends a signal that it is committed to adhering to international norms and standards, and can help to build trust and confidence with neighboring countries and the international community at large.

Thirdly, Serbia's participation in peacekeeping operations can provide valuable experience and training for its military personnel,

enhancing their skills and professionalism, which can contribute to the country's overall defense capabilities. This is particularly important given Serbia's aspiration to join the EU, which emphasizes the importance of strong defense and security capabilities.

REFERENCES

- Blagojević, Veljko. 2022. "Strateško promišljanje vojne neutralnosti Srbije: mogućnosti, izazovi i rizici." *Srpska politička misao*, posebno izdanje 2022: 123-146.
- Chun, Kwang Ho, and Eugene Lee. 2016. "Serbian Accession to the EU and CSDP Engagement: Crisis Management in Reworking." *The Journal of Eurasian Studies* 13 (1): 213-232.
- Constitution of the Republic of Serbia. "Official Gazette of the Republic of Serbia". No. 98/06.
- Cronin, Bruce. 2010. "Security Regimes: Collective Security and Security Communities." *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*.
- Defense Strategy of the Republic of Serbia. "Official Gazette of the Republic of Serbia". No. 94/19.
- Fang, Songying, Xiaojun Li, and Fanglu Sun. 2018. "China's Evolving Motivations and Goals in UN Peacekeeping Participation." *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*. 73 (3): 464-473.
- Findlay, Trevor. 1996. "The new peacekeeping and the new peacekeepers". In *Challenges for the New Peacekeepers*, ed. Trevor Findlay, 1-31. Oxford: Oxford University Press.
- Hutabarat, Leonard F. 2014. "Indonesian Participation in the UN peacekeeping as an Instrument of Foreign policy: Challenges and Opportunities." *Jurnal Global dan Strategis (Global & Strategis)*, 8 (2): 183-199. ISSN 1907 9729.
- Ignjatijević, Marija. 2018. *The importance of building interoperability of Serbian Armed Forces for participation in multinational operations*. Belgrade: Belgrade Centre for Security Policy.
- Ishizuka, Katsumi. 2003. "Peacekeeping and National Interests: Positive Factors Influencing Potential Contributing States." *Kyoei University Repository* (2003): 1-40.

- Jukić, Jadranko K., Rade V. Slavković, and Aleksandar D. Dumić, 2017. "Impact of the geopolitical environment on the execution of the UNIFIL multinational operation in Lebanon." *Vojno delo*. 69 (3): 28-42.
- Law on Defense, Accessed March 10, 2022. https://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadržaj/dokumenta/zakoni/Law%20on%20Defense.pdf.
- Law on the Serbian Armed Forces, "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 116/07 and 88/09 and in the "Official Military Gazette", No. 34/07 and 31/09.
- Law on Engagement of the Serbian Armed Forces and other Defence Forces in Multinational Operations outside the borders of Republic of Serbia, "Official Gazette of the Republic of Serbia". No. 88/09.
- Meiske, Maline, and Andrea Ruggeri. 2017. "Peacekeeping as a Tool of Foreign Policy." In *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Milošević, Marko. 2014. "Serbian civilian capacities for peace operations: untapped potential." *Journal of Regional Security*. 9(2): 165-183.
- Ministry of Defence. 2015. "Visiting Serbian peacekeepers in the UNIFIL mission in South Lebanon, 26.09.2015." Accessed 25 May 2022. <https://www.mod.gov.rs/eng/8772/u-poseti-srpskim-mirovnjaci-ma-u-misiji-unifil-na-jugu-libana-8772>.
- Ministry of Defence. 2022. "Ceremony to mark Peacekeeping Operations Centre Day and 20th anniversary of Serbian Armed Forces' participation in multinational operations, 17.11.2022." Accessed 13 November 2023. <https://www.mod.gov.rs/eng/19451/obelezen-dan-centra-za-mirovne-operacije-i-20-godina-ucesca-vojske-srbije-u-multinacionalnim-operacijama19451>
- Multinational operations, Multinacionalne operacije. Accessed 23 November 2022. <http://www.mnop.mod.gov.rs/>
- National Action Plan [NAP] for the Implementation of UN Security Council Resolution 1325 – Women, Peace and Security in the Republic of Serbia (2017–2020), Accessed 18 May 2023. http://1325naps.peacewomen.org/wp-content/uploads/2020/12/Serbia_NAP-1.pdf.
- National Security Strategy of the Republic of Serbia. 2021. The Republic of Serbia, Ministry of Defence, Defence Policy Sector, Strategic Planning Department. Belgrade. Accessed 11 December

2023. https://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/strategije/2021/Prilog2-StrategijaNacionalneBezbednostiRS-ENG.pdf
- Neack, Laura. 1995. „UN peace-keeping: In the interest of community or self?.” *Journal of Peace Research*. 32(2): 181-196.
- Parliamentary Assembly of BiH, “Procedura upućivanja pripadnika oružanih snaga u misije u inozemstvu, komparativni pregled, 2011.” Accessed November 22, 2022. <https://www.parlament.ba/Publication/Read/3957?title=procedura-upucivanja-pripadnika-oruzanih-snaga-u-misije-u-inozemstvu-&pageId=0>.
- Peacekeeping Operations Centre, Serbian Armed Forces. 2022. Accessed November 20, 2022. <https://www.vs.rs/en/units/serbian-armed-forces/general-staff/operations-department-j3/peacekeeping-operations-centre>
- Peacekeeping Operations Centre, Serbian Armed Forces. 2023. Presentation by LtCol Marko Marjanović, 24/11/2023.
- Pugh, Michael. 2004. “Peacekeeping and critical theory.” *International peacekeeping* 11(1): 39-58.
- Radojević, Slobodan, Šoškić, Svetislav, & Radić, Goran, 2017. “Analysis of Serbian military riverine units’ capability for participation in the United Nations peacekeeping operations.” *TransNav: International Journal on Marine Navigation and Safety of Sea Transportation* 11(2): 371-376.
- Serbian Armed Forces [SAF]. n. d. a. “Missions and tasks.” Accessed October 12, 2023. <https://www.vs.rs/en/about-saf/who-we-are/missions-and-tasks>.
- Serbian Armed Forces [SAF]. n. d. b. “Peacekeeping Operations Centre”. Accessed November 11, 2022. <https://www.vs.rs/en/units/serbian-armed-forces/general-staff/operations-department-j3/peacekeeping-operations-centre>.
- Simić, Dragan R., 2002. *Nauka o bezbednosti: savremeni pristupi bezbednosti*, Belgrade: Official Gazette of the Federal Republic of Yugoslavia and the Faculty of Political Sciences
- Szilvágýi, Tibor, 2020. “Serbia’s Military Neutrality and What Is behind It.” *National Security Review*. Issue 1: 100-128.

- United Nations [UN]. 2008. *United Nations Peacekeeping Operations – Principles and Guidelines*. United Nations: The Department of Peacekeeping Operations and the Department of Field Support.
- United Nations Peacekeeping [UN Peacekeeping]. 2021. “United Nations thanks Serbia for its contribution to peacekeeping.” Accessed June 10, 2022. <https://serbia.un.org/en/135770-united-nations-thanks-serbia-its-contribution-peacekeeping>.
- United Nations Peacekeeping [UN Peacekeeping]. n.d. “What is peacekeeping.” Accessed October 22, 2023. <https://peacekeeping.un.org/en/what-is-peacekeeping>.
- United Nations Peacekeeping [UN Peacekeeping]. 2023. “What peacekeeping does”, Accessed December 15, 2023. <https://peacekeeping.un.org/en>
- Žižić-Borjanović Slavica, and Ljiljana Vučković-Dekić, 2009. “An act of humanity.” *Vojnosanitetski pregled*. 66(3): 253-254.
- Zotović, Mileva, 2018. “The second mission of the Serbian Armed Forces: Genesis, characteristics and media treatment.” *Vojno delo* 70 (1): 63-77.

Слободан Радојевић*

Универзитет одбране, Војна академија, Београд

Срђан Благојевић*

Универзитет одбране, Војна академија, Београд

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ЗА УЧЕШЋЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ У МИРОВНИМ ОПЕРАЦИЈАМА

Сажетак

Мировне операције (мултинационалне операције) су један од инструмената за решавање криза у свету и спречавање оружаних сукоба који угрожавају глобални мир и безбедност. У раду се наводи да је учешће Војске Србије у мисијама УН допринело очувању мира у свету и донело позитивне користи за земљу. Наиме, Војска Србије баштини традицију вишегодишњег учешћа у мировним операцијама УН и ЕУ. Најпре се даје преглед најважнијих доприноса Републике Србије мировним операцијама, фокусирајући се на важну улогу коју ова активност има у остваривању циљева спољне политике, националном развоју и међународним односима. Након тога следи представљање националног законодавства које регулише учешће Војске Србије у мировним операцијама. Стога су мировне операције препознате као вид мултилатералног механизма за остваривање сарадње Републике Србије и УН/ЕУ и допринос изградњи поверења и позиције поузданог партнера у међународним односима. Теорија међународних односа која објашњава такве поступке држава је реализам. У складу са реалистичком школом мишљења, државни национални интереси за учешће у мировним операцијама су питања војне безбедности, национални и стратешки интереси, надаље економски интереси, као и повећање кредибилитета и моћи државе у међународним односима.

---

* Имејл-адреса: slobodan.radojevic@va.mod.gov.rs.

** Имејл-адреса: nacelnik.va@va.mod.gov.rs.

* Овај рад је примљен 19. децембра 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.

Полазећи од тога да је глобална безбедност свеобухватна и недељива, државе су још више заинтересоване за учешће у мировним операцијама и то виде као своје националне интересе и елемент спољне и безбедносне политике. Ово је полазна претпоставка на којој аутори заснивају своју анализу изнету у раду.

На тај начин Република Србија је препознала и могућност ангажовања снага и капацитета Војске Србије у мултинационалним операцијама у изградњи поверења и позиције поузданог партнера у међународним односима. Схватање да је глобална безбедност једна и недељива је полазна основа за допринос Републике Србије очувању мира и стабилности у региону и свету и активан утицај на актере међународних односа да се важна међународна питања решавају ненасилним путем. Из анализе коју су аутори спровели може се закључити да слањем трупа у мировне операције у иностранству Република Србија: показује спремност и пре свега способност да допринесе очувању међународне безбедности и стабилности; пројектује позитивну слику земље као одговорне нације спремне да делује у интересу светског мира; повећава утицај земље не само у систему УН и ЕУ, већ и у земљи домаћину и региону у коме је ангажована – укључујући промоцију економских интереса. На тај начин мировне операције постају одраз кредибилитета државе и елемент спољне политике државе у међународним односима.

Учешће Србије у мировним операцијама има стратешки значај на више начина. Као прво аутори истичу посвећеност земље међународној и регионалној стабилности и безбедности, што може помоћи у спречавању ширења сукоба и кризе ван њених граница. Надаље, аутори истичу да учешће Србије шаље сигнал да је посвећена придржавању међународних норми и стандарда и може помоћи у изградњи поверења у суседним земљама и међународним односима у целини. Аутори као посебну и додатну вредност истичу да учешће Републике Србије у мировним операцијама може да обезбеди драгоцену искуство и обуку њених оружаних снага, унапређујући њихове вештине и професионализам, што може допринети укупним одбрамбеним способностима земље. Ово је посебно важно с обзиром на тежњу Републике Србије да се придружи ЕУ, у којој се све више наглашава значај каквих одбрамбених и безбедносних снага и капацитета.

Кључне речи: Република Србија, Војска Србије, мировне операције, међународни односи, реализам, национални интереси

Ivana Luknar*

Institute for Political Studies, Belgrade

Filip Jovanović**

*Faculty of Project and Innovation Management,
Educons University, Belgrade*

VARIOUS TYPES OF CYBER THREATS***

Resume

Security of the Internet and online communication has become an essential challenge in contemporary world. Paper discusses different types of cyber threats: cyber-attack, cyber terrorism and cybercrime. Individuals, companies and the states rely their communication and daily functioning on information and communication technologies (ICT). The purpose of the study is to highlight importance of the ICT safety use by pointing to seriousness of the cyber threats. The main methods applied in paper to examine published scientific materials are: inductive and deductive method, analytical and synthesis method, hypothetical-deductive method and method of content analysis. Results of the study indicate need for actively dealing with cyber threats. The intent of this study is both to inform and raise awareness of cyber threats within the communities. Findings of the study contribute to the broader knowledge in research area.

Keywords: cyber threats, cyber-attack, cyber terrorism, cybercrime, cyber security, cyber defence

---

* E-mail address: ivana.luknar@ips.ac.rs.

** E-mail address: filip.jovanovic@pmc.edu.rs.

*** This paper was written within the research activity of the Institute for Political Studies, funded by the Ministry of Science, Technological Development, and Innovation of the Republic of Serbia.

INTRODUCTION

Nowadays world is facing race in development of technology. Such a competitive atmosphere brings numerous challenges to adjust to new technologies as inevitable part of everyday life. „Development of digital technology has produced many benefits to society, but it has also produced a wide range of cyber threats. Those threats can seriously harm and target individuals, industry, critical infrastructures and even governments” (Luknar 2020, 621). Increasingly adopting of ICT and artificial intelligence all around the world, will push question of ICT and AI reliability in the foreground. Since individuals, companies and states increasingly relying on ICT and modern technology innovations, security of ICT and AI becomes more urgent. Given the urgency of addressing these issues, the need for understanding of cyber threats has increased. Analysing different types of cyber threats shows the demands for well-prepared cyber defence both in government and private sector. Cyber threats are developing rapidly along with a technological evolution. It is of great importance to be prepare for further cyber risks. This study proposes actively carry out of expert’s research and cooperation, experience exchange and training.

This study presented a wide array of literature related to cyber threats and perceptions of it. The study is structured into eight sections, including the above introduction. Section 2 presents methodology and theories, thereby constructing hypothetical exploratory framework. Section 3 emphasizes the topical importance of the cyber-attack and discusses theory implications about cybercrime and cyber terrorism. Section 4 discusses the AI possibilities in cyber security. Section 5 discusses results of the analysis. Finally, Section 6 concludes this study.

METHODOLOGY AND THEORETICAL FRAMEWORK

Dealing with cyber-attack is important and not easy task. In the current research our main objective is to draw attention to cyber threats and prevent this issue. Consideration of cyber threats can be developed by using theoretical framework presented here. As Zhuge mentioned new methodology to be insightful and predictable should evolved continuously with technology development and “break the boundaries of existing disciplines” (Zhuge 2011, 1014).

Cyber security experiences and trust to the security systems of cyber services is important part of cyber security. Cyber security continuously developing. Exchange of best practices have a crucial role in the cyber defence. By doing this, we aim to provide a clearer description of the possible cyber threats. In this paper we closely examine the existing approaches to address wide range of cyber threats. „Louvain method” may be useful in detection of cyber terrorist groups. The identification of terrorist communities is of crucial importance as they may help to uncover and track their cyber activities. Researchers found that this method was successful to detect “the community structure of large networks” (Blondel et al. 2008, 1) such as cyber space (Croitoru et al. 2015). That is a heuristic method, based on modularity optimization. Social network services and mobile phone networks characterize large size. So, decomposing the networks into sub-units or communities appears as promising approach (Fortunato et al. 2007). Blondel and colleagues (2008) mentioned detection algorithms to distinguish several types of community: „divisive algorithms detect inter-community links and remove them from the network, agglomerative algorithms merge similar nodes/communities recursively and optimization methods are based on the maximization of an objective function” (Blondel et al. 2008, 2).

There were numerous attempts to present a cyber-security framework. Here find enclosed vital theories for the consideration of all kinds of cyber threats. According to that, author suggest „a formal model of the similarity ratio” that „enables aggregation of experiences from many services about the security system of a specific service” (Bahtiyar and Çağlayan 2013, 290).

According to The Routine Activity Theory mitigation of cyber threats should become routine. Theory suggests “Reducing the opportunities for cybercrime to occur, making cybercrime more difficult to commit and by increasing the risks of detection and punishment associated with committing cybercrime” (Choo 2011, 719). Scholars mentioned “cyber threat modelling” as “an analytical process that is used for identifying the potential threats against a system and supporting the selection of security requirements in the early stages of the system development life cycle” (Mamdouh Khalil et al. 2023).

To understand how science and technology might contribute to countering all types of cyber threats we must evaluate the nature of the threat. There are many approaches to that:

- 1) human approach – dealing with the cyber-attack from the aspect of the cyber-attacker or cyber user. Whether is cyber-attack individual/personal act or act of a member of a specific organization: terroristic or criminal, the human element is important part of cybersecurity. Researcher of cyber-attacks have noticed the rising number of incidents caused by social engineering (Abraham and Chengalur-Smith 2010; Jansson and Solms 2010). Social engineering malware appear as a major threat nowadays (Mitnick, Simon and Woyniak 2002). Jansson and Solms (2010) presented „a holistic solution in the form of a flowchart” (Jansson and Solms 2010, 24) as guidance that may to help employees ‘do the right thing’ when they faced with a potential social engineering attack. Researches (Siponen 2000; Luknar 2022) found that each of us play important role in shaping the reliability of ICT. The lack of awareness about cybersecurity policies and best practices has been identified as trigger for malware attack (Siponen 2000);
- 2) technological approach – dealing with the availability of technical solutions to the vulnerabilities that are most likely to be exploited by cyber-attackers;
- 3) policy approach – dealing with the vulnerabilities of targets in civil society, examine active cyber policies and strategies;
- 4) legal approach – dealing with the vulnerabilities of cyber law regulation;
- 5) consequential approach – dealing with the nature of cyber-attack impacts; the proportions of the cyber-attack damage.

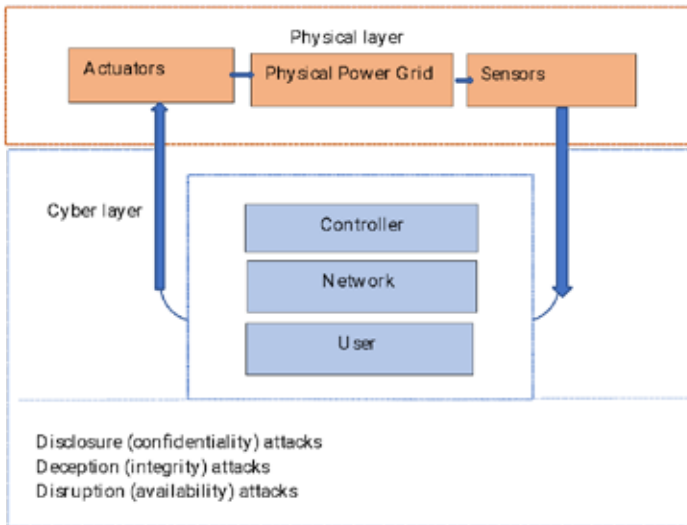
Cyber threat is complex. This concept contains two dimensions: social and technological. Considering the nature of researched issue, combining methods both from technical and social sciences appears as useful solution. Below, we present a summary of scholar works experienced in our own academic work, combined with insights from the research findings of others.

CYBER-ATTACK

Since ICTs have become fundamental tools for contemporary communication, protecting cyber security and preventing cyber-attacks appears as crucial tasks in nowadays world. ICT use haven’t changed the goals of communication; however, the methods and techniques continue

to evolve as new ICT means. Trust in ICT depends on the ability to securely communicate. Cyber security main goal is to protect information and cyber service from a wide range of threats. Identifying and classifying threats to information systems is key step to building defensive mechanisms (Luknar 2022). Concurrently, as ICT and cyber defence procedures evolve, cyber threat also evolves. There are so many different kinds of cyber-attacks on cyber-physical systems (CPSs): denial of service (DoS) attacks, bias injection attack, zero dynamics attack, replay attack, stealthy attack, eavesdropping attack, covert attack, dynamic false data injection attacks etc. Cyber-attacks can be classified according to the one or multiple security criteria they are threatening on: “disclosure (confidentiality) attacks, deception (integrity) attacks and disruption (availability) attack” (Canaan et al. 2020, 5). Figure 1 shows connection between physical and cyber layer and three types of cyber-attacks.

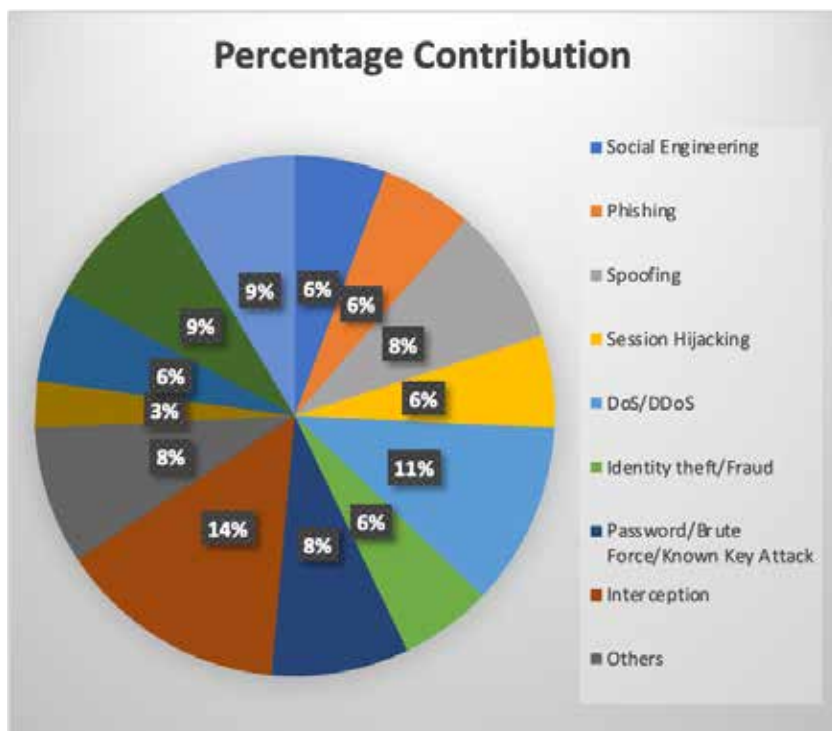
Figure 1.

Source: Canaan et al. 2020, 5.

Cyber-attackers increased the sophistication of their attacks. To deceive a target contemporary cyber-attackers invest time and resources to gather personality traits and other information about their target. Scholars found in their study a percentage of different cyber-attacks in energy sector and trustworthy space, Figure 2 (Priyadarshini et al. 2021).

Figure 2.

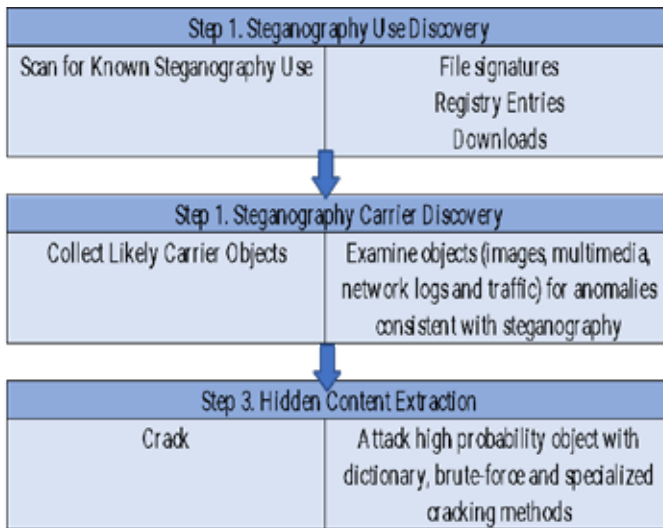
Source: Priyadarshini et al. 2021.

Cyber-attackers use vulnerable entry points to break through the smart grid communication systems. For these interventions they often use the help of numerous mediums, such as the (USB) thumb drive, viruses, and even software patches and updates. People certainly made progress in forensic investigation, although each case and circumstances are different. Different authors have been proposed several cyber-attack detection schemes in recent time. Rago and Hosmer (2013) provided a basic model (Table 1) for uncovering data hiding and steganography activities in three steps:

- 1) Steganography Use Discovery, refers to actions that requires access to the suspect data storage containers in order to create a forensically sound image of the suspect's data storage devices. That means to examine any actions performed by the suspect that would point to a discovery and examine of all local or remote storage devices, memory sticks, SD Cards, web history, downloaded applications, network searches etc.

- 2) Steganography Carrier Discovery means three types of analysis of each of the collected object made in previous step: a) “signature-based anomaly detection algorithms”; b) “sophisticated blind steganography detection algorithms”, c) human analyst examines manually the results from two previous steps;
- 3) Hidden Content Extraction – essential ingredient for cracking is discovering the steganography program that was used by the suspect (Rago and Hosmer 2013, 214–215).

Table 1.

Source: Rago and Hosmer 2013, 214.

Authors worldwide propose various methods to detect cyber-attack. Mo et al. propose a computationally-efficient scheme to detect deception attacks on sensors (Mo, Chabukswar and Sinopoli 2014). Fooladivanda and colleagues (2019) propose “dynamic state estimation schemes” (Fooladivanda et al. 2019) that enable us to detect cyber-attacks efficiently, but these solutions do not mitigate all possible adverse effects. These authors demonstrate the effectiveness of secure state estimation method through simulations of the two types of attacks: synchronous generator attacks and inverter-interfaced power supply attacks in three simulated scenarios:

- 1) Scenario 1: There is no cyber-attack on the microgrid.
- 2) Scenario 2: The microgrid is under cyber-attack, and it is not protected by any secure state estimation.
- 3) Scenario 3: The microgrid is under cyber- attack, and it is protected by the proposed secure state estimation (Fooladivanda et al. 2019). Other scholars mentioned “noise filtration” (Basseville and Nikiforov 1993) or “disturbance attenuation techniques” (Jiao et al. 2016) to detect and remove malicious attacks. Diversity of cyber-attacks led to creation of different detection and defense methods and mechanisms. That is why cyber-attackers are developing increasingly complex stealth tactics to avoid progressive forensic procedures and data concealing detection. “Cyber defenses need to be implemented or adapted to keep pace. A key distinction is in the nature of cyber-attackers – they are malicious, persistent, and evolve their attacks over time” (Byrne et al. 2014, 524). Cyber-attack could severely impact states in many different ways. Yue suggested three techniques that each country should be run to achieve the cybersecurity: “optimal design, persistent network vigilance and next-generation security” (Yue 2003, 565–569).

CYBERCRIME

The rapid adoption of ICT created opportunities for crime and deviance online. ICT use dramatically has changed crime. Cybercrime means “crimes that exist simply as a result of the use of the Internet as a means to transmit, access, or share data” (Holt 2016, 31) There are various forms of cybercrime. Many of them are simply electronic parallels of traditional crimes. Cybercrime may involve a wide range of attacks that can be classified in three categories:

- 1) “crimes specific to the internet”;
- 2) “traditional” crimes such as fraud and forgery committed online;
- 3) “illegal online content”, including pornographic and child sexual abuse material, glorification of violence, terrorism, racism and xenophobia etc. (Luknar 2022, 149).

Henson noticed that “cybercrime victimization is often considered less serious than traditional street crime because of the lack of direct physical contact between the offender and victim” (Henson, Reysn, and Fisher 2016, 567). Studies found that individuals felt emotional upset produced by cybercrime victimization (Symantec 2010). Some types of

cyber victimization were very extreme and may influence mental health (Hinduja and Patchin 2010; Mitchell, Finkelhor, and Becker-Blease 2007). Although a lot has been done regarding this issue, there are still several major limitations that affect our cybercrime defense and knowledge:

- the lack of official data sources that can be use to estimate prevalence or incidence of cybercrime, and may help better to understand the nature of this criminal events.
- the lack of information – People are aware of cybercrime threat. In 2019 the Cyber Barometer from Europe Assistance and LEXIS published results of survey that was conducted in 9 countries (the United States, Italy, France, Spain, Switzerland, Austria, Hungary, Czech Republic, and Romania). 800 consumers from each country, ages 25-75 took part in this survey. Study has found that “46% of consumers are worried about cybercrime. This number rises to 49 percent for respondents with elderly parents and 54 percent for those with children” (Europ Assistance 2019). Other study found that “the general public must become more cognizant of the threat and severity of cybercrimes. There is some evidence that citizens either do not know whom to contact in the event that they experience cybercrimes or think that this experience may not be treated in the same fashion as being the victim of street crime” (Holt 2016, 41).
- cybercrime law – People (criminologists, lawyers, policy makers etc.) have begun to examine ways in which individual utilize technology to engage in crime. The Cybercrime Convention is multinational agreement (Sunde 2018) in which parties must criminalize certain cybercrimes in their national substantive criminal law. Local law enforcement, should be “capable of ensuring that cybercrimes can be properly investigated at all levels of law enforcement” (Holt 2016, 41). “One major issue is that ‘traditional’ lawyers may not be fully aware of technological developments, whereas technical security experts may not be fully aware of legal issues. This has given rise to a new category of legal advice involving hybrid specialists with legal and technical knowledge, rather than a coordinated team of legal experts working with cyber security experts” (Boobier 2020, 239).

There is a need for the development and assessment of contemporary policy and contra measures against cybercrime. Here are some “recommendations that can be taken to ensure multilevel defense of cybercrime:

- 1) Consciousness use of the internet;
- 2) Consciousness implementation of new digital technology
- 3) International monitoring, juridical cooperation
- 4) Multilevel transnational cooperation
- 5) Reducing dark number
- 6) Law enforcement responses
- 7) Improve cybercrime policing
- 8) Dedicated well trained police personnel” (Luknar 2022, 149)

CYBER TERRORISM

Cyber terrorism and cybercrime are two different concepts. Imagine the following scenario: terrorist hacks into a personal bank account to steal funds. This is a case of cybercrime committed by a terrorist, even if the gained money will be used to support terrorism. Although cybercrime and cyber terrorism may seem difficult to divide, cyber terrorist’s actions characterize ideological motivation, not pure profit. Cybercriminals intent to satisfy their personal needs and desires. Criminal violence is often opportunistic. Cyber terrorist’s aim is to achieve a political, social, or religious change. Cyber terrorist’s activities imply fatal level of distraction so they can send certain political message or produce fear on a larger scale. Terrorist are motivated by the future outcomes of their acts. They see present and past as opposite of their aims. “Terrorists now have the unprecedented ability to disrupt our lives, hold information hostage, and/or cause widescale damage by attacking just a few non-human targets that comprise single points of failure within our technology infrastructures” (Rogers 2003, 90). To discuss cyber terrorism, it is necessary to understand the attraction of cyberspace for the terrorist, and the nature of traditional terrorism. The motivation for cyber terrorism attack is the same as for the traditional terrorism. Studies have found different motivation for becoming terrorist. It seems to vary as much as the personalities of the terrorists themselves (Rogers 2003; Reich 1990).

Rogers (2003) defines cyber terrorist as “individual who uses computer/network technology to control, dominate or coerce through the use of terror in furtherance of political or social objectives” (Rogers 2003, 78). “The targets selected by terrorists will depend on their goals, but the choice of attacks will depend on five important criteria: opportunity to

- (a) Inflict loss of human life in large numbers,
- (b) Destroy important physical facilities,
- (c) Exact severe economic damage for a persisting period of time,
- (d) Disrupt the institutions of government, and
- (e) Attack symbols of civil culture most detested by the terrorists” (Branscomb 2004, 274). Bennet (2017) mentioned some of the objectives of terrorism:
  - “Demonstrate the group’s power over the population and government;
  - Show the existing government’s lack of power to interfere or stop terrorist operations.
  - Exact revenge for perceived persecution and satisfy the group’s vengeance.

Gain worldwide, national, or local publicity for the group’s cause by attracting media coverage” (Bennet 2017, 9). Cyber-attack may cause various kinds of effects like misinformation, degradation of GPS, confusion, displaying private data etc. (Yannakogeorgos 2012) .

Confronting cyber terrorism requires readiness and vigilance at all time, despite the apparent absence of visible terrorist activity. “To understand how science and technology might contribute to countering terrorism, one must evaluate the nature of the threat, the vulnerabilities of targets in civil society, and the availability of technical solutions to the vulnerabilities that are most likely to be exploited by terrorists” (Branscomb 2004, 272).

ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Artificial intelligence has engendered a great deal of excitement and controversy. Our fascination with AI runs deeper than fear. The allure of AI is unquestionable. Worldwide AI debate is based on two issues. First issue is connected with its widespread use in a nowadays world without adequate law frame. It concerns the consequences. Second issue is about AI limitations. With risk and consequence, arises question of substantive AI ethic. Its ethical principles are matter of reflections and speculation. That is why some authors see AI as threat. “AI is also leading to a whole new generation of autonomous weapons and countless variants of extremely dangerous cyber-attack tactics, including “deep fakes”. This of

course does not mean that AI is evil per se, but that humans could rely on AI to realize both virtuous and malicious goals, including building more deadly weapons and breaking security walls” (Renda 2019, 5).

AI algorithms showed incredible possibilities. AI has already applied in various sectors such as: digital platforms, defense, cyber security, e-banking, healthcare, energy, insurance, e-commerce etc. We have the chance to make AI policy choices and application of AI algorithms in a best possible way to improve cyber security from various cyber threats. Recommendation is to integrally connected AI algorithms to the concept of cyber threat. While different simulations can be used for cyber defense trainings and education about diverse cyber threats. As Renda noticed “new risks will also emerge” (Renda 2019, 22). So, governments should consider “the restructuring of cyber security and cyber-resilience plans, with the creation of pervasive, diffuse networks of data collection points, coupled with the centralization of processing power into high performance computers” (Renda 2019, 22).

DISCUSSION

With all the innovations in information and communication technology it is clearly accurate that contemporary states in general have become more dependent on network infrastructure. It is necessary for governments to take preventative actions towards all kinds of cyber threats. Governments should consider all infrastructures that rely on technology to run effective cyber defense. Each technological components of the infrastructures must be analyzed to reach high level of preparedness against cyber vulnerabilities. Economically undeveloped countries can't financially afford the high-tech devices, but should consider every possibility to protect critical infrastructures. Cyber-attacker knows no boundaries. As studies have shown in the last few years, a lot has been done on the cyber security issue. Despite, there is a problem with the longevity of high – tech protection. Humans can very well miss out to provide effective cyber security if they don't continuously follow the trends of technological innovations. Stay in touch with newest forms of technology possibilities is prerequisite for dealing with this issue. Monitoring and evaluation of developed cyber security framework worldwide, provides opportunities to improve on time cyber defense. It is necessary to consider all possibilities of artificial intelligence in dealing with cyber threats. The quality of our cyber security depends on the quality

of our approach to cyber threats. A multidisciplinary approach appears as desirable, as cyber threats arise from actions made in complex cyber-physical space. Study highlighted importance of combining methods both from technical and social sciences. Future research directions should also propose different methods in dealing with cyber threats.

CONCLUSION

We have witnessed a significant growth in the use of ICT and artificial intelligence. Covid-19 pushed information and communication technologies to become dominant means of interacting and collaborating. The intersection of the physical and cyber spaces creates new complex virtual spaces for collaboration and interaction. Gaining a better understanding of different kinds of cyber threats is a substantial scientific challenge that may improve our ability to better response to cyber threats. Cyber-attack could produce considerably different consequences, threatening people activities and life. Despite many efforts that have been made to find solutions to cyber security problems, contemporary defense and cyber policies deals with what was done in past. Achieve efficient cybersecurity is not easy. Only, continuous cooperation and tracking trends in technology development may lead to good prevention of various cyber threats.

REFERENCE

- Abraham, Sherly, and InduShobha Chengalur-Smith. 2010. "An overview of social engineering malware: trends, tactics, and implications." *Technology in Society* 32: 183–196.
- Bahtiyar, Serif, and U. Mehmet Çağlayan. 2013. "Security similarity-based trust in cyber space." *Knowledge-Based Systems* 52: 290–301.
- Basseville, Michele, and Igor Nikiforov V. 1993. *Detection of abrupt changes: theory and application*. New Jersey: Prentice Hall Englewood Cliffs.
- Bennet, T. Brian. 2017. *Understanding, Assessing, and Responding to Terrorism. Protecting Critical Infrastructure and Personnel*. New Jersey: Wiley.

- Blondel, D. Vincent, Guillaume, Jean-Loup, Lambiotte, Renaud, and Etienne Lefebvre. 2008. "Fast unfolding of communities in large networks." *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment* 10. doi: <http://dx.doi.org/10.1088/1742-5468/2008/10/P10008>.
- Boobier, Tony. 2020. *AI and the Future of Banking*. New Jersey: John Wiley & Sons Ltd.
- Branscomb, Lewis. 2004. "Protecting civil society from terrorism: the search for a sustainable strategy." *Technology in Society* 26: 271–285.
- Byrne DJ, Morgan, David, Tan, Kymie, Johnson, Bryan, and Chris Dorros. 2014. "Cyber Defense of Space-Based Assets: Verifying and Validating Defensive Designs and Implementations." *Procedia Computer Science* 28: 522 – 530.
- Canaan, Bushra, Colicchio, Bruno, and Dj. Ould Abdeslam. 2020. "Microgrid Cyber-Security: Review and Challenges toward Resilience." *Sustainability* 2020: 5649.
- Choo, R., Kim-Kwang, 2011. "The cyber threat landscape: Challenges and future research directions." *Computers & Security* 30 (8): 719–731.
- Croitoru, Arie, Wayant, N.; Crooks, A.; Radzikowski J.; Stefanidis, A. 2015. "Linking cyber and physical spaces through community detection and clustering in social media feeds." *Computers, Environment and Urban Systems* 53: 47–64.
- Europ Assistance. 2019. "Nearly Half of consumers concerned about cyber risks." 13.2.2019. https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:H9xV_7j85VoJ:https://www.europ-assistance.com/wp-content/uploads/2021/02/1549968385135.pdf&cd=1&hl=sr&ct=clnk&gl=rs.
- Fooladivanda, Dariush, Hu, Qie, Chang, H. Young, and W. Peter Sauer. 2019. "Secure State Estimation and Control for Cyber Security of AC Microgrids." *arXiv* 2019, arXiv:1908.05843. <https://arxiv.org/abs/1908.05843>
- Fortunato, S.; Castellano, C. 2007. "Community Structure in Graphs." In *Chapter of Springer's Encyclopedia of Complexity and System Science*, ed. Robert Meyers, 1141–1163. New York, NY: Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-387-30440-3_76.
- Henson, Billy, Reyns, W. Bratfors, and S. Bonnie Fisher. 2016. "Cyber-crime Victimization." In *The Wiley Handbook on the Psychology of Violence*, eds. Carlos A. Cuevas, Callie Marie Rennison, 554–570. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons Ltd.

- Hinduja, Sameer, and Justin Patchin W. 2010. "Bullying, cyberbullying, and suicide." *Archives of Suicide Research* 14: 206–221.
- Holt, J. Thomas. 2016. "Cybercrime." In *The Handbook of Measurement Issues in Criminology and Criminal Justice*, eds. Beth M. Huebner, Timothy S. Bynum, 29–48. New Jersey: John Wiley & Sons Ltd.
- Jansson, Kenny Olof Robert, and Solms von Rossouw 2010. "Social Engineering: Towards A Holistic Solution." In *Human Aspects of Information Security Assurance*. Proceedings of the South African Information Security Multi-Conference (SAISMC), eds. Nathan Clarke, Steven Furnell, Rossouw von Solms, 23–34. South Africa: Port Elizabeth.
- Jiao, Qiang, Modares, Hamidreza, Lewis, L. Frank, Xu, Shengyuan, and Lihua Xie. 2016. "Distributed α -gain output-feedback control of homogeneous and heterogeneous systems." *Automatica* 71: 361–368.
- Luknar, Ivana. 2020. "Cybercrime – Emerging Issue." In *Archibald Reiss Days*, ur. Stevo Jaćimovski, 621–628. Beograd: Kriminalističko-policijski univerzitet.
- Luknar, Ivana. 2022. "Social control theory and cybercrime." *Nacionalni interes* 41(1): 147–159. doi: <https://doi.org/10.22182/ni.4112022.7>.
- Mamdouh Khalil, S., Bahsi, H., Ochieng' Dola, H., Korōtko, T., McLaughlin, K., and Kotka, V. 2023. "Threat Modeling of Cyber-Physical Systems – A Case Study of a Microgrid System." *Computers & Security* 124: 102950.
- Mitchell, J. Kimberly, Finkelhor David, and A. Kathryn Becker-Blease. 2007. "Linking youth internet and conventional problems: Findings from a clinical perspective." *Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma*. 15: 39–58.
- Mitnick D. Kevin, Simon L. William, and Steve Wozniak. 2002. *The art of deception: controlling the human element of security*. Hoboken, New Jersey: Wiley & Sons.
- Mo, Yilin, Chabukswar, Rohan, and Bruno Sinopoli. 2014. "Detecting integrity attacks on SCADA systems." *IEEE Transactions on Control Systems Technology* 22 (4): 1396–1407.
- Priyadarshini, Ishaani, Kumar, Raghvendra, Sharma, Rohit, Kumar Singh, Pradeep, and C. Suresh Satapathy. 2021. "Identifying cyber insecurities in trustworthy space and energy sector for smart grids." *Computers and Electrical Engineering* 93: 107–204.

- Rago, M., and Chet Hosmer. 2013. *Data hiding*. Amsterdam, The Netherlands: Elsevier/Syngress.
- Reich, Walter. 1990. "Understanding terrorist behaviour: the limits and opportunities of psychological inquiry." In *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*, ed. Walter Reich, 261–280. New York: Cambridge University Press.
- Renda, Andrea. 2019. *Artificial Intelligence. Ethics, governance and policy challenges*. Brussels: Centre for European Policy Studies (CEPS).
- Rogers, Marc. 2003. "The Psychology of Cyber-terrorism." In *Terrorists, Victims, and Society: Psychological Perspectives on Terrorism and Its Consequences*; ed. Andrew Silke, 77–92. Chichester: Wiley.
- Siponen, T. Mikko 2000. "A conceptual foundation for organizational IS security awareness." *Information Management & Computer Security* 8: 31–4.
- Sunde, Marie Inger. 2018. "Cybercrime Law." In *Digital Forensics*, ed. Andre, Arnes, 51–116. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons Ltd.
- Symantec. 2010. "Norton cybercrime report: The human impact Reveals Global Cybercrime Epidemic and Our Hidden Hypocrisy." 8 September 2010. <https://community.norton.com/en/blogs/symantec-cyber-education/norton%E2%80%99s-cybercrime-report-human-impact-reveals-global-cybercrime>.
- Yannakogeorgos, A. Panayotis. "The Newest Security Threat: Cyber-Conflict". In *Local Planning for Terror and Disaster: From Bioterrorism to Earthquakes*; Cole, A. L., Connell, D. N., Ed.; Wiley Blackwell 2012, pp. 227–238.
- Yue, On-Ching. 2003. "Cyber security." *Technology in Society* 25: 565–569.
- Zhuge, Hai. 2011. "Semantic linking through spaces for cyber-physical-socio intelligence: A methodology." *Artificial Intelligence* 175: 988–1019.
- Luknar, Ivana. 2022. *Sajber terorizam: mere za suzbijanje i prevencija*, Beograd: Institut za političke studije.

Ивана Лукнар*

Институт за политичке студије, Београд

Филип Јовановић**

*Факултет за пројектни и иновациони менаџмент,
Едуконс универзитет, Београд*

РАЗЛИЧИТЕ ВРСТЕ САЈБЕР ПРЕТЊИ

Сажетак

Безбедност интернета и онлајн комуникација постали су један од суштинских изазова садашњице. У раду се разматрају различите врсте сајбер претњи као што су: сајбер напад, сајбер тероризам и сајбер криминал. Појединци, компаније и државе се готово свакодневно у свом раду и комуникацији ослањају на функционисање информационо-комуникационих технологија (ИКТ). Сврха студије је да се укаже на значај безбедности информационо-комуникационих технологија, указивањем на различите врсте сајбер претњи које могу да настану услед примене ИКТ и да изазову озбиљне последице. Приликом истраживања научне грађе на поменутому тему примењене су различите методе: индуктивна и дедуктивна метода, аналитичко-синтетичка метода, хипотетичко-дедуктивни метод и метода анализе садржаја. Резултати студије указују на потребу за континуираним и активним праћењем свих врста сајбер претњи. Намера ове студије је да информише јавност поводом овог проблема и подигне свест о евентуалним сајбер претњама унутар друштва. Налази студије доприносе проширивању знања у овој области истраживања.

Кључне речи: сајбер претње, сајбер напад, сајбер тероризам, сајбер криминал, сајбер безбедност, сајбер одбрана

* Имејл-адреса: ivana.luknar@ips.ac.rs.

** Имејл-адреса: filip.jovanovic@pmc.edu.rs.

* Овај рад је примљен 18. августа 2023. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.

Бојана Секулић*

Институт за политичке студије, Београд

ИНСТИТУЦИОНАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ ЗА ДИЈАЛОГ И ТОЛЕРАНЦИЈУ У СРБИЈИ**

Сажетак

Образовање за дијалог и толеранцију у институционалном школству у Републици Србији започето је интезивно у време почетка реформи образовања током 2001. године, најпре увођењем наставних предмета Верска настава и Грађанско васпитање у образовни процес, а потом и кроз редефинисање наставних садржаја у општеобразовним предметима у основним и средњим школама. О ефектима наставних предмета Верска настава и Грађанско васпитање постоји мноштво различитих полемика у јавности, као и неких парцијалних истраживања, која указују на различите резултате. Предмет овог рада је разматрање основних карактеристика образовања за дијалог и толеранцију, као и образовних модела њихове реализације, при чему се нарочита пажња посвећује основном и средњем образовању у Србији. У овом истраживању је примењена метода анализе садржаја, којој је приступљено са холистичког становишта, што је подразумевало детаљно изучавање одређених садржаја у научној литератури, анализи релевантних докумената и објављеним резултатима досадашњих истраживања. При томе, нарочита пажња је све време била усредсређена на разумевање значења тих садржаја и њихове структуре у контексту теме овог рада. Резултати овог истраживања показују да је институционално образовање за дијалог и толеранцију у Србији сагласно са: културним

* Имејл-адреса: bojana.sekulic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, и технолошког развоја и иновација.

и друштвеним вредностима; идејно политичким циљевима развоја друштва; и да је такво образовање у корелацији са релевантним међународним документима и искуствима европских демократских друштава, што све скупа треба да допринесе развоју неолибералног модела политичке културе. Потенцијал образовања за дијалог и толеранцију у Србији су велики, али поуздани ефекти таквог образовања још увек су упитни.

Кључне речи: институционално образовање, дијалог, толеранција, Србија

УВОД

Образовање младих за дијалог и толеранцију, као основне вредности и идеале савременог демократског друштва, изражено је кроз различите наставне садржаје у основним и средњим школама у Србији. То је сасвим разумљиво, јер је Србија специфична политичка заједница, како због посебности етничког, културног, језичког и верског идентитета њених грађана, тако и због плурализма различитих идејних струјања и политичких интереса. Зато је кроз процес институционалног образовања потребно систематизовано и континуирано изграђивати демократску религијску и политичку културу у друштву како би се људи међусобно боље разумели, прихватили различитост и усавршавали свој однос према другим људима. Нарочит нагласак на образовне садржаје за дијалог и толеранцију дат је увођењем изборних наставних предмета Верска настава и Грађанско васпитање у основним и средњим школама током 2001. године. Истовремено, тиме је започета радикална реформа образовног система у складу са неолибералним идеолошким начелима и стратегијама развоја.

Утемељење образовања за дијалог (st.grčki *Dialogos* – разговор две особе) и толеранцију (lat. *Tolerare* – подносити, трпети, уважавати) могуће је препознати у различитим учењима, међу којима су доминантна филозофска, социолошка и теолошка. У крајњем исходу, ова учења се свode на космополитско разумевање човека и друштвених односа које људи међусобно успостављају. Осим ових учења, такође треба имати у виду политичке и религијске разлоге образовања за дијалог и толеранцију, као и њихова настојања да

се у образовним курикулумима у институционалном образовању уведу одговарајући наставни садржаји који ће допринети развоју пожељне политичке и религијске културе. Зато се образовање за дијалог и толеранцију врши кроз корпусе тематских целина о религијском и политичком образовању, што је изражено кроз засебне наставне предмете, као и кроз општеобразовне предмете. Осим тога, о образовању за дијалог и толеранцију велика пажња је посвећена у многим документима међународних организација, нарочито у Декларацији УНЕСК-а о принципима толеранције, где се указује да је образовање најефикасније средство за спречавање нетолеранције: „образовне политике и програми би требало да допринесу развоју разумевања, солидарности и толеранције међу појединцима, као и међу етничким, социјалним, културним, верским и језичким групама и нацијама Ф (UNESCO 1995). Ове вредности су потом уграђене у националне образовне курикулуме, нарочито у посткомунистичким земљама у процесу њихове транзиције, што је био и један од подстрек за поменуту реформу образовања у Србији.

Образовање младих за дијалог и толеранцију у Републици Србији може се сагледати кроз циљеве образовања у релевантним нормативним актима и, нарочито, кроз анализу наставних планова и програма у којима су дефинисани, осим циљева, задаци образовања и наставни садржаји за предмете Верска настава и Грађанско васпитање. Затим, кроз наставне садржаје у многим општеобразовним предметима, као и у ваннаставним активностима, где се могу препознати експлицитни или имплицитни садржаји који упућују на стицање знања и развијање свести о нужности дијалога и толеранције.¹ Осим експлицитних наставних садржаја политичке и религијске природе у наставним програмима и ваннаставним

---

¹ То је нарочито видљиво у наставним предметима за основну и средњу школу: Српски језик, Матерњи језик са елементима националне културе (за припаднике националних мањина), Свет око нас, Природа и друштво, Народна традиција; Музичка култура, Ликовна култура, Историја, Географија, Социологија и тд, као и наставни програм Матерњи језик – говор са елементима националне културе, који се у основном образовању реализује за припаднике националних мањина на 16 језика (албански, босански, бугарски, буњевачки, влашки, мађарски, македонски, немачки, ромски, румунски, русински, словачки, словеначки, украјински, хрватски и чешки). Осим тога, у основним школама у Србији целокупна настава се изводи на осам језика националних мањина: албанском, босанском, бугарском, мађарском, русинском, румунском, словачком и хрватском језику (MPRS 2023).

активностима у школи се могу запазити и многи скривени садржаји који чине „скривени курикулум” тако да су и они од великог утицаја на образовање за толеранцију и дијалог (Bazić *at. al* 2023).

ДИЈАЛОГ И ТОЛЕРАНЦИЈА – ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ОБРАЗОВНИ МОДЕЛИ

Дијалог, као „сусрет разлика” (Šušnjić 2008) и толеранција, као став, су у међусобној зависности, јер „толеранција расте дијалогом, а истовремено истински дијалог плод је толеранције” (Valković 2018, 328). При томе, дијалог није техника или умеће саопштавања, већ пут којим се остварује сусрет у заједничком тражењу истине. Такав дијалог претпоставља отвореност према саговорнику без обзира на сличност или супротност њихових погледа, јер „спорни проблем може да се реши само дијалогом и\или силом” (Šušnjić 2008, 19). Зато дијалог треба да обезбеди смисао актерима који у њему учествују, тако да они постану одговорни саговорници, што у крајњем случају доводи до холистичког концепта дијалога кога су заговарали многи филозофи у XX веку (Philips 2011). Препреке успостављању дијалога могу бити различите, али су то углавном предрасуде и заробљеност сопственом истином која се жели наметнути саговорнику, као и „контекст у коме се он изводи” (Bakić 2022, 13). Поменути ставови онеспособљавају човека за слушање аргумената других и умањују способност за властито кориговање. Зато је вредност толеранције у непосредној вези са свешћу о сопственим границама и скромношћу која се рађа из таквога става. Толеранција не захтева да се човек одрекне свог става, него да га прошири, продуби и надиђе. Нужни услов толеранције теолози виде у скромности, трпељивости и љубави (Valković 2018), а социолози у спремности да се саслушају други, спремности на компромис и прихватање разлика (Šušnjić 2008; Ćirić i Joković 2013). Осим тога, толеранција може бити став уколико се односи на мишљење другог, али уколико се односи на понашање другог, „толеранција је чин: толеранција нема границе уколико се односи на мишљење другог, али има границе када је реч о понашању” (Šušnjić 2008, 20). Међутим, у оба случаја, треба имати у виду да су „субјекти толеранције (су) појединци, групе и заједнице. Држава не може бити толерантна, јер легитимно и легално располаже силом и употребљава силу, али зато може бити гарант толеранције” (Ćirić i Joković 2013, 226).

Толеранција је неопходни услов дијалога, јер је она истовремено и гарант опстанка плурализма, јер без дијалога постоји опасност „затварања у искључујуће групе” (Valković 2018, 329). Дијалог се заснива на основним сазнањима: а) да у дијалог улазе конкретни људи, а не идеологије; б) за успех дијалога није одлучујуће да саговорници имају исто мишљење о темама о којима разговарају; и в) када се истина спозна, саговорници морају бити спремни да је прихвате (Valković 2018, 329). Сусрети људи који различито мисле значајни су из психолошких, социјалних, моралних и културних разлога. Сусрети су корак ка сазревању и учењу од других. Зато толеранција није крајњи циљ који треба остварити, већ пут остварења заједништва и значајан корак у обликовању цивилизације отворене различитости. Друштва која желе образовати и васпитавати младе за демократију настоје да промовишу толеранцију на свим нивоима. Зато се у многим европским земљама, као и у Србији, оспособљавање младих за дијалог и толеранцију у институционалном образовању врши кроз религијско и политичко образовање сведено углавном кроз засебне наставне предмете, као и кроз општеобразовне и комплементарне наставне предмете.

Религијско образовање представља изузетно важно место у институционалном образовању где се стичу знања и вештине за дијалог и толеранцију засноване на плурализму религијског учења и веровања. Значајан подстрек развоју религијског образовања у институционалном образовању дат је у Декларацији Уједињених нација о елиминацији свих облика нетолеранције и дискриминације на основу вере или уверења (1981), а потом и у многим међународним и националним документима чиме је религијско образовање одлучније уврштено у државно образовање кроз различите моделе, „зависно од религијске структуре друштва, односа између верског и секуларног унутар сваке земље, традиције и сврхе верског образовања у државним школама” (Zargin 2001, 4). У европској пракси религијског образовања изражена су углавном два основна модела: конфесионални и неконфесионални (Zargin 2001, 4; Kuburić 2010; Đukarić 2021).

Конфесионално образовање је усмерено на одређену религију и преношење њених религијских вредности и веровања. У прилог овом моделу, истичу се ставови да је потребно код деце да се развију знања о својој религији и њеним етичким принципима, јер је то предуслов за толеранцију и савладавању индиферентности

и предрасуда. Циљеви наставе су конфесионални, али укључују потребу и упознавања деце са другим религијама, као и неговању идеала који се заснивају на толеранцији и поштовању свих људи без обзира на њихов конфесионални идентитет (Kuburđić 2010, 125). Према овом моделу, државно признате цркве и друге верске заједнице, у сарадњи са државом, одређују наставне планове и програме, уџбенике и други наставни материјал и средстава, као и избор наставника. Наставнике конфесионалне верске наставе у државним школама углавном запошљава држава захтевајући им *missio canonica* (сертификат о подобности) издат од стране верске заједнице која их ангажује. Верска настава се нуди као изборни предмет или изборно/обавезни са могућношћу избора алтернативног наставног предмета, а ређе као искључиво обавезан предмет. Улога државе у овом моделу верске наставе, углавном се своди на финансијску, организациону и техничку подршку за одржавање наставе (Ђукагић 2021). Овај модел верске наставе постоји у многим европским земљама, попут Грчке, Аустрије, Пољске, Немачке, Хрватске, БиХ, Србије итд. Верска настава у Србији је организована по конфесионалном моделу где је образовање усмерено на одређену религију, преношење и усвајање њених ставова и погледа на свет. То је учињено за све признате цркве и традиционалне верске заједнице које живе у Србији: Српска православна црква, Исламска заједница, Католичка црква, Словачка евангеличка црква а.в., Јеврејска заједница, Реформаторска хришћанска црква и Евангеличка хришћанска црква а.в. (NP 2004-2018).

Други модел, неконфесионално или секуларно религијско образовање усмерено је на проучавању великих светских религија, њихових веровања, вредности и пракси. Основно полазиште у овом моделу је религијски плурализам у Европи који условљава потребу за широко конципираним религијским образовањем културолошког типа (Mršević 2009, 261). Зато се деци овде преносе општа знања о религијама, на принципима неутралног и недоктринарног образовања за које се сматра да ће бити значајан допринос разумевању и поштовању свих облика толеранције и дијалога. Овај модел наставе заступљен је у широком спектру различитих форми учења, од научно-религијских па преко општехришћанских и мултирелигијских до интерконфесионалних и међурелигијских варијанти. Према овом моделу верска настава је дефинисана у оквиру једног наставног предмета који је саставни део општег наставног плана и

програма. Овај модел верске наставе примењен је углавном у скандинавским земљама и у Великој Британији. Такође постоји и пракса искључења религијског образовања из државних школа, као што је на пример у неким деловима Француске.

Политичко образовање, које се у демократски друштвима углавном редукује на грађанско васпитање, широк је и прилично неодређен појам, али оно у суштини подразумева „познавање и разумевање званичних институција и процеса грађанског живота” (Schulz 2010, 22). Грађанско васпитање је неопходан услов како би демократија функционисала. Кроз грађанско васпитање деца треба да стекну неопходне компетенције за демократско размишљање, понашање и деловање, што ће се успешније реализовати у оквиру демократског друштва. Компетенције за грађанско васпитање, прописане су бројним документима Савета Европе и ЕУ. На основу Референтног оквира о социјалним и грађанским компетенцијама (СоЕ 2016), грађанско васпитање треба да унапреди знања, вештине и ставове које су кључне за: а) успешну и конструктивну интеракцију са другима; б) критичко размишљање; в) друштвено одговорно понашање; и г) демократско поступање (СоЕ 2016). Из овог контекста могуће је говорити о дијалогу и толеранцији, као једној од кључних тема и основном предуслову за развој демократске политичке културе.

У европским образовним системима изражена су три модела наставе грађанског васпитања који нису нужно међусобно искључиви, тако да оно може да буде: а) међупредметна тема; б) засебан наставни предмет; и в) интегрисано у друге предмете или наставне области (Eurydice 2017, 29). Међутим, у пракси не постоји ни једна земља која у свом приступу има заступљене све карактеристике било ког од наведених идеалних типова. У неким земљама, запажено је да грађанско васпитање може да буде ближе традиционалном начину преношења знања и да се бави само ограниченим бројем тема, док се у другим оно разуме на много шири начин уз спектар различитих тема и ослања се на разне образовне методе. У Републици Србији грађанском васпитању је одређен засебан наставни предмет, који има статус обавезног изборног предмета и оно је алтернатива Верској настави. Ови наставни предмети се изучавају у свим разредима основне и средње школе. Теме о дијалогу и толеранцији углавном су смештене у овим наставним предметима, али

има и релевантних наставних садржаја који су заступљени у општеобразовним предметима, као и у ваннаставним активностима.

ДИЈАЛОГ И ТОЛЕРАНЦИЈА КАО ЦИЉЕВИ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ

Дијалог и толеранција условљени су културом, политичком традицијом и друштвено-економским односима одређеног друштва, као и односом религијских заједница према припадницима других конфесија. У складу са променама ових параметара, мењају се облици дијалога и толеранције или нетолеранције, као и начини њиховог испољавања, јер су дијалог и толеранција условљени „друштвено-историјским контекстом” (Vasić 2012, 338). У том миљеу се могу посматрати дијалог и толеранција у Републици Србији, што је видљиво кроз анализу: уставних одредби које се односе на људска и мањинска права и слободе, особито на слободу мисли, савести и вероисповести; циљева образовања у релевантним законима, наставним плановима и програмима за основно и средње образовање; задатака образовања, који се постављају у наставним програмима и, нарочито, у наставним садржајима.

У Уставу Републике Србије, кроз низ одредби, указано је на уставну гаранцију изражавања слободе мисли, савести и вероисповести (Ustav 2006, чл. 43-49). Те гаранције су најснажније упориште за развијање политичке и религијске културе чији су основни чиниоци дијалог и толеранција. У том контексту, од изузетног значаја су одредбе које указују да „мерама у образовању, култури и јавном обавештавању, Република Србија подстиче разумевање, уважавање и поштовање разлика које постоје због посебности етничког, културног, језичког или верског идентитета њених грађана” (Ustav 2006, чл. 48). Следствено томе, према Закону о основама система образовања и васпитања, (ZOSOV 2017), као циљеви образовања и васпитања, између осталих, истичу се: развијање осећања солидарности, разумевања и конструктивне сарадње са другима; развијање компетенција за разумевање и поштовање људских права, грађанских слобода и способности за живот у демократски уређеном и праведном друштву; развој и поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, равноправности, толеранције и уважавање различитости; развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине и сл. (ZOSOV 2017,

čl. 8). У исходима образовања од ученика се очекује да „поштује људска права и слободу, комуницира асертивно и ненасилно посебно у растућој разноликости друштава и решавању сукоба” (ZOSOV 2017, čl. 9). Такође, и у Закону о средњем образовању и васпитању (ZSOV 2013-2021), као општи циљ и исход образовања, нарочито се истиче: „поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, толеранције и уважавања различитости” (ZSOV 2013-2021, čl. 9). У Правилнику о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања (NP 2004-2018), кроз неколико ставова се указује да су циљеви и задаци програма образовања „усвајање, разумевање и развој основних социјалних и моралних вредности демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва”; као и „поштовање права деце, људских и грађанских права и основних слобода и развијање способности за живот у демократски уређеном друштву” (NP 2004-2018).

У наставном програму, за предмет Верска настава, као општи циљ, истиче се, између осталог, да она треба да упути ученике на „целовит религијски поглед на свет и живот и да им се омогући слободно усвајање духовних и животних вредности Цркве или заједнице којој историјски припадају” (NP 2004-2018). Затим, да овај циљ треба остваривати „у отвореном и толерантном дијалогу, уз уважавање других религијских искустава и погледа” (NP 2004-2018). У задацима Верске наставе се указује да она треба код ученика да „развија тежњу ка одговорном обликовању заједничког живота са другим људима, народима, верским заједницама и културама другачијим од сопствене” (NP 2004-2018). Наставни програми верске наставе за све признате цркве и верске заједнице у Србији дефинисани су на сличан начин, а наставни садржаји у складу са религијским погледима, филозофијом и искуствима одређене религије. Ови општи циљеви и задаци Верске наставе истичу се и у другим програмима за све разреде основне и средње школе. Такође, они су присутни и у каснијим изменама и допунама наставних планова и програма.

У истом наставном плану и програму, за наставни предмет Грађанско васпитање, указује се да је основни циљ наставе овог предмета „подстицање развоја личности и социјалног сазнања код ученика основне школе” (NP 2004-2018). Међутим, у наставним програмима за све разреде у основној школи у задацима наставе за овај предмет, нарочита пажња се посвећује: уважавању различитости;

превазилажењу стереотипа везаних за пол, узраст, изглед, понашање и порекло; пријатељству и моралним дилемама у вези са њим; односу појединца и заједнице; правилима која регулишу живот у заједници; заштити од насиља и ненасилном решавању сукоба; и развијању моралног расуђивања. Затим, ту су и задаци који се одnose на ставове и вредности, као што су: приврженост демократским начелима и конструктивном решавању проблема, спремност на заступање и заштиту својих и туђих права, спремност на презимање јавне одговорности за своје поступке, заинтересованост за свет око себе и отвореност према разликама, спремност на саосећање са другима и помоћ онима који су у невољи, спремност на супротстављање предрасудама, дискриминацији и неправди на свим нивоима и сл. (Bazić i Sekulić 2017).

У Правилнику о плану и програму наставе и учења за гимназију (PNUG 2020-2021), у делу где се наводе општи циљеви средњег образовања и васпитања, при самом врху приоритета указује се на: „поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, толеранције и уважавања различитости” (PNUG 2020-2021). У циљевима изучавања многих наставних предмета се са различитих аспеката указује на толеранцију која ће младима помоћи у њиховом професионалном и личном развоју. А у наставном предмету Социологија, који се изучава у трећем разреду средњих стручних школа и четвртном разреду гимназије, садржано је мноштво тема које су у функцији стицања знања о дијалогу и толеранцији (PNUG 2020-2021).

МОГУЋИ ЕФЕКТИ ВЕРСКЕ НАСТАВЕ И ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА

Након више од двадесетак година од увођења наставних предмета Верска настава и Грађанско васпитање у образовни систем Републике Србије, а потом и реформи образовања, њихови ефекти се тешко могу поуздано сагледати, нарочито не у погледу утицаја на формирање базичних ставова код младих у погледу оспособљености за дијалог и толеранцију. Зато је неопходно осврнути се на нека релевантна истраживања која могу пружити бар приближну слику стварног стања. У тој функцији, овом приликом се указује на резултате три истраживања.

У првом истраживању које се односи на наставу Грађанског васпитања и Верске наставе у основним школама Рашког округа у Србији (Bazić i Sejfović 2010), испитивани су родитељи ученика који су се за своју децу одређивали између Верске наставе и Грађанског васпитања. Запажено је да је Верска настава била учесталије избор родитеља у млађим разредима основних школа од Грађанског васпитања. У етнички чистијим срединама већи број родитеља је бирао Грађанско васпитање, док је у местима где је етнички састав становништва изразито мешовит, проценат заступљености Верске наставе је много већи. Главни разлог одабира Верске наставе су, према мишљењу родитеља, њихова религијска уверења (88,92%), али се као разлог истиче и стицање нових знања и утицај ове наставе на формирање личности (11,08%). Разлози за учесталији избор Верске наставе могу се тражити у многим чиниоцима, међу којима је генерално изражена тенденција ревитализације религије свих конфесија у целој земљи и окружењу, а тиме и потреба људи за снажнијом верском и етничком самоидентификацијом и изражавањем. На питање родитељима: Да ли је настава изборних предмета испунила очекивања?, добијени су одговори у којима се изражава да је 32,91% испитаника наставом задовољно у потпуности, за 34,92% очекивања су делимично испуњена, а њих 26,14% своја очекивања остварило је великој мери. Наставом изборних предмета није задовољно 6,03% родитеља. Промене које су родитељи приметили код своје деце, које се могу повезати са утицајем Верске наставе или Грађанског васпитања, углавном се свode на то да су ученици стекли нова знања (60,3%) и да има неких позитивних промена у њиховом понашању и изражавању личности (17,34%). Других запажања није било или се о њима није говорило (Bazić i Sejfović 2010). Ово је изузетно важно, јер су на почетку примарног образовања наставни садржаји о друштвеним вредностима најзаступљенији и ученици на тим сазнањима формирају правила понашања и базичне ставове о свом друштвеном идентитету и вредностима којима се придаје значај у њиховом социјалном окружењу.

У другом истраживању, које је спровела невладина организација Грађанске иницијативе (2020), испитивани су ученици средњих школа у Републици Србији, где је вршена анализа ефеката предмета Грађанско васпитање на знања и ставове ученика кроз поређење са резултатима ученика који су похађали овај предмет и оних који су бирали Верску наставу (Pavlović i други 2020). У овом истраживању

је испитиван ниво стечених знања која су ученици до завршног разреда средњих школа имали прилике да стекну. Међутим, ниједан ученик није успео тачно да одговори на сва питања у тесту. Ниско постигнуће, показало је 23% ученика, а одличне резултате постигло је само осам ученика, што је мање од један одсто. У просеку посматрано, они који похађају Грађанско васпитање показали су више постигнуће у односу на оне који похађају Верску наставу (Pavlović i drugi 2020, 9). У истраживање је укључен и низ питања која су за циљ имала процену политичке културе ученика и степен њихове информисаности о политичком окружењу и поверењу у друштвене институције, укљученост у живот заједнице, развијене грађанске вредности и однос према другим верским и етничким заједницама, итд. Из мноштва таквих питања и одговора, овде се указује само на нека. Право на слободу вероисповести, као право на исповедање вере, јасно препознаје највећи проценат ученика, што је уједно и питање са највећим бројем тачних одговора у обе групе ученика. Тачан одговор дало је преко три четвртине ученика, а разлике између две групе нису статистички значајне. Степен политичке културе ученика испитиван је кроз 16 општих питања о ставовима према друштву и спремност на друштвену партиципацију. Највећи проценат ученика у обе групе наводи да је осредње информисан о политичким збивањима у земљи, при чему је у оба случаја више оних који сматрају да су мало или нимало информисани, него оних који процењују да су много и много информисани (28% : 17%). Резултати указују на тренд ка аполитизацији младих и постепеном губитку интересовања за политичка збивања (Pavlović i drugi 2020).

Процена вредности које су понуђене ученицима да се изјасне колико су значајне за њих лично, показује да је већина понуђених вредности од великог значаја за обе групе ученика. У вези са неким вредностима нема значајне разлике између ученика који похађају Грађанско васпитање и оних који похађају Верску наставу. Породица представља најважнију вредност за обе групе ученика и у томе међу њима нема никакве разлике. Потом, следе правда и лична слобода, пријатељи, слободно време и приватност дома. Значајне разлике појављују се у вези са осталим вредносним оријентацијама и указују на донекле дистинктиван вредносни профил обе групе ученика. Иако су све вредности релативно високо вредноване, а оне које су у том смислу нешто мање важне, то су и у једној и у другој групи ученика, ученици који похађају Верску наставу у

нешто већој мери вреднују веру и традицију, а ученици који похађају Грађанско васпитање припадност европској култури, заштити мањина, слободи медија, једнакости свих људи и социјалној правди. Када је у питању поверење у друштвене институције, групе и појединце, резултати указују да ученици у највећој мери имају поверење у себе и себи блиске особе (родитеље и пријатеље), мада у пријатеље у нешто мањој мери, што можда није очекивано за овај узраст. Иза тога следи, мада знатно ниже, поверење у наставнике, које је израженије међу ученицима који похађају Верску наставу (37% : 27%), и верске институције (38% : 50%) којима више верују они који похађају верску наставу. Такође, када се ради о институционалном поверењу, резултати указују да су установе традиционалног ауторитета, попут цркве и војске, институције у које млади, као и остали грађани Србије, имају највише поверења. О односу према другим етничким и верским групама закључивано је на основу социјалне дистанце која је испитивана путем спремности да се са припадницима других група ступи у однос пријатељства према не-етничком критеријуму. У том погледу, најмања социјална дистанца је присутна према особама друге вероисповести (Pavlović i drugi 2020, 34–35).

У трећем истраживању, на које се овде указује, извршио је професор Урош Шuvaковић са сарадницима током 2022. године (Šuvaković et. al 2023a; Šuvaković i drugi 2023b), где су испитивани ставови студената учитељских факултета у Србији о: а) изучавању Верске наставе и Грађанског васпитања, као и могућој модификацији Верске наставе; и б) утицају Верске наставе и Грађанског васпитања на формирање социјалних ставова о неким друштвеним питањима, о којима цркве и верске заједнице имају своје ставове. Узорком је било обухваћено 317 студената, православне и исламске вероисповести. Резултати истраживања показују најпре да је значајно мањи удео студената који су похађали Верску наставу код православних студената (65,3%), него што је то случај код студената исламске вероисповести (93,1%).² Затим, студенти који су по-

² Аутори овог истраживања то објашњавају утицајем окружења, односно социјалног притиска, јер испитивани студенти исламске вероисповести претежно живе и студирају у Новом Пазару, у апсолутно већински муслиманској средини. С друге стране, тај притисак је мањи у великим градовима какав је Београд, одакле је и највећи број испитаних студената православне вероисповести.

хађали Верску наставу су у већем проценту сматрали да систем по ком се она изучава треба модификовати, док су студенти који су похађали Грађанско васпитање у већини сматрали да Верску наставу треба укинути. У вези модела верске наставе, већина студената се залаже за комбиновање професионалног и неконфесионалног модела Верске наставе, што се у суштини своди на то да би од I-IV разреда основне школе, ученици требало да похађају Верску наставу у складу са својом конфесијом, а од V-VIII разреда Верска настава би требало да буде организована према неконфесионалном моделу, „како би се упознале друге религије и конфесије, историјат религије, религија као друштвена појава и поглед на свет, као основа моралних начела и сл.” (Šuvaković i drugi 2023b, 109). Овај налаз, како аутори указују, „сугерише да би на млађим узрастима верска настава требало да буде облик социјализације у вери којој се по пореклу припада (верска индоктринација), док би на старијим узрастима религију требало изучавати као друштвену појаву у разним видовима њеног испољавања” (Šuvaković i drugi 2023b, 110).

О утицају Верске наставе и Грађанског васпитања на формирање социјалних ставова о неким друштвеним питањима, о којима цркве и верске заједнице имају своје ставове, резултати истраживања указују да код студената који су припадници православне вероисповести, код полазника Верске наставе и Грађанског васпитања, углавном постоји сагласност о прихватању права жена на абортус, док код студената исламске вероисповести ово право је прилично проблематично. Међутим, студенти обе вероисповести, који су похађали Верску наставу имали су негативнији став према абортусу, у односу на оне који су слушали Грађанско васпитање. По питању легализације еутаназije, изражене су значајне разлике између студената у односу на вероисповест. Студенти православне вероисповести су имали позитивнији став према легализацији еутаназije, али неодлучније у односу на прихватање права жена на абортус. Затим, када су у питању социјални ставови и према другим друштвеним питањима (проституција, истополни бракови, употреба канабиса), резултати истраживања указују да се они „и код студената православне и код студената исламске вероисповести, крећу у границама неприхватања, при чему је то неприхватање одлучније код муслимана, него код православаца” (Šuvaković i drugi 2023b).

ЗАКЉУЧЦИ

За дијалог и толеранцију потребно је систематизовано и континуирано изграђивати религијску и демократску политичку културу засновану на хуманом, моралном и естетском образовању и васпитању, која се стиче у институционалном школству, као и кроз све облике неформалног образовања доживотно. То је неопходно како би људи боље разумели једни друге, прихватили различитост и усавршавали свој однос према људима друге вере и другим политичким оријентацијама. У том циљу, кроз процес основног и средњег образовања, млади у Републици Србији се већ више од двадесетак година интезивно оспособљавају. То је започето најпре увођењем посебних изборних наставних предмета (Верска настава и Грађанско васпитање) у основном и средњем образовању, а потом и комплементарних садржаја у општеобразовним наставним предметима. Ученици тиме стичу знања и усвајају одређене друштвене вредности на основу којих формирају своје базичне ставове и правила понашања заснована на постулатима религијске и демократске политичке културе. образовање и васпитање за дијалог и толеранцију утемељено је у Уставу, а потом садржано у законима којима се уређује образовање и васпитање, наставним плановима и програмима; и, нарочито, у наставним садржајима, који су прописани за поједине наставне предмете за основно и средње образовање. Тиме се, кроз процес образовања и васпитања, ствара образовни потенцијал младих за дијалог и толеранцију.

Ефекти институционалног образовања и васпитања за дијалог и толеранцију у Републици Србији тешко се могу поуздано сагледати. О томе постоје различита истраживања која су вршена по различитим темама и у различитим временским интервалима, па су резултати неких од њих приказани и анализирани у овом раду. Они указују: да су Верска настава и Грађанско васпитање, нарочито код млађих ученика, утицали на стицање нових знања и на формирање личности, особито на снажнију верску и етничку самоидентификацију; да има позитивних промена код ученика у испољавању њихове личности; да је вредност Верске наставе у циљевима који се односе на развој целовитог погледа на свет и стварање основе за одговоран и ангажован живот у савременом друштву. Затим, да ученици средњих школа, без обзира да ли су изабрали да похађају Верску наставу или Грађанско васпитање, јасно препознају право на исповедање вере; породица за њих представља најважнију вредност,

а потом следе правда и лична слобода, пријатељи, слободно време и приватност дома. Значајне разлике појављују се у вези са осталим вредносним оријентацијама које указују донекле на вредносни профил обе групе ученика. Ученици који похађају Верску наставу у нешто већој мери вреднују веру и традицију, а ученици који похађају Грађанско васпитање више вреднују припадност европској култури, заштити мањина, слободи медија, једнакост људи и социјалну правду. О односу према другим друштвеним групама најмања социјална дистанца је присутна према особама друге вероисповести. И на крају, студенти учитељских факултета у Србији, православне и исламске вероисповести, који су слушали Верску наставу или Грађанско васпитање у току свог претходног школовања, указали су да Верску наставу треба модификовати тако што би деца од Првог до Четвртог разреда основне школе требало да похађају Верску наставу у складу са својом конфесијом, а од Петог до Осмог разреда Верска настава би требало да буде организована према неконфесионалном моделу. Међутим, ставови студената о неким осетљивим друштвеним питањима о којима цркве и верске заједнице имају своје ставове, резултати истраживања указују да су код обе групе студената који су слушали Верску наставу, њихови ставови идентични са ставовима цркве или верске заједнице којој припадају. Међутим, студенти који су слушали Грађанско васпитање, њихови ставови о овим питањима су нешто друкчији.

Оно што ученици и студенти подједнако добро познају, може се приписати, осим Верске наставе и Грађанског васпитања, утицају и других општеобразовних наставних предмета, чиме сви скупа утичу на ефекте образовања за дијалог и толеранцију. Такође, ту треба имати у виду утицај и других чинилаца социјализације. Дакле, у процесу основног и средњег образовања код младих људи ствара се религијска и политичка култура која доприноси толерантнијем и хуманијем односу између људи, као и бољем разумевању различитих друштвених феномена и односа.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bakić Hejden, Milica. 2022. „Дијалог између религија: realna mogućnost ili pusta želja?” *Srpska politička misao* spm.specijal32022, 13–30.
- Bazić, Jovan i Edina Sejfović. 2010. „Грађанско васпитање i веронаука u основним школама Рашког округа.” *Pedagogija* 64 (2): 347–357.

- Bazić, Jovan i Bojana Sekulić. 2017. „Ideološki ciljevi i sadržaji u programima za prvi ciklus osnovnog obrazovanja u Srbiji.” *Politička revija* 52 (2): 65–85.
- Bazić, Jovan, Vesna Trifunović, and Bojana Sekulić. 2023. “Politics in the Classroom.” *Knowledge - International Journal* 60 (1): 125–130.
- Council of Europe - CoE 2016: *Competences for democratic culture - Living together as equals in culturally diverse democratic societies*. Strasbourg: Council of Europe.
- Čupić, Čedomir, i Milica Joković. 2013. „Značaj obrazovanja za formiranje obrazaca kulture dijaloga, tolerancije i pozitivnih emocija – prilog razvoju nove kulturne politike” U *Obrazovanje i razvoj*, ur. Vukotić Veselin i drugi, 222–232. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Eurydice. 2017. *Građansko vaspitanje u evropskim školama*. Luksemburg: European Commission/EACEA/Eurydice, Kancelarija za publikacije Evropske unije.
- Đukarić, Branislav. 2021. „Verska nastava u državama Evropske unije.” *Tamo daleko*.
<https://tamodaleko.co.rs/verska-nastava-u-drzavama-evropske-unije/>.
- Kuburić, Zorica. 2010. „Verska nastava između prošlosti i budućnosti.” U *Iščekujući Evropsku Uniju: Stabilizacija međuetničkih i međureligijskih odnosa na Zapadnom Balkanu*, ur. Sitarski, Milan, Marko Vujačić i Ivana Bartulović Karastojković, Beograd: 119–136. Beogradska otvorena škola.
- Ministarstvo prosvete Republike Srbije - MPRS 2023: *Udžbenici na jezicima nacionalnih manjina*. Ministarstvo prosvete Republike Srbije. <https://prosveta.gov.rs/prosveta/udzbenici/udzbenici-na-jezicima-nacionalnih-manjina/>, 17.11.2023.
- Mršević, Zorica. 2009. „Religijsko obrazovanje i Proces, Toledo.” *Religija i tolerancija* 7 (12): 261–274.
- NP 2004-2018: Pravilnik o nastavnom planu i programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, „Prosvetni glasnik”, br. 10/04 - 12/2018.
- Pavlović, Zoran, Tamara Džamonja Ignjatović, Aleksandar Baucal, i Kaja Damjanović. 2020. *Građansko vaspitanje i verska nastava – podjednako (ne)važni?*. Beograd: Građanske inicijative.

- Philips, Louise. 2011. *The Promise of Dialogue: The Dialogic Turn in the Production and knowledge*. Amsterdam: John Benjamins publishing CO.
- Pravilnik o planu nastave i učenja za gimnaziju [PNUG], „Službeni glasnik” RS, br. 4/2020, 7/2021.
- Schulz, Wolfram. 2010. “International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).” *ICCS 2009 International Report: Civic Knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students in 38 countries*. Amsterdam: IEA.
- Šušnjić, Đuro. 2008. „Dijalog i tolerancija - susret razlika.” *Kultura* 120: 19–34.
- Šuvaković, Uroš V., Jelena Petrović R. and Ivko Nikolić, A. 2023a. “Confessional Instruction or Religious Education: Attitudes of Female Students at the Teacher Education Faculties in Serbia.” *Religions* (14): 160. doi: <https://doi.org/10.3390/rel14020160>.
- Šuvaković, Uroš, V. Ivko Nikolić A. i Jelena Petrović, R. 2023b. „Verska nastava u Srbiji dve decenije posle uvođenja u školski sistem: mišljenja studenata i njihovi stavovi po srodnim pitanjima.” *Nacionalni interes* 46 (3): 93–117. doi: <https://doi.org/10.5937/nint46-47830>.
- UNESCO. 1995. *Declaration of Principles on Tolerance*. Paris: UNESCO, Culture of Peace Programme.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik” RS, br. 98/2006.
- Valković, Jerko. 2018. „Tolerancija – od podnošenja do krjeposti.” *Diacovensia* 26 (2): 313–330. doi: <https://doi.org/10.31823/d.26.2.7>.
- Vasić, Slobodan. 2012. „Razmatranje religijske tolerancije u savremenoj srpskoj filozofskoj i društvenoj misli.” *Kultura* 134: 325–340.
- Zarrín, T. Caldwell. 2001. *Religious Education in Schools: Ideas and Experiences From around the World*. Oxford: International Association for Religious Freedom.
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja [ZOSOV], „Službeni glasnik” RS, br. 88/2017.
- Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju [ZSOV], „Službeni glasnik” RS, br. 55/2013 - 129/2021.

Bojana Sekulić*

Institute for political studies, Belgrade

INSTITUTIONAL EDUCATION FOR DIALOGUE AND TOLERANCE IN SERBIA

Resume

Education for dialogue and tolerance in institutional schools in the Republic of Serbia began intensively at the time of the beginning of the education reforms in 2001, first by introducing the subjects Religious Education and Civic Education into the educational process, and then by re-defining the teaching content in general education subjects in basic and secondary schools. There are many different public debates about the effects of the Religious Education and Civic Education subjects, as well as some partial researches, which indicate different results. The subject of this paper is the consideration of the basic characteristics of education for dialogue and tolerance, as well as educational models of their implementation, with special attention being paid to primary and secondary education in Serbia. In this research, the method of content analysis was applied, which was approached from a holistic point of view, which entailed a detailed study of certain contents in the scientific literature, analysis of relevant documents and published results of previous research. At the same time, special attention was always focused on understanding the meaning of those contents and their structure in the context of the topic of this paper. The results of this research show that institutional education for dialogue and tolerance in Serbia is consistent with: cultural and social values; ideological and political goals of the development of society; and that such education is correlated with relevant international documents and experiences of European democratic societies, all of which should contribute to the development of the neoliberal model of political culture. The potential of education for dialogue and tolerance in Serbia is great, but the reliable effects of such education are still questionable.

Keywords: institutional education, dialogue, tolerance, Serbia

---

* E-mail address: bojana.sekulic@ips.ac.rs.

* Овај рад је примљен 25. децембра 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

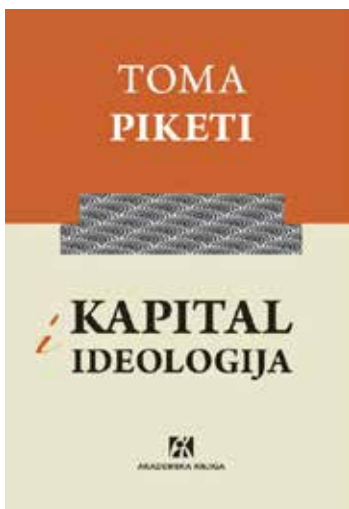
УДК 330.342.14:321.01:316.46

DOI: 10.5937/spm83-48561

Приказ

Ивица Младеновић*

*Институт за филозофију и
друштвену теорију, Београд
Université Paris 1 Panthéon-
Sorbonne, Paris*

ОД КАПИТАЛА ДО КАПИТАЛА И ИДЕОЛОГИЈЕ

Piketi, Toma. 2023. *Kapital i ideologija*. Novi Sad: Akademska knjiga, 1077 str, s francuskog preveo Aleksandar Stojanović.

Након што је 2013. године са *Капиталом у XXI веку* (издање на енглеском је објављено 2014. године), који је продат у више од 2,5 милиона примерака, доживео планетарну славу, Тома Пикети је шест година касније (крајем 2019. године, на француском језику, и 2020. године на енглеском језику), представио своје ново капитално дело, *Капитал и идеологија*, које има још амбициознији приступ. Први део његовог опуса – економске књиге и текстови које је на тему (не)једнакости објављивао у претходне две деценије, тј. од одбране докторске дисертације пошто је напунио 22 године живота – привукао је велику пажњу научне јавности, и у позитивном, али и у негативном смислу. Утемељене критике се могу поделити у две главне категорије: прва је била више методолошке природе, доводећи у питање поузданост свих коришћених података, претежно оних који су се тицали пореза и

* Имејл-адреса: ivica.mladenovic@univ-paris1.fr.

анализе дугорочног развоја доходних и имовинских неједнакости; друга критика, пак, односила се више на западноцентрираност, као и на недостатак у анализи шире, плуридисциплинарне, али и перспективе која би узела у обзир не само инфраструктуру, већ и суперструктуру капитализма. *Капитал и идеологија* је управо својеврсни одговор на другу категорију критика, и у великој мери, како потврђује и сам аутор, „представља наставак” претходне књиге, али се истовремено „може читати и независно од ње” (стр. 7). Иако се обе студије баве питањем економске неједнакости у савременом друштву – у првој се по први пут износи сада већ славна теза о *растућој неједнакости у власништву капитала у односу на раст дохотка из рада последњих деценија* – аутор у потоњој књизи користи већ развијени економски интерпретативни оквир, који затим продубљује и проширује на различите димензије и аспекте неједнакости, укључујући и један нови чинилац анализе – идеологију, уз обимна синхронијско-међународна и дијахронијско-историјска поређења.

Док је фокус *Капитала у XXI веку* историјско – примарно рецентно – искуство богатих земаља (Западна Европа, Северна Америка, Јапан), у *Капиталу и идеологији* се проучава

хиљадугодишњи период, при чему се перспектива развучи на различите делове света, укључујући Источну Европу, Русију, Кину, Индију, дакле различите континенте и државе које припадају центру, полупериферији и периферији светског система, што нам омогућава дубље разумевање различитих – национално, класно, идентитетски и историјски условљених – облика и узрока неједнакости. Овај својеврсни и иновативни научни подухват је био могућ захваљујући колективном раду који је Пикетију већ био на располагању кроз постојећи *World Inequality Database* (за око 80 светских земаља), али и више од 100 његових колега, докторанада, студената, истраживача, новинара, па и „обичних грађана” који су формално или неформално учествовали у WID-World пројекту француске Париске школе економије и америчког Универзитета Беркли. *Капитал и идеологија* је дакле плод овог пројекта, односно Пикетијевог сортирања, статистичке обраде и интерпретације импозантног броја података из националних пописа, архива и друге релевантне грађе (што аутор и подвлачи у *напоменама читаоцу и изразима захвалности*, стр. 7, као и одељку о изворима, стр. 24). Како би задовољило методолошки захтев научне објективности – као интерсубјективне

проверљивости – он је заинтересованој јавности све коришћене историјске изворе, библиографске одреднице и анализирану грађу, као и добијене графике (од којих неки због екстензивности књиге нису могли бити интегрисани), учинио доступним преко сајта.¹

Осим овог импресивног квантитативног – позадинског дела истраживања, посебно су интересантни и илустративни излети у књижевност, односно коришћење великих дела светске књижевности – Џејн Остин, Оноре де Балзак, Ју Хуа, Карлос Фуентес, Шимаманда Нгози... – као „један од најбољих извора који могу илустровати промене представа о неједнакости” (стр. 25). Из Пикетијеве перспективе, класични романи, нпр. Балзак и Остин нам нуде „незамењиву тачку гледишта на власничка друштва која су цветала у Француској и Великој Британији између 1790. и 1830. [...] Они боље од икога знају скривене изворе и тајне границе, неизрециве последице по живот ондашњих жена и мушкараца, њихове стратегије сусрета и савеза, њихове наде и њихове несреће. Они анализирају дубоку структуру неједнакости, њихова оправдавања, њихове импликације на свачији живот, с истином и снагом подсећања с којом се ниједан политички дискурс,

ниједан текст друштвених наука не може упоредити” (25). Епистемолошка оруђа оваквог – на први поглед можда „контраинтуитивног” – експланаторног приступа у друштвеним наукама, показују се нарочито плодним у деловима рада о идеологији. Јер, *Капитал и идеологија* иде корак даље у анализи у односу на *Капитал у XXI веку*, с обзиром да је један од конститутивних елемената новог ауторовог приступа управо промишљање улоге идеологије у натурализацији (не)једнакости и обликовању неегалитарних режима. Другим речима, он испитује друштвену функцију идеологије, као целину контрадикторних – пре свега доминантних, али и серије доминираних или контрадоминантних – наратива које производи свака конкретна епоха с циљем да се било „озакони”, било „оспори” неједнакост која постоји, те да се „(...) опише економска, друштвена, политичка правила која омогућавају да се та целина успостави” (стр. 11).

Напослетку, док *Капитал у XXI веку* поставља дијагнозу проблема неједнакости, уз релативно слабије развијено последње поглавље у коме се назиру потенцијална решења за решавање питања неједнакости у виду прогресивних пореза, *Капитал и идеологија* додатно шири

¹ <http://piketty.pse.ens.fr/files/AnnexeKIdeologie.pdf>

истраживачки опсег, анализирајући одређена искуства другачијег друштвено-економског уређења, и нудећи на око 70 страна стратешке елементе за развој програма „партиципативног социјализма”, као алтернативу постојећем „хиперкапиталистичком” или „неопротијетаристичком” економском моделу. Иако је његов „партиципативни социјализам” базиран на прогресивним економским реформама (види у наставку), он истовремено подразумева велике трансформативне захвате и радикалну демократизацију у свим друштвеним сферама, од политике до културе, од локалног, преко националног до супранационалног нивоа итд. Дакле, иако на Марксовом трагу када истиче кључну улогу економије у структурисању и репродукцији друштвеног система, Пикети, за разлику од Карла Маркса, а на трагу неких неомарксистичких традиција (попут Антонија Грамшија, „културал-марксиста” итд.), не сматра да је економско поље база (*Капитал*), а културно-политичко-интелектуално поље надградња (*Идеологија*), односно одраз класних односа у економском пољу, тако да у овом потоњем види сасвим аутономни простор за идеолошких борби, у којима и сам учествује у Француској, и шире, последњих деценија.

Српско издање ове обимне књиге има 1077 страница, и структурирана је – уз увод и закључак – кроз четири кохерентно развијена поглавља и чак 17 одељака: *Историјски приказ система неједнакости* (1. Тернарна друштва: трофункционална неједнакост; 2. Поредак европских сталешких друштава: власт и посед; 3. Изум власничких друштава; 4. Власничка друштва: случај Француске; 5. Власничка друштва: европски правци); *Робовласничка и колонијална друштва* (6. Робовласничка друштва: екстремна неједнакост; 7. Колонијална друштва: разноликост и доминација; 8. Тернарна друштва и колонијализам: случај Индије; 9. Тернарна друштва и колонијализам: евроазијски правац кретања); *Велика трансформација у XX веку* (10. Криза власничких друштава; 11. Социјалдемократска друштва: недостигнута једнакост; 12. Комунистичка и посткомунистичка друштва; 13. Хиперкапитализам: између модерности и архаичности); *Преиспитивање димензије политичког сукоба* (14. Граница и власништво: изградња једнакости; 15. Браманска левица: нове евро-америчке поделе; 16. Социјалнативизам: постколонијална идентитетска замка; 17. Елементи за партиципативни социјализам у XXI веку).

Пикети започиње књигу фундаменталним питањем о природи и улози идеологије у обликовању друштвених система. Удаљујући се од ортодоксне марксистичке традиције, он појам „идеологија” не користи на пејоративан, већ, према његовим речима, на „позитиван” и „конструктиван” – а можемо додати и инструменталан, па и теоријски недовољно разложен – начин, тј. као скуп кохерентних али нужно вишеслојних идеја и дискурса који у себи садрже телеолошки елемент, тј. пожељну визију друштвеног уређења: „Идеологија ће бити сагледана у својим социјалним, економским и политичким димензијама. Идеологија је један мање-више кохерентан покушај да се дају одговори на скуп крајње широких основних питања о томе каква би требало да буде (...) идеална организација друштва” (стр. 13). Идеологија, из његове перспективе, упркос овој вишеслојности, ипак почива на два носећа теоријска стуба: „теорији државне границе и теорији власништва” (стр. 15). Међутим, у даљој разради свог интерпретативног оквира, видимо да се Пикети приближава неомарксистичкој традицији, имплицирајући да идеологија није само стабилан скуп нормативних идеја, већ једна од детерминишућих сила која утиче на расподелу ресурса,

али и на ширу перцепцију друштвене правде. Његова намера је да истражи како различите идеологије оправдавају или оспоравају постојеће неједнакости, представљајући их као темељне покретаче друштвених промена. На том трагу, увођење и специфично разумевање концепта идеологије у анализу процеса развоја и мењања друштвених структура кроз време, најважнији је новум у односу на претходна ауторова дела.

Књига се затим даље дели на четири различита сегмента, сваки посвећен анализи друштвених система кроз различите историјске периоде.

У првом делу књиге се детаљно прати како су се друштвени системи развијали од антике до модерног доба. Пикети се посебно фокусира на друштва са три сталежа, као што су феудална друштва, анализирајући како су се динамике промена одвијале током различитих револуција и транзиција. Овде је нарочито плодан историографски фокус на праћење начина на који су се идеологије увлачиле у социјално, економско и политичко ткиво ових система, обликујући их и помажући њихову репродукцију. Посебан нагласак је на анализи еволуције власничких структура у 19. веку и на улози Француске револуције у том процесу,

имајући у виду да је она – иако је изневерила многе од својих идеала – ипак значајно утицала на промене носећих друштвених парадигми тога доба. Ауторов оригиналан допринос друштвеним наукама у овом поглављу представља нарочито плодна и екстензивна компаративна анализа друштвених и политичких промена на пољу (не)једнакости и њиховог оправдавања/оспориравања у другим европским земљама ван Француске, укључујући Велику Британију, Ирску и Шведску, при чему је посебно важно подвлачење сличности и разлика у тим особеним националним путањама.

Наредни део студије фокусира се на анализу друштава заснованих на робовласништву, колонијализму и екстремној економској експлоатацији. Пикети истражује економске и друштвене структуре у Великој Британији, Француској, САД-у, Бразилу и Русији, са посебним освртом на процесе укидања ропства и колонијалне економске праксе, односно друштвене и економске последице тих процеса, како у колонијалним државама, тако и у бившим колонијама. У овом поглављу се детаљно анализира како су колонијалне силе интерговале са традиционалним друштвеним структурама у земљама попут Индије, као и ефекте

колонијализма на друге државе, попут Кине, Јапана, Ирана и сунитских петро-монархија. Аутор – и то је још једна од нових теза које нису биле укључене у објашњењу неједнакости у његовим претходним студијама – истиче да је колонијализам био један од кључних фактора у обликовању глобалних економских и друштвених неједнакости 19. века, нудећи детаљне анализе појединачних случајева као што је Хаити, односно описујући и финансијску и развојну цену коју је деценијама ово мало карипско друштво морало да плаћа својим француским колонизаторима, на докнађујући им економске губитке које су трпели због одустајања од колонизације (види нарочито стр. 280–285). Ова анализа илуструје сву комплексност и дуготрајне последице које су имале/и даље имају колонијалне експлоатације из тог периода на субјекте и објекте колонијализма.

У следећим поглављима, Пикети се бави значајним променама у друштвеним неједнакостима које су се догодиле током 20. века, пре свега у Француској, Европи и САД, с посебним акцентом на Русију, укључујући процесе попут пада „друштва власника”, развој социјалдемократских, комунистичких, као и посткомунистичких друштава. У њима се посебно анализира

– пре свега кроз интерпретативни оквир односа моћи и друштвених снага – како су речени системи дошли до свог врха, али и улазили у кризу током 80-их и 90-их година, што је довело до поновног успона хиперкапитализма, система који је у другачијем облику, али уз сличне друштвено-економске претпоставке, доминирао до Првог светског рата. Аутор овде детаљно испитује утицај промена у класним односима на економску и друштвену правду, истражујући и како су историјски догађаји, као што су Други светски рат, економске кризе итд., обликовали ове системе и како су се исти адаптирали или пропали у светлу нових изазова.

Последњи део књиге, бави се динамиком савремених политичких процеса, уз посебно интересантан нагласак на идентитетске поделе које су се све више наметнуле као доминантне теме у политичким дебатама и сукобима. Пикети овде анализира како се традиционална политичка подела на левицу и десницу, која је обликовала политички пејзаж у послератном периоду, постепено разграђује и трансформише, остављајући простор за нове, сложеније и често фрагментираније политичке наративе и коалиције, те детаљно разматра како су економске промене, глобализација, миграције и технолошки развој

допринели растућој друштвеној поларизацији. Посебан фокус је стављен на тумачењу друштвене функције идентитетских питања, као што су етничка, верска, родна и сексуална идентификација, која све више утичу на обликовање политичких ставова и електоралних избора. Аутор у овим поглављима испитује хипотезу да ове поделе нису само национално или цивилизацијски изоловане, односно маргиналне, већ да квалитативно продубљују постојеће друштвене јазове и на тај начин обликују нове политичке пејзаже.

У другој половини овог последњег дела књиге пре свега у поглављу 17 – које је више политичко-програмско-стратегijsког, него аналитичког карактера – Пикети синтетише своје анализе и поставља темеље за размишљање о будућим – алтернативним – правцима развоја друштва, односно за превазилажење капитализма путем радикалног ограничавања приватног власништва (које не би нестало, али не би ни било доминантно), као и радикалном променом саме природе капитала (који би се базирао на егалитаристичкој циркулацији, унутаргенерацијској и међугенерацијској). Како би се то постигло, потребно је најпре на интелектуалном плану деконструисати „пропријетаризам”,

односно „[...] политичку идеологију која се темељи на апсолутној одбрани приватног власништва” (стр. 984). С друге стране, два су носећа политичка стуба превазилажења капитализма, као „продужетка пропријетаризма у доба велике индустрије, међународних финансија и савремене дигиталне економије” (984): *измена пореског система власничких права и прогресивни порез на доходак*. У том кључу, аутор разматра изазове са којима се глобална заједница суочава и потребу за новим облицима друштвеног организовања, које скупно назива „партиципативним социјализмом”. Овај модел се заснива на принципима партиципативне економске и егалитарне политичке демократије, ултра-прогресивним порезима на имовину, наследство и доходак (до 90%), универзалном основном капиталу (нпр. сваки млади Француз би имао као полазну тачку 120.000 евра, он би имао право да постане и милијардер, али би својој деци могао да остави само око 10% тог богатства) и дохотку, радикалној образовној реформи, „друштвеном” и „привременом” власништву, и генералној организацији друштвеног живота базираној на сталној циркулацији власништва и знања. Читајући предложене контуре тог новог „социјализма за XXI век”, можемо закључити

да би таква друштвено-економска формација много више представљала проширени облик капиталистичке „државе социјалног старања” – познатије под именом „држава благостања” – него операционализацију антикапиталистичких визија у промишљањима марксистичких аутора.

Један од најважнијих аспеката иновативности новог приступа изложеног у *Капиталу и идеологији*, јесте чињеница да се Пикети ту појављује не (само) као економиста, већ као интердисциплинарни истраживач нечега што бисмо условно могли назвати: глобална друштвених наука. Ауторова способност да препозна и истражи везе и повезнице из економске теорије с другим друштвеним сферама и дисциплинама, попут политикологије, социологије, па чак и историје, филозофије и књижевности, омогућава му да створи богатију и комплетнију визију економског поља и економије као науке, која није ограничена квазиматематичким „формулама”, већ мора да обухвата и културне, политичке и етичке димензије које утичу на економске исходе и обрнуто. Осим тога, Пикети не изоставља ни афективни и „људски” аспект економије. Он нам показује да су економске неједнакости више од апстрактних статистика; оне су стварни, свакодневни изазови

који детерминишу свакодневне животе људи и њихове дугорочне, унутаргенерацијске и међугенерацијске судбине. Вероватно и због тога, у поређењу са *Капиталом* у XXI веку, *Капитал и идеологија*, иако обимнија од претходне, не-економистима нуди пријатније читалачко искуство. Писана је са мање техничког жаргона и пружа читатељима ширу перспективу о темама које се тичу модуса операнди дугог трајања на којима опстаје капитализам. Аутор у њој користи интерпретативни оквир који је у стању да повеже историјске примере с тренутно ургентним економским проблемима, пружајући читаоцима осећај континуитета и бољег разумевања тога како прошлост утиче на садашњост. У том смислу, књига представља својеврсни мост између академског и популарног писања, што је омогућило да су Пикетијеве идеје досегле до шире и разноврсније читалачке публике.

Дакле, *Капитал и идеологија* је амбициозна, провокативна и свеобухватна књига која је добила пажњу не само економиста, већ и политичара, историчара и шире јавности. У питању је спис који покреће дијалог од суштинске важности за нашу колективну будућност, подстичући читаоце да преиспитају своје претпоставке и размотре алтернативе ономе што се у хегемомом дискурсу

представља као једино могуће. Без обзира на лични став који можемо имати према Пикетијевим теоријским достигнућима и политичким предлозима, као и екстензивном стилу писања, његова књига је неоспорно изазовна и инспиративна. Она нас тера да размишљамо о дубоко укореењеним економским неправдама, те о томе како се идеолошки оквири користе за оправдавање и перпетуирање тих неправди. Његов приступ је „друштвено ангажован”, он у својој основи представља позив на акцију, односно позив да критички размотримо садашње економске догме и радимо на стварању праведнијег друштвено-економског уређења. У свету где економске неједнакости постају све видљивије, а њихове последице друштвено све разорније, Пикетијев научни рад је не само релевантан, већ и неопходан. Он нам помаже да историјски уоквиримо наше разумевање конкретне проблематике, односно нуди нам интелектуална оруђа помоћу којих можемо боље да схватимо како се – у одређеним друштвеним контекстима и под одређеним условима – могу демонтирати етаблирани економски и идеолошки системи који погодују командним класама. У том смислу, књига *Капитал и идеологија* није само академски допринос промишљању питања

како се на структурном плану перпетуира режим неједнакости, већ представља и једну врсту политичког манифеста који има потенцијал да промени начин на који доминантно мислимо о економији и друштвеним неједнакостима у 21. веку.

Пикетијева књига и читав његов приступ се, наравно, може сасвим легитимно оспоравати. Иако му се тешко може оспорити научна објективност, која се тиче пре свега методолошког приступа и стручних статистичких анализа, није мали број либералних економиста који доводе у питање његову интерпретацију података, односно „реалност” његових политичких предлога. Двадесеторо њих су нпр. још 2015. објавили коауторску књигу *Анти-Пикети: Живео Капитал у XXI веку*. Међутим, историчарима политичких идеја, као и свим политички писменим грађанкама и грађанима, јасно је да „вредносно неутралне интерпретације” не постоје, односно да „реалност“ и спроводљивост одређених политичких идеја не зависе само од њихове инхерентне кохерентности и плаузибилности, већ пре свега од односа снага у класној борби у специфичним епохалним, друштвеним и националним контекстима, што

је на најбољи начин илустровано бројним историјским примерима у анализираној књизи. На том трагу, чини се да либералне критике Пикетија представљају добар показатељ онога што и сâм Пикети денунцира: жаловост ортодоксне економије, која није способна да мисли друштвени свет ван доминантних економских догми чија је најважнија функција репродукција етаблираног поретка. С друге стране, марксистичке критике – од Фредерика Лордона до Ерика Тусана – о теоријски недовољној развијености Пикетијевих основних концепата, представљају истински интелектуални изазов за овог аутора, што он и показује са сваком новом књигом, интегришући речене критике, и теоријски развијајући свој интерпретативни апарат. Тома Пикети, као глобално признати аутор, данас представља симбол који превазилази личне ставове према њему. Његово име се трансформисало у лакмус тест за разумевање ширих друштвених трендова и феномена: „Реци ми да ли си на страни доминантних или доминираних, и могу ти скицирати твоје мишљење о Пикетију”, постаје мерило за процењивање нечијег мишљења о глобалним друштвеним динамикама.²

* Овај рад је примљен 04. јануара 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 06. фебруара 2024. године

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике..

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Рокови за слање радова су: 01. фебруар, 01. април, 01. јун, 01. август, 01. октобар и 01. децембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Радови се Редакцији достављају њиховим постављањем на CEON платформу користећи следећи линк: <https://asestant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву о ауторству. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Сви пријављени радови проверавају се на плагијаризам или аутоплагијаризам.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацама, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацама.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацама.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на латиничном писму.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Subotić 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Subotić, Momčilo. 2010. *Politička misao srbistike*. Beograd: Institut za političke studije.

(Subotić 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Stojanović, Đorđe, i Živojin Đurić. 2012. *Anatomija savremene države*. Beograd: Institut za političke studije.

(Stojanović i Đurić 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Milislavjević, Bojan, Saša Varinac, Aleksandra Litričin, Andrijana Jovanović, i Branimir Blagojević. 2017. *Komentar Zakona o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama: prema stanju zakonodavstva od 7. januara 2017. godine*. Beograd: Službeni glasnik; Pravni fakultet.

(Milislavjević i dr. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.

(Stepić 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Đurić, Živojin, i Miša Stojadinović. 2018. „Država i neoliberalni modeli urušavanja nacionalnih političkih institucija.” *Srpska politička misao* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Đurić i Stojadinović 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*.
Место издања: издавач.

Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije [MEIRS]. 2018. *Vodič za korišćenje EU fondova u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije.

(Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije [MEIRS] 2018) – прво навођење

(MEIRS 2018) – свако следеће навођење

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – прво навођење
(ISO 2019) – свако следеће навођење

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.“, „ст.“, „тач.“, „Art.“, „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила“ и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 98/06.

(Ustav Republike Srbije 2006, čl. 33)

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja [ZOSOV], „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 88/2017, 27/2018 – dr. zakon, 10/2019 i 27/2018 – dr. zakon.

(ZOSOV 2019, čl. 17, st. 4)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institut za političke studije [IPS]. n.d. „Predavanje dr Fridriha Romiga.” *Institut za političke studije*. Poslednji pristup 10. oktobar 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Institut za političke studije [IPS], n.d.) – *prvo navođenje*

(IPS, n.d.) – *svako sledeće navođenje*

Tanjug. 2019. „Evropska svemirska agencija povećava fondove.” 28. novembar 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Tanjug 2019)

Посебни случајеви навођења референци

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Stepić, Milomir. 2012. „Srbija kao regionalna država: reintegracioni geopolitički pristup.” *Nacionalni interes* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абееде која се користе и у библиографској парентези.

Gaćinović, Radoslav. 2018a. „Vojna neutralnost i budućnost Srbije.” *Politika nacionalne bezbednosti* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Gaćinović, Radoslav. 2018b. *Mlada Bosna*, drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Evro Book.

(Gaćinović 2018a, 25), (Gaćinović 2018b)

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Subotića (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Subotić (2010, 45) наводи: „...”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „...”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна. Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.
(Stepić 2015, 61; Knežević 2014, 158)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обработити у програму *Word*, на следећи начин:

- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- сачувати рад у формату .doc.

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикона/слике центрирано написати: Табела/
Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи начин:
1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:*
и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према *Начину цитирања*.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта и приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне**.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику предње корице**;

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања.
Наслов. Место издања:
издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

За детаљно упутство о цитирању и форматирању видети на интернет презентацији часописа (https://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/)

AUTHOR GUIDELINES

The journal *Serbian Political Thought* publishes papers that represent the results of the latest theoretical and empirical scientific research in the field of political science. When writing papers, authors should refer mainly to the results of scientific research published in scientific journals, primarily in political science journals.

Papers are published in Serbian and Cyrillic script or in English.

The journal is published four times a year. The deadlines for submitting the manuscripts are: February 1, April 1, June 1, August 1, October 1 and December 1.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Papers are submitted to the Editorial Board by uploading them to the CEON platform using the following link: <https://asees-tant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Authors are obliged to submit a signed and scanned declaration of authorship when submitting their works. The declaration form can be downloaded from the journal's website: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

All submitted works are checked for plagiarism or auto-plagiarism.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list. Exceptionally, a monographic study can be larger in scope in accordance with the provisions *of the Rulebook on procedure, method of evaluation and quantitative presentation of scientific research results*.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

CITING AND REFERENCING

The journal *Serbian Political Thought* publishes papers that represent the results of the latest theoretical and empirical scientific research in the field of political science. When writing papers, authors should refer mainly to the results of scientific research published in scientific journals, primarily in political science journals.

Papers are published in Serbian and Cyrillic script or in English.

The journal is published four times a year. The deadlines for submitting the manuscripts are: February 1st, April 1st, June 1st, August 1st, October 1st, and December 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Papers are submitted to the Editorial Board by uploading them to the CEON platform using the following link: <https://asees-tant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Authors are obliged to submit a signed and scanned declaration of authorship when submitting their works. The declaration form can be downloaded from the journal's website: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

All submitted works are checked for plagiarism or auto-plagiarism.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list. Exceptionally, a monographic study can be larger in scope in accordance with the provisions of the *Rulebook on procedure, method of evaluation and quantitative presentation of scientific research results*.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

CITING AND REFERENCING

The journal *Serbian political thought* uses a partially modified Chicago style of citation (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), which implies specifying bibliographic parentheses (brackets) according to the author-date system in the text, as well as a list of references with full bibliographic data after the text of the paper.

Data in bibliographic parentheses and the list of references should be written in Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author's surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. "Title of the chapter." In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confron-

tation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Surname, Name. Year of publication. “Title of the article.” *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of publication. *Title of the publication*. Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Legal Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], “Official Gazette of the state” and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], “Official Gazette of the Republic of Croatia”, No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site*. Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS] n.d.) – *First in-text citation*

(IPS n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

Special cases of referencing

Multiple sources of the same author

1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. “The Gathering Storm: China’s Challenge to US Power in Asia.” *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "..."

3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semicolons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

- Paper size: A4;
- Margins: Normal 2.54 cm;
- Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;
- Line spacing: 1.5;
- Footnote line spacing: 1;
- Title font size: 14 pt;
- Subtitles font size: 12 pt;
- Text font size: 12 pt;
- Footnote font size: 10 pt;
- Tables, charts and figures font size: 10 pt;
- Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;
- Text alignment: Justify;
- Font color: Automatic;
- Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;
- Do not break the words manually by inserting hyphens to continue the word in the next line;
- Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

Name and surname of the first author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER**

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written; 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;
- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source:* and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source:* Processed by the author.

Use in-text references according to *Citing and referencing*.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

*Name and surname
of the author**

* In the footnote: E-mail address:
The institutional e-mail address is
strongly recommended.

Affiliation

**TITLE OF THE BOOK
REVIEW**

Below the title **place the image
of the front cover;**

Below the image of the front cover list the book details according to the following rule:

Name and surname of the author.

Year of publication. *Title of
the book*. Place of publication:

Publisher, total number of pages.

The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у обасмера. Рок зарецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме: У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно: Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Миша Стојадиновић. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- .
- Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Београд : Донат граф). - 23 cm

Двомесечно. - Текст на срп. и енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. - Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM изд.) =

ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215